

מגישה : חן ספייב

שם המנחה: גב' ענת
ברמלי-ראובני.

סמל בית ספר : 140012
אולפנת חורב ירושלים.

עבודת גמר בספרות ליבי בתוך מערב? המרחב לשיח פמיניסטי של משוררות ארצות אסלאם

כיצד הקול הפמיניסטי מזרחי של משוררות יוצאות ארצות
אסלאם נשמע בשיריהן?

תוכן עניינים

4	הקדמה
6	מבוא
9	פרק א': סקירה ספרותית
9	א.1. סקירה היסטורית
11	א.2. תהליך ההגירה והשלכותיו
11	א.3. פמיניזם ופמיניזם מזרחי
15	א.4. תולדות הפמיניזם בארץ
18	א.5. פמיניזם מזרחי
21	א.6. מושגים הקשורים למסגרת הניתוח של הפמיניזם המזרחי
21	א.7. מהי שירה ומהי שירה מזרחית
24	פרק ב': השורשים הכפולים
	פרק ג': יחס החברה אל העולים מארצות האסלאם כפי שהוא מתבטא בשירה של משוררות
26	פמיניסטיות יוצאות ארצות האסלאם
28	פרק ד': משוררות פמיניסטיות מזרחיות מובילות ומשנתן
	ד.1. היבטים פמיניסטיים - המבנה הפטריארכלי ודרכי ביטוי וההתייחסות אליו בשירת המשוררות:
31	
33	ד.2. ביטוי מחאה חברתית פמיניסטית מזרחית בשירה של משוררות
36	ד.3. תיוג העולים על פי מקצועות כפיים
38	ד.4. הורים במשבר ההגירה כדמויות מסגלות בשירת המשוררות יוצאות אסלאם
	בפרק אציג את נושא היחס להורים בשירתן של משוררות יוצאות ארצות האיסלם. אציג את השינויים ביחס והדימויים השונים להורים בשירתן.
38	ד.4.1. יחס הבנות לאב במשבר ההגירה והשינוי בדמות האב.
43	ד.4.2. היחס לאם
45	ד.5. יחסם השוביניסטי של האבות/הגברים המזרחים
48	ד.6. היחס לעוני ומחאה חברתית מזרחית
51	פרק ה': תמות ואמצעים אומנותיים וספרותיים בשירת הנשים
51	ה.1. מוטיבים ספרותיים משותפים שבאים לידי ביטוי בשירת המשוררות
59	ה.2. שימוש במטפורות – הקיר, החלון, הציפור והדרך כמטאפורה למרחב
	ה.3. אמצעים אומנותיים בשירת המשוררות- מסורת עבר וטקסטים שמביעים את נוכחות העבר כבסיס
63	
64	ה.4. מוטיב הדרך – אובדן דרך ומציאת דרך
69	פרק ו': סיכום ותובנות
76	פרק ז': ביבליוגרפיה
79	פרק ח': נספחים

תקציר העבודה

עבודה זו, אבקש לבדוק כיצד הקול הפמיניסטי הנשי של משוררות יוצאות ארצות האסלאם נשמע בשירה.

העבודה תתמקד במשוררות יוצאות ארצות האסלאם שהן דור ראשון, דור שני ודור שלישי ובמחאה חברתית הנובעת ממנה.

יצירה מזרחית שביטויה בשירה נכתבה על ידי המשוררות יוצאות ארצות האסלאם במטרה להביא את הקול של כלל יוצאי ארצות המזרח ובעיקר של נשים. הן שהצליחו לפרוץ דרך ולשים על סדר היום הציבורי את משבר הקליטה בלי להתבייש במזרחיות ובלי לנסות לטשטש את המוצא ולנסות להיות בתוך ההגמוניה האשכנזית.

עבודה, אתייחס למושג שירה מזרחית ולמקומן של נשים משלושה דורות כמובילות בשירה את הצורך בשינוי חברתי ואת הכמיהה לשינוי במיצוב החברתי של נשים.

המשוררות מביאות את קולן ומתייחסות לכמיהה לשינוי שבאה בעיקר על רקע משברי הקליטה והצורך להתמודד עם מדיניות כור ההיתוך שניסתה לטשטש את המאפיינים הייחודיים של יוצאי ארצות האסלאם מול ההגמוניה האשכנזית.

בשירת המשוררות ניתן למצוא הרבה כוח ואומץ להתמודד עם סטראוטיפים חברתיים, עם מצוקות שנבעו מהניסיונות להשתלב והרצון להשתייך בלי למחוק מאפיינים אלו. אבל תוך התייחסות למשבר ולאתגר של מציאת דרך להשתלבות בלי ביטול עצמי.

העבודה מתייחסת למשוררות משלושה דורות – משוררות שנולדו בארצות האסלאם ועלו לארץ בגיל ההתבגרות, דור שני משוררות שעלו לארץ בגיל הילדות וחוו את משבר הקליטה (או האי קליטה) של הוריהן ומשוררות שנולדו בארץ ולאורך השנים חוו את התסכול של כישלון מדיניות כור ההיתוך ואת כישלון הניסיונות של הוריהן למחוק את סממני המוצא האתני ולמדו להתגאות במי שהן כמשוררות יוצאות ארצות האסלאם בלי להתבייש במי שהן והשירה שלהן היא עוד דרך להיאבק על המקום בתרבות הישראלית.

במהלך כתיבת העבודה, מצאתי דמיון בין שלושת הדורות. כולן מזכירות את הסטראוטיפים כלפי יוצאי ארצות האסלאם וכולן עוסקות בתיאורי המשפחה ובהיותה מעצבת באופן משמעותי את הווייתן כיום.

בשירים, מובעת מחאה ציבורית ואישית וביקורת על מיצובן של נשים בחברה ישראלית שבה הגמוניה אשכנזית.

השוני הבולט בין המשוררות שוני אותו ניתן למצוא גם בניתוח שירים של אותן משוררות אך בשירים שנכתבו בתקופות אחרות הוא דרך הביטוי של הגאווה במי שאני.

משוררות הדור הראשון ביטאו מחאה ברמה האישית וכתבו על מיצובם החברתי של ההורים וכשעברו להתייחסות חברתית פוליטית הביקורת באה לידי ביטוי במרומז ומתוך ניסיון לטשטש את הייחודי שבי ומתוך האשמה עצמית על כך שאיני מספיק טובה בעוד שבשירים מאוחרים יותר ישנה גאווה על מי שאני בזכות עצמי, ישנה גאווה בהורים שהשקיעו בחינוך למרות החסמים החברתיים כלכליים וישנו ניסיון לא לקבל על עצמם את הביקורת והסטראוטיפים של החברה אלא מעבר מבושה והאשמה עצמית לביקורת והאשמה של החברה ולמחאה שמביאה לתובנה שיש לי אחריות להביא את עצמי להביע את עצמי ולהתגאות במי שאני. כי שינוי יכול לבוא

ממקום של גאווה ואהבה עצמית. למעשה, קולן של המשוררות עובר תפנית משמעותית ועוסק בשאלת 'דו שורשיות' עד לזהות מזרחית אשר בגאווה מוחה על העוול של מדיניות כור ההיתוך ששלחה את העולים לשוליים.

בעוד הדור הראשון גאה בהוריו ויונק בצמא משורשיהם, הדור השני מתאר את הקשיים והחסמים של ההורים ואת החולשה של ההורים והדור השלישי מתמקד בגאווה על השורשים שלנו ובכך שתפקידן של המשוררות לתייג את עצמן בגאווה על מי שהן ומתוך גאווה על מה שקבלו מהוריהן למרות החסמים וזאת בלי לקבל את התיוג החיצוני של ההגמוניה. השירה מבטאת את השינויים בתפיסה החברתית של המשוררות את עצמן ואת הוריהן והבנה שדור ההורים הראשון והשני סלל את הדרך ושבזכותן המשוררות עומדות על הרגליים ויכולות להגיד לחברה "למה מי אתם" גם אם חשבתם שאתם אוטוריטה הדברים משתנים".

העבודה תחשוף את התהליך שבו קולן של המשוררות יוצאות ארצות האסלאם הפך משמעותי ומוביל שינוי חברתי. כבר לא מקופח ומנושל אלא גאה ומחושל.

בעבודה זו, יש התייחסות לתהליך חברתי משמעותי של מיצוב הנשים המשוררות כפורצות דרך כמובילות תהליך וכמתמודדות עם מגמות חברתיות ולא משלימות איתן. לעיתים נראה לנו ששירה היא דרך ביטוי שולית ואישית אולם התהליך והתפנית היא שהשירה האישית כאשר חלק מהמשוררות כלל לא הגדירו עצמן לכתחילה כמשוררות מניעה לשינוי ומהווה פריצת דרך בתפיסה אישית וחברתית.

הקדמה

העבודה עוסקת בביטוי הפמיניזם בקולן של משוררות מזרחיות.

במהלך השנה האחרונה למדתי על התקופה בה הגיעו סבי וסבתי לארץ.

למדתי על התרבות המפוארת והמעמד החברתי ממנו נהנו בעירק ועל כך שכל שהיה להם נעלם עם עלייתם ארצה וההגעה למעברה. למדתי על הכוח שהיה להם בזכות האמונה בעצמם ובזכות הערכים שהיו להם שהשגיות והשכלה הם שעזרו להם להשתלב ולתפוס עמדות מפתח בעירק ובארץ. כוחות אלה מניעים גם אותי לרצות לדעת מה נקודות החוזק של יוצאי ארצות האסלאם להצליח להשתלב בארץ.

הקמת ועדת ביטון שפעלה להעצמת הזהות המזרחית במערכת החינוך ולקידום המודעות לעושר התרבותי של יהדות המזרח הינה מבורכת אך עדיין ההתייחסות היא בבחינת מעט מדי ומאוחר מדי מאחר ותכני הלימוד השתנו באופן מינורי שאינו מספיק כדי לגרום לשינוי בהתייחסות לתלמידים לעושר התרבותי של יוצאי ארצות אסלאם. אולם, כפי שאומרת המשוררת אסתר שקלים- מוטב מאוחר מאשר לעולם לא. מכאן, מקומה וחשיבותה של העבודה כמתייחסת לשורשים הכפולים שמביאות משוררות יוצאות ארצות אסלאם ולדרך התייחסותן להיותן מעדות המזרח ולהיותן נשים בעולם גברי.

ההתמודדות עם שאלות של מקומן של נשים בחברה ושל תפקידן כדמויות מסגלות הביאו אותי לכמיהה לדעת יותר על התפקיד של נשים בעמדות השפעה ועל הדרכים של נשים להביע את עצמן.

שירה היא דרך ביטוי מעין שופר שהופך קול אישי לחברתי.

המעבר מדרך ביטוי אישית של יחיד, כמו הסיפור האישי לקול חברתי כללי הוא תהליך שמניע וקורא לשינוי. היכולת של המשוררות לצאת מנקודת מבט אישית ולהגיע לנקודת מבט שמבטאת הלך רוח של ציבור שלם היא מעניינת. הראיונות שערכתי במסגרת כתיבת העבודה עם משוררות יוצאות ארצות אסלאם חיזקו בי את הגאווה על מי שאני והביאו אותי לתובנות לגבי היכולת והאחריות של כל יחיד וכל קבוצה אתנית וחברתית להביע את קולה כי כדי להיות משמעותי אני חייב להביא את עצמי ממקום של אמונה שיש לי מה להביא ולא ממקום של רצון להיטמע בדעת הרוב ולרצות להיות "כמו כולן". הראיונות עם בני משפחתי ועם המשוררות אסתר שקלים ויודית שחר והצפייה בקטעי יוטיוב של ראיונות עם עדי קיסר, יודית שחר וויקי שירן נתנו לי פרספקטיבה על תהליך הקליטה בארץ ועל החשיבות והמשמעות הרבה לכך שהקול שלי יישמע ובכך שיש לשמוע בסבלנות את מכלול הקולות בחברה לקבל, להכיל ולהכליל ממקום של כבוד. במהלך כתיבת השירה המשוררות עצמן הועצמו והכירו בכך שהן משוררות וגם ההגמוניה הכירה בהם ואף הוקירה הכתיבה במתן פרסים ומעמד לשירה ולתהליך האישי והחברתי. ההכרות עם דרך הביטוי בשירה שהינה לעיתים דרך להביע מחאה ודרך ליצור עניין ולהניע לשינוי חברתי.

מהראיונות הבנתי עד כמה הז'אנר של שירה הינו כשופר ורמקול להציג את הסוגיה של ההשתלבות והמעורבות וההבנה שיש דרכים רבות להגיע להשתלבות ולא רק על ידי ביטול עצמי וניסיון להיטמע וגם לא רק על ידי מחאה והתרסה אלא שעל מנת להגיע לשביל הביניים ולדרכים שאינן קיצוניות יש צורך בסבלנות וסובלנות מצד קבוצות השונות ותהליך של התבוננות פנימה שמאפשר קבלה עצמית וביטוי והכרה מתוך כבוד למי שאני ופתיחות למי שסובב אותי.

המשוררות לא ראו עצמן בהתחלה כמשוררות, כתבו עבור עצמן כאמצעי לחיפוש דרך אולם בהמשך הבינו עד כמה השיר רלוונטי משמעותי ואקטואלי לנשים רבות ועד כמה הכתיבה שלהן מעצימה. תובנה זו אפשרה לבטא ולהתבטא כשופר של נשים בסוגיות נוספות שהן אוניברסליות יותר כמו יחס לנשים בכלל יחס הממסד הדתי לנשים עגונות הטרדות כלפי נשים בעולם העבודה וזכויות חברתיות.

בעצם, המשוררות הביאן למהפכה בתהליך שינוי איטי של הבשלה בהכרה בעצמי ובמקביל לתהליך חברתי שהן היו חלק ממנו הן עברו תהליך אישי של הכרה בכוחן ובמקביל לתהליך החברתי שהתמודדו אתו הן עברו תהליך אישי שנתן להן להיות משמעותיות ולהכיר ביכולת להשפיע ולחברה ההגמונית להכיר בכך שהן משפיעות ולא ניתן להתעלם מהן.

בתהליך כתיבת העבודה ובקשר שנוצר עם המנחה שלי ועם המרואיינות גם אני הועצמתי ואני מרגישה שההיחשפות לשירה הנשית הפמיניסטית נתנה לי כוח ואומץ לבטא את עצמי ולא להיבהל מביקורת אלא להבנות ממנה.

ועל כך תודה לענת ברמלי המנחה שלי על הסבלנות לתהליך ההבשלה שלי ועל כך שליוותה אותי בתהליך משמעותי של עיצוב עצמי כמשפיע על סביבתי.

מבוא

העבודה תעסוק בקולן של נשים משוררות יוצאות ארצות האסלם כקול שמבטא תהליך של התמודדות עם שינויים אישיים וחברתיים בדרך לשינוי במיצוב חברתי. העבודה תעסוק בשני תהליכים מקבילים של השפעת הקול הפמיניסטי האישי על החברה ובמקביל בתהליך של השינויים החברתיים על הקול האישי ועל תפיסת המשוררות את השורשים שלהן ואת כוחן להשפיע באמצעות הכתיבה בז'אנר זה של שירה.

המשוררות יוצאות ארצות האסלם חשו כמיעוט בהגמוניה אשכנזית ובקולן הן פרצו דרך לשינוי חברתי.

העבודה עוסקת בשאלת ה"דו שורשיות", הכמיהה להשתייך לחברה מבלי לוותר על השורשים ועל תרומתם לעיצוב האישי.

העבודה מתמודדת עם שאלת ה"דו שורשיות"-משוררות שנולדו בארצות האסלם שנקרעו בין רצון להשתייך לתרבות הישראלית שכפתה מהם להשיל את סממני התרבות בין הרצון להתקבל ולהתערות בקהילת המשוררים לבין הרצון לשמר את התרבות המזרחית שבה נטועות רגליהן.

דו שורשיות באה לידי ביטוי בייצוג המשפחה בתיאור הפערים בין הדורות ובחידוד ההבדלים בין הדורות מתוך הבנה שגם הסביבה החברתית השתנתה ומשתנה עם הדורות. הפערים מבליטים את הקושי של המשוררות לנוע בין העולם המערבי שעובר תהליך על מנת לקבל אותם ואליו הן כמהות להשתייך לבין העולם המזרחי שאותו מייצגים השורשים, ההורים, דרך תיאור ההורים מוצגים הקשיים בתהליך הקליטה והבושה וההאשמה העצמית הופכת למחאה ולהאשמת הסביבה ולאחריה מתחיל תהליך של קבלה עצמית.

המשוררות שבחרתי מגדירות עצמן כמשוררות ישראליות פמיניסטיות הן לא מגדירות עצמן כמשוררות מזרחיות.

העבודה תעסוק במקומו של הפמיניזם המזרחי בשירה של משוררות מזרחיות ובמקומה של השירה ככלי לביטוי של פמיניזם מזרחי על ידי משוררות.

התהליך של כתיבת העבודה שכלל ראיונות עם משוררות וניתוח השירים שכתבו בתקופות שונות נותן אור על חשיבות השירה ככלי לביטוי של פמיניזם וככלי להתמודדות עם שאלות חברתיות בכלל.

המשוררות יוצגו על רצף של זמן כאשר אביא שירים של אותן משוררות אך בתקופות שונות מה שידגיש ויעצים את ההשפעה של האווירה החברתית הסובבת ואת השפעת התהליך האישי וההעצמה האישית על היכולת לפתח זהות וגאווה עצמית.

את הדור הראשון מייצגת בעבודה אסתר שקלים. אתייחס לשירים מהקובץ "שרקיה", ספרה הראשון ומהספר "מה אישה צריכה לדעת" שיצא בשנה זו. אסתר שקלים עברה תהליך עצמי אישי והיא עצמה מתחבטת בקשיים של נשים עגונות וביחס הדת אליהן – אישה בעולם הדתי שהיא אילמת למרות שנתנו לה עשרה קבין של דיבור.

את הדור השני מייצגות ויקי שירן ויודית שחר.

בעבודה אתייחס לשירים מהספר "שוברת קיר" של ויקי שירן ומספריה של יודית שחר – "לכל רחוב יש משוגעת משלו" ו"זו אני שמדברת".

את הדור השלישי מייצגת עדי קיסר שמייצגת בצורה בולטת ביותר את התהליך של מעבר מהאשמה עצמית למחאה וממחאה לגאווה. גם עדי קיסר החלה לכתוב בגיל צעיר אולם פרצה דרך בכך שהקימה את ערס פואטיקה – במה לכתובה ולקריאת שירה של משוררים מזרחים. היא מבטאת זיאנר שהחל ממחאה על שאין לה במה להשמיע את השירים והמשיכה בפתוח גאווה על מי שהיא ועל השגייה תוך מתן מקום והכרת תודה להוריה שאינם כפי שיצרו אותם בעבר פרימיטיביים.

בעבודה אציג מוטיבים שונים המבטאים את תהליך ההתבוננות פנימה ואת התהליך של מעבר מהדרה למעורבות ולהכללה.

המוטיבים שאליהם אתייחס הם היחס להורים, היחס לחינוך והשכלה, התייחסויות לעוני וקריאת תגר על היחס לנשים ולנשים מזרחיות.

העבודה תנסה להתמודד עם השאלה כיצד הקול הפמיניסטי המזרחי של משוררות יוצאות ארצות האסלאם נשמע בשיריהן.

ההנחה היא שעצם הכתיבה היא שיח שמאפשר התבוננות פנימה ושיח עם החברה ועם ההגמוניה וששיח זה מעצים את הכותבת ואת הקוראים ומאפשר שינוי בהתמודדות עם התהליך של הדרה חברתית. השינוי תוך כדי השירה וההכרה העצמית והחברתית כמשוררת מאפשר ביטוי לעוצמה פנימית ולקבלה עצמית. יש מעין תהליך מעגלי שכולל שני גלגלי שיניים ההכרה בעצמי וההוקרה של החברה על עצם השירה פותח אפשרות לשיח מקדם שינוי ולהזדמנות להתעצם בזכות ההבנה שהשיח מעצים נשים נוספות שמרגישות שהשירים משפיעים עליהן ויחד יש עוצמה שמניעה לשינוי.

ההכרה בערך היחסי שלי והביטוי העצמי כמזרחית וקבלה של החברה אותי. העוצמה האישית מביאה לכך שגם האמירה הנוקבת על החברה והפתולוגיות שבה הדרת הנשים – מביאה לשמיעה של קולן.

השירה, אם כן נותנת אומץ לשינוי. והקוראים מחזקים את הכותבות ויחד נוצר כח שמאמין ששינוי אפשרי כי יש לנו כנשים מזרחיות מה להביא לחברה. השיר נותן כח לקוראים להתמודד עם הסטיגמה בלי לקבל אותה עליהם ולקחת אחריות ושליטה על התהליכים החברתיים וזה מפחית את תחושת ההדרה של המשוררות עצמן ושל הקוראים.

בשירת המשוררות ניתן ביטוי להשפעת ההגירה על תפיסתן את הדת ואת מעמד האישה בחברה הפטריארכלית המסורתית ממנה באו. השירה שהן מייצגות מבטאת את הדרך שהן עשו כדי להתמודד עם המפגש הבין תרבותי ולכן השירה מתייחסת למפגש בין עולם דתי לעולם חילוני ובעיקר למפגש של אישה עם עולם חילוני ובנוסף מפגש עם תרבות שתייגה אותם כחסרי כח, שני מפגשים אלו, היחס המקפח ומשבר האמונה, 'גררו' עמם, את התערערות הסמכות ההורית, כל אלו יצרו כתיבה הנוגעת בשאלות הזהות ממקום של רגש וכאב, ביטוי לזעם והקיפוח מחד ומאידך געגוע לעולם תרבותי ישן.

המפגש הטעון בין התרבויות, תרבות "השם" מול תרבות "הכאן", מוצא את ביטויו בשירים. שירתם מאופיינת – במראות ואימזים הלקוחים מתבנית נוף מולדתם וביטויים ושינויות משפת האם. בשירים שיובאו ישנן התייחסויות שונות לחברה החילונית שתייגה את העולים. ההתייחסויות נעות על הרצף שבמנעד מהדחקה והשלמה למחאה והתרסה. ובמנעד של מעבר

מהאישי לקבוצתי (מהקבוצה שלי לקבוצה הרחבה הכללית) ומכאן חשיבותה של השירה הנשית כדרך להיות שופר לקול חברתי שלא נשמע וכדרך למצב עצמן מחדש כדמויות מסגלות בתוך המשפחה.

בעבודה, יוצגו קולותיהן של ארבע משוררות אשר מצאו בשירהן דרך לביטוי אישי ולעיבוד רגשי של התהליך של השתלבות חברתית. הן שברו קיר, פתחו דלת והעזו ליצור מסכים משלהן. בעבודה אתייחס לדרך הביטוי של הקול הנשי הפמיניסטי כדרך שאכן סללה דרך לשינוי ולשימוש בשיר ובאמצעים אומנותיים כדרך נוספת להמשיג את השינוי המתבקש – חיבור ולא על ידי ביטול עצמי מעורבות מתוך גאווה שמאפשרת את ראיית שתי התרבויות כשוונות אבל שוות כבעלות ערך ומפרות זו את זו – ומכאן חשיבות הבאת הקול של המשוררות בעבודה כדרך נוספת להציג פתרון לשאלת ההשתלבות החברתית שלהן ושל בני דורם יוצאי ארצות האסלאם.

פרק א': סקירה ספרותית

א.1. סקירה היסטורית

עם קום מדינת ישראל, במאי 1948, מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל כ-650,000 נפש. אוכלוסייה זו הייתה הומוגנית יחסית מבחינה תרבותית - כ-80% היו אשכנזים, ורק כ-20% היו מזרחים. בגל העלייה הגדול ("העלייה ההמונית") שבמסגרתו עלו ארצה כ-900,000 בעשור הראשון לקום המדינה. עם קום המדינה עלו ארצה יהודי תימן (במסגרת מבצע "מרבד הקסמים"), יהודי לוב. ויהודי עיראק (תחילה בהברחות דרך פרס ואחר כך במסגרת "מבצע עזרא ונחמיה"), ובשנות ה-50 וה-60 עלו רבים מיהודי צפון אפריקה ומיהודי איראן. קבוצות עולים נוספות הגיעו מארצות אסלאם אחרות כגון: מבוכרה, מאזרבייג'ן ועוד. רק 44.5% מן העולים היו יוצאי אירופה ואמריקה, ואילו 53.4% מהם היו יוצאי אסיה ואפריקה. כתוצאה מכך השתנה מאוד הרכבה העדתי של האוכלוסייה היהודית בישראל, ובתום העשור הראשון למדינה היו בה 58% יוצאי אירופה ואמריקה ו-42% יוצאי אסיה ואפריקה. שיעור המזרחים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל גדל בהתמדה ומשנות ה-70 ועד לעלייה הגדולה ממדינות חבר העמים היו המזרחים רוב באוכלוסייה.¹

הסיבה העיקרית לעלייה בשנות ה-50 הייתה הרצון להשיג ביטחון כלכלי וחברתי, תוך סולידאריות בסיסית עם הציבור היהודי שבתוכו חיו ועמו עלו ארצה. זאת ללא הכוונה מוקדמת ליצירת תרבות, ערכים, תכנים וענפים כלכליים חדשים. עולים אלו נטו להמשיך לעסוק באותם ענפי כלכלה שבהם עסקו בארצות מושבם. בכך הם שונים מחלק מאנשי העליות הקודמות אשר אנשיהן שינו לחלוטין את תחומי עיסוקם והתכוונו לכך מבעוד מועד בארצות מושבם במסגרת ההכשרות. המטרה המוצהרת של העליות הקודמות הייתה-טובת הארץ והעם, עיסוק בחקלאות ובחרושת.² אשכנזים עלו כתוצאה מהשפעות השואה באירופה והאנטישמיות. לאחר שכבר ניצלו מהשואה ההגעה לא"י היוותה בפניהם ביטחון והגנה והיו ממייסדי המדינה. לעומתם, עולי עליית שנות ה-50 עלו כדרך מפלט מפרעות שנעשו כלפיהם בארץ מוצאם. חלקם היו בעלי השכלה גבוהה אודות למרכזי "כל ישראל חברים" שהיו במרוקו, עירק ותוניס כמו בצרפת. אך, לתימן לא הגיעה ההשכלה ולכן, הם למדו תורה אצל המלמד אך לא למדו מדעים.

המדיניות בארץ הייתה של כור היתוך שחידדה את התפיסה שהתרבות המזרחית היא נחותה ושהאליטה היא אליטה אשכנזית. התפיסה הייתה שעולי ארצות מזרח צריכים לעבור תהליכי המרה או דה-סוציאליזציה של זהותם. תהליך זה הביא את העולים למצב של משבר זהות. השאיפה לכור היתוך דיכאה את הערכים ואת הדפוסים התרבותיים של העולים. כדי להתקבל לחברה היה עליהם להוכיח שמחקו את זהותם ותחושת העצמי ולכן נכלאו למשבר זהות. גלי העלייה הצפופים אתגרו את יכולות הקליטה של המדינה הצעירה. אחד מפתרונות השיכון המיידים היה יצירתן של מעברות. למרות שהעלייה ההמונית עם קום המדינה (במיוחד בשלוש השנים וחצי הראשונות) הייתה מורכבת מיוצאי אסיה וצפון אפריקה ומיוצאי אירופה ואמריקה בצורה כמעט שווה, כבר בשנת 1952 מעל 80% מתושבי המעברות היו מיוצאי אסיה וצפון

¹ דומקה אליעזר, חנה אורבך, גולדברג צפריר (2009). **בונים מדינה במזרח התיכון**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 216-249

² שם, שם

אפריקה.³ יחס זה נשמר לאורך השנים. היו לכך שתי סיבות עיקריות: הראשונה, גופי המדינה המיישבים (בעיקר הסוכנות היהודית) ביצעו מדיניות מפלה, כאשר דאגו יותר ליוצאי אירופה ואמריקה לדיור קבע (בעיקר במרכז הארץ), לעתים על חשבון יוצאי אסיה וצפון אפריקה. הסיבה השנייה נעוצה בטיב הקשרים בין ותיקי הארץ ובין יוצאי אירופה ואמריקה. אלה האחרונים נעזרו באוכלוסיית הוותיקים (בעיקר קרובי משפחה) כדי לצאת מהמעברות. גופי המדינה המיישבים ביצעו מדיניות מפלה גם בכל הנוגע לפיזור העולים ברחבי המדינה. מרבית עולי ארצות אירופה יושבו באזור המרכז, בעוד שמרבית עולי צפון אפריקה יושבו באזורי הפריפריה. מדיניות אי שוויונית זו הציבה תנאי פתיחה שונים לקבוצות העולים השונות, הנובעים מהמיקום הגאוגרפי של כל אחת מקבוצות העולים.

דוגמה לדעות קיצוניות כלפי העולים המזרחים היא הספר "המהפכה האשכנזית" שנכתב על ידי ק. קצנלסון ויצא לאור בשנת 1965. בשנים הראשונות לקום המדינה התנהל מאבק בין המצדדים בעלייה סלקטיבית לבין התומכים בעלייה לכל. עיתון "הארץ" תמך במי שציידו בעלייה הסלקטיבית ומאמריהם של גלבול, עמוס אילון וכתבים נוספים של עיתון הארץ אשר תיארו את המועמדים לעלייה מארצות צפון-אפריקה באופן בוטה ומזלזל, השתלבו במגמה זו.⁴ במסד הישראלי הדעות היו חלוקות. ב-15 בנובמבר 1951 התקבלה במשרד לתיאום של הסוכנות היהודית ושל ממשלת ישראל ההחלטה להנהיג מדיניות סלקציה כלפי יהודי תוניסיה ומרוקו ולאפשר רק את עלייתן של משפחות שהיו יכולות להתקיים בארץ בכוחות עצמן. "מאוחר יותר, הסכנה שריחפה על יהודי מרוקו סמוך להכרזה על עצמאותה דחפה את יוצאי צפון-אפריקה בקרב מנהיגי התנועה הציונית לקרוא לארגון עליית הצלה ולביטול גזירות הסלקציה, ולנוכח הסכנה אישרה ההנהלה הציונית בשנת 1955 להעלות לארץ 3,000 עולים ממרוקו בחודש, והקריטריונים לסלקציה התגמשו".

השלב הראשון והמכריע במדיניות הקליטה החל בסוף שנות ה-40 ונמשך עד תחילת שנות ה-50, ומהרבה בחינות היה זה השלב הקשה ביותר. סימני ההיכר שלו היו המעברות, פרויקטים או עבודות ציבוריות וראשית הקמתן של עיירות הפיתוח.⁵ רוב העולים שוכנו במקומות יישוב שבהם ניתנו שירותים ירודים. חלק מהם נשלח לעיירות הפיתוח החדשות שסבלו מאבטלה רבה ומתעסוקה ללא-קידום. אלה שיועדו להקמת מושבים חדשים קיבלו אמצעים ומכסות ייצור לא-מספיקים, כך שלא היה לאל ידם להתחרות עם המושבים הוותיקים המבוססים.⁶ החלק הארי של העולים החדשים התיישבו בערים, ובהן צמחו ה"שכונות" (שהיו למעשה שכונות עוני), כגון שכונת התקווה בתל אביב ושכונת ואדי סאליב בחיפה. באזורים רבים התקבצו יחד בני השכבות

³ סבירסקי. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות: מחברות למחקר ולביקורת. עמ' 21.

⁴ בן ציון, גת (1962). היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר - התרמ"א (1840 - 1881). ירושלים: הוצאת אגודת שוחרי הגימנסיה העברית. עמ' 23.

⁵ איזנשטדט, שלמה נח (1993). עדות בישראל ומיקומן החברתי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל. עמ' 6.

⁶ סמוחה, סמי (1993). "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל" בתוך: אורי רם (עורך) החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל אביב: ברירות. עמ' 172-202.

הנמוכות של קבוצות עולים, ומשך שניים-שלושה דורות חיו באורח חייהם קבע מתחת לקו העוני. רובם היו ממוצא מזרחי, לרוב מצפון אפריקה ומדינות המזרח התיכון.⁷

א.2. תהליך ההגירה והשלכותיו⁸

הגירה מאפיינת מעברים של פרטים ושל קבוצות. המונח מציין את ההשפעה של שינוי בסביבה הפיזית החברתית והתרבותית של המהגר והיא משפיעה על התפקוד האישי והבין אישי של הפרט ושל הקבוצה הגירה מאופיינת במעבר בין תרבותי הכולל שינויים קיצוניים בתחומים רבים. שינויים אלה מעמידים את המהגר בפני שני תהליכים מרכזיים: האחד של דה סוציאליזציה התנתקות מקצת או מרוב הערכים והנורמות של התרבות שהוא עזב ורה סוציאליזציה –אימוץ ערכים ונורמות של התרבות החדשה ויצירת מערכת תפקידים שמתוכם נוצרת זהות חדשה.⁹

ישנם ארבעה דפוסי התייחסות כלפי הקליטה בארץ ההגירה.

השתלבות –קבלת תרבות היעד תוך שמירה על תרבות המוצא.

היפדות או הפרדה –דחיית תרבות היעד מתוך דבקות בתרבות המוצא.

טמיעה –קבלת תרבות היעד מתוך דחיית תרבות המוצא.

שוליות –דחיה של תרבות היעד ותרבות המוצא גם יחד.

הבחירה באחד הדפוסים תלויה במידת הרצון של המהגר להיטמע וביחס אל תרבות המוצא עד כמה המהגר מזדהה עם תרבותו הישנה ושואף לשמרה וביחס הסביבה הקולטת.

העולים בראשית שנות המדינה רצו לשמר את הייחודי שבתרבות המוצא אבל הבינו ששימור זה אינו עומד בקנה אחד עם צפיות החברה הקולטת לכור היתוך ולכן חוו במידת מה ניסיון להיטמע ובמידת מה חוויה של שוליות¹⁰

על רקע המצב בארץ וקליטתם של העולים במציאות כור ההיתוך ורב-תרבותיות. הדיכוי, הביא את האישה המזרחית לרצות למצוא לה מקום לביטוי אישי גם במסגרת של תנועות שהקימו נשים פמיניסטיות מזרחיות וגם באמצעות ביטוי אישי בשירה. המרחב שלא הסכים לקדם בברכה את המזרחיות כתרבות ואת המזרחים כאזרחים הביא בצורה מועצמת לביטוי אישי ופוליטי של המזרחים ובעיקר של הנשים המזרחיות.

א.3. פמיניזם ופמיניזם מזרחי

הגדרת המושג פמיניזם -

במהלך השנים התמודדו נשים עם הסוגיה של מאבק משותף של כלל הנשים על הסוגיה המרכזית של אי שוויון או מאבק על בסיס אתני או על בסיס מעמד כלכלי.

⁷ אייזנשטאדט, שלמה נח (1993). **עדות בישראל ומיקומן החברתי**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל

⁸ **מקומה של המשפחה בתהליכי הקליטה וההסתגלות של נוער עולה לחברה הישראלית**. כתבה: שרה כהן

⁹ בר יוסף-ויס, ר' (1990) דה סוציאליזציה ורה סוציאליזציה תהליך הסתגלות של עולים. **משפחה, קליטה: היבטים סוציולוגיים על החברה הישראלית**. אסופת מאמרים. האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה חברתית.

¹⁰ בר יוסף-ויס, ר' (1990) דה סוציאליזציה ורה סוציאליזציה תהליך הסתגלות של עולים. **משפחה, קליטה: היבטים סוציולוגיים על החברה הישראלית**. אסופת מאמרים. האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה חברתית

המאבק הוא על מיצובן של נשים במארג החברתי. נשים חשו שהמארג החברתי נותן עדיפות יתר להגמוניה הגברית ובעיקר להגמוניה הגברית בעלת הממון בשל כך, קמו התנועות הפמיניסטיות שמטרתן היא לשנות את מאזן הכוחות בין גברים לנשים. נשים הבינו שעליהן לנקוט עמדה, להתאגד ולפעול יחד כדי להשיג מטרה זו.

בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 חלו מהפכות ותמורות הן באירופה והן בארה"ב, כדוגמת המהפכה התעשייתית, המהפכה האמריקנית והמהפכה הצרפתית רעיונות אלה יצרו מציאות דואלית לנשים: התפתחות מעמדו של האינדיבידואל וזכויותיו כאדם מחד, ומאידיך קבוצות מיעוט כמו נשים שלא זכו לאותן זכויות אזרחיות, פוליטיות, חינוכיות, כלכליות וציבוריות מהן נהנו גברים. על רקע זה החלה התעוררות תנועות פמיניסטיות ברחבי אירופה וארצות הברית¹¹ התנועות הפמיניסטיות התחילו בחברות מתועשות ובאזורים עירוניים. כבר בתחילת המאה ה-19 נשים בארצות הברית הובילו ארגוני חסד בשכונות עוני כדי לסייע בצמצום העוני, בביטול העבדות ובהקטנת השכרות כמחלה רווחת. לארגונים אלה הייתה הצלחה משמעותית אשר תרמה לנשים מבחינת יכולת ההתארגנות ומבחינת הנראות שלהן ושל פעולותיהן. העוולות שראו בשכונות העוני הובילו אותן לשאיפה להביא לשינוי חברתי משמעותי. יחד עם זאת, הנראות של פעולתן הייתה בולטת על רקע פעולות של נשים במלחמת העולם הראשונה, פעולות אלו גרמו לנשים ללחום למען שוויון זכויות לנשים.

המאבק הבולט ביותר היה מאבקן של נשים בבריטניה ובארה"ב לקבלת הזכות להצביע בבחירות, המכונה גם מאבק הסופרז'יסיטיות. בו נשים באו למלך מרטין לותר והעידו על העבודה הקשה מגיל צעיר מאוד ועל הסיכונים בעבודה, על הרצון שיקלו עליהן ויתנו להן זכויות האזרח ואפשרות להצביע בבחירות כמו בעליהן. הן השתתפו בהפגנות ושבתו שביתות רעב ונאלצו בשלב מסוים אף להיות בכלא תוך כדי שמענים אותן ובעליהן לא רצו לראותן, לפיכך, הן נותרו חסרות כל ורק יחד יכלו להתחזק ולהתאחד כדי שבקשתן תמומש תוך כדי שגברים לועגים על בקשתן ומעשיהן. בפרק זה אסקור מושגי יסוד רלוונטיים לתנועות הפמיניסטיות.

"פמיניזם", הוא שם של תנועה שנועדה להיאבק על מתן שוויון זכויות האישה, נקראת גם "התנועה לשחרור האישה". המילה "פמיניזם" מקורה במלה הלטינית *feme*, שפירושה אישה או נקבה.¹²

פמיניזם היא תנועה חברתית שבמרכזה המטרה להשיג ולמסד זכויות לנשים מבחינה פוליטית, חברתית, כלכלית ואישית. בכלל גישות אלה כלולים המאבק לשוויון על פי חוק, המאבק לשוויון הזדמנויות בחינוך ותעסוקה והמאבק נגד אלימות כלפי נשים. הפמיניזם עוסק בהעצמת נשים מונע במטרה ליצור שינוי חברתי כולל. הפמיניזם מציע פרשנויות חלופיות לתפישת ההגמוניה הגברית של המציאות. הפמיניזם מנסה לשים על סדר היום הציבורי את הדרת הנשים כדי ששנים יוכלו לקבל יחס שווה ליחס לגברים ולקדם את עצמן.

"פמיניזם הוא תנועה לסיום הסקסיזם, הניצול הסקסיסטי והדיכוי הסקסיסטי".¹³

¹¹ פוגל ביז'וואי, סילביה (2011). "דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר, אזרחות וזכויות אדם", רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. 29-31.

¹² המושג פמיניזם מהספרייה הוירטואלית של אתר מט"ח

¹³ באום דלית בהקדמה לספרה של בל הוקס "פמיניזם הוא לכולם-פוליטיקה מכל הלב"

מהגדרה זו, ניתן להבין שזו איננה תנועה אנטי-גברית... כולנו, נשים וגברים כאחד, חונכנו מיום לידתנו לאמץ את הסקסיזם כדרך של חשיבה ופעולה. כתוצאה מכך, נשים יכולות להיות סקסיסטיות ממש כמו גברים כדי להפסיק את הפטריארכיה (שהיא שם אחר לסקסיזם ממוסד), עלינו להבהיר לעצמנו שכולנו לוקחים חלק בשימור הסקסיזם, ונמשיך להיות שותפים לו עד אשר נשתנה בלב ובנפש, נעזוב את הלך המחשבה והפעולה הסקסיסטיים, ונחליף אותו בהלך מחשבה ופעולה פמיניסטי.¹⁴

פמיניזם מתייחס לגישת ניתוח חברתי מנקודת מבט של נשים ולתנועת שחרור שהתפתחה במאה וחמישים השנים האחרונות במערב. בעולם שאמצעי התקשורת הפכו לכפר גלובאלי הצליחו הרעיונות הפמיניסטיים לחדור גם אל מחוץ למערב, וכך נשים גילו שדיכוין בידי גברים חוצה גבולות גיאוגרפיים ומתקיים בתרבויות השונות זו מזו תכלית שינוי. התנועה הפמיניסטית המאורגנת, שאת ראשיתה מייחסים לכנס נשים בשנת 1848 בארה"ב, חתרה מאז היווסדה לשוויון בין נשים וגברים, ובאמצעות המתועשות היא הגיעה להישגים, בעיקר בכל הנוגע להשכלה וחקיקה. עם זאת, ההגות הפמיניסטית של העשורים האחרונים אינה מסתפקת בשוויון אלא מבקשת למוטט את העולם הגברי (הפטריארכלי) הקיים ולהציע במקומו מבנה חברתי אלטרנטיבי. סיבה מרכזית לכך היא שהשוויון שנשים השיגו בתחומים שונים הוא לרוב פורמלי ובעיקרו אינו מוביל לשינויים מהותיים מפני שאינו מלווה בשינוי מבני, ערכי ואידיאלי. כך, למשל, גם אם נשים רוכשות כיום השכלה אקדמית במספרים שווים לגברים, הן אינן נקלטות בקודקודי המערכות המקצועיות שבהן התחילו לעבוד מפני שגברים ממשיכים להיות מועדפים על פניהן ואף להיות מתוגמלים יותר מהן בשכר והטבות נלוות. נשים גם אינן מגיעות אל הקדקודים הפוליטיים, הכלכליים, התרבותיים והצבאיים, המעצבים בהחלטותיהם ממדים רבים של חיינו. הן נחסמות והן "חוסמות את עצמן" מפני שהמערכות הרעיוניות והכלכליות פועלות נגד שוויון אמתי ומהותי.¹⁵

זרמים הקשורים לפמיניזם:

פמיניזם ליברלי¹⁶ - הוא הזרם הראשון של הפמיניזם שנוצר כתוצאה מתנועת הליברליזם שהתפשטה בעידן המודרני כחלק מזכויות טבעיות שניתנות לאדם מאז היוולדו. זרם זה בא לומר שאישה יכולה להצליח ולהגיע להישגי הגבר באופן הדומה לו כי נשים שוות לגברים ויכולות להנהיג ולפעול בדיוק כמוהם. למשל: כאשר אוסרים על אישה הפריה מלאכותית בעצם אוסרים עליה שימוש בגופה והיא נאבקת כדי שלא ימנעו ממנה לנהוג בצורה זו.

פמיניזם רדיקלי¹⁷ - זרם זה דיבר על דיכוי במקום אפליה ודרש מהפכה במקום רפורמה. הערך החשוב בעבורם היה העדר הגברים בתנועתם ולכן הרחיקו אותם מארגונייהם. המוטו היה "האישי הוא הפוליטי" אם רוצים שוויון ציבורי צריך קודם שוויון בבית. קרול האניש¹⁸ מסבירה את המוטו שבפמיניזם הרדיקלי דנות הנשים גם על בעיות אישיות בציבור כתוצאה מכך, הפתרון

¹⁴ בל הוקס, (2002). "פמיניזם זה לכולם", עמ' 2

¹⁵ <http://www.ha-keshet.org.il/לפענה-את-הכוח-לברוא-עולם-חדש> מאמר של ויקי שירן מתוך אתר הקשת

הדמוקרטיה המזרחית. נדלה בתאריך 6/8/17

¹⁶ <http://web.macam.ac.il/~tamarli/kerenlafer/e1.htm> המידע על פמיניזם ליברלי נדלה מהאתר 28/7/17.

¹⁷ <http://web.macam98.ac.il/~litami/iritperel/d1.htm> מידע על פמיניזם רדיקלי נדלה מהאתר 28/7/17.

¹⁸ Hanisch, Carol (January 2006)

שיינתן להן יהיה לפי הקבוצה בה הן נתונות ולא לפי הצורך האישי. את ההבדל בינו לבין הפמיניזם הליברלי ניתן להבין ממשפט שאמרה שולמית פיירסטון, שעיצבה את הפמיניזם הרדיקלי: "המטרה הסופית של המהפכה הפמיניסטית חייבת להיות בניגוד לזו של התנועה הפמיניסטית המוקדמת שדרשה חיסול זכויות יתר של גברים, חיסול ההבחנה בין המינים. לאברי המין לא היו עוד משקל תרבותי". כלומר, שהנשים תפעלנה כמו גברים. אחת הדוגמאות לזרם זה הוא מאבקן של סופרג'יסטיות שעליו כתבתי.

פמיניזם תרבותי¹⁹ – זרם בפמיניזם המדגיש את השוני בין נשים לגברים. פמיניזם זה התפתח כהתנגדות לפמיניזם הליברלי. כל עוד לא מסבירים לחברה את מהות השוני בין המינים ינהגו כלפי הנשים באופן מפלה מהגברים. סוג זה מתבסס על שתי עמדות. לפי סימון דה-בובואר, הנשים צריכות להיות חיקוי חלקי של הגברים. לפי קרול גיליגן, פסיכולוגית קלינית, למדה מקולברג על התפתחות זהות מגדרית של האדם וערכה מחקר על מוסר וצדק בין נשים לגברים וגילתה כי נשים חושבות אחרת מגברים בנוגע לצדק. נשים אינן פחות מוסריות בגלל שוני מחשבתן מהגברים ולא נחותות בשל כך אלא אופן חשיבתן שונה מהגבר בעניין הצדק וזה ההבדל. גיליגן, הוסיפה בראיון שנערך עמה כאשר פרסמה את ספרה "הקול השונה"²⁰, שתכונות של גברים נחשבות עוצמתיות יותר משל נשים. תכונות גברים כמו אסרטיביות ועמידה על הזכויות שמגיעות לך ושל הנשים זה אכפתיות ודאגה לזולת שזה נחשב נחות יותר.

פמיניזם לבן – פמיניזם של נשים לבנות מול גברים. המושג "לבנים" אינו מתייחס לצבע העור של יחידים, אלא להשתייכותם והזדהותם עם הצד הדומיננטי ביחסי הכוחות אשר ממשיכים לדכא נשים לא-לבנות ולדחוק אותן לשוליים.²¹

פמיניזם שחור – פמיניזם שהחל בארה"ב כמאבק של נשים שחורות מול נשים לבנות כדי שיזכו לזכויות שמגיעות להן וליחס שווה לנשים הלבנות ולא מושפלות מהן. בל הוקס הפמיניסטית האפרו- אמריקאית טענה כי התנועה הפמיניסטית בארצות המערב שנאבקה למען מתן שוויון זכויות נשים, הציגה את ההתנסות של נשים לבנות מהמעמד הבינוני ומהמעמד הגבוה כקנה מידה אוניברסלי והעדיפה לדבר על רעיון אחוות האחיות, תוך התעלמות מההבדלים המעמדיים והאתניים בקרב הנשים (הוקס 2002: 64). ההנחה הפמיניסטית המערבית יצאה מתוך ההנחה, כי לכל הנשים יש אינטרסים משותפים כנשים ולכן עדיף לטשטש את המאפיינים האתניים ואת המעמד הכלכלי תפיסה זו של הפמיניזם המערבי מחלישה את הנשים החלשות יותר ולמעשה גוזלת מהן את החירות לפעולה עצמאית והופכת אותן לשוליות ולחסרות כוח כקורבן של מערכת סוציו אקונומית וכלא מפותחות מבחינה פוליטית.

המאבק של נשים בעולם ובארץ הינו בעיצומו והדרך ארוכה. הראיה לכך היא תקרת הזכוכית²² – המתבטאת באחוז היחסי של נשים בדרגים הגבוהים של כל מקצוע ובהשתלבותן כמנהלות וכקובעות מדיניות בכנסת וכמובן בהכנסה של נשים לעומת הכנסה של גברים.

¹⁹ <http://web.mac.com/~tamarli/kerenlafer/e2.htm> המידע נדלה מהאתר בתאריך 2/8/17.

²⁰ שיחה של צבי טריגר עם קרול גיליגן על פמיניזם תרבותי נדלה מהאתר בתאריך 2/8/17.

²¹ <http://www.sholefet.com/tag/פמיניזם-לבן/> המידע נדלה בתאריך 6/8/17.

א.4. תולדות הפמיניזם בארץ

הפמיניזם בישראל הוקם על ידי נשים ממדינות אנגלוסקסיות ליברליות אשר השתתפו עוד בארצות מוצאן בפעילות פמיניסטית ואליהן חברו נשים ישראליות שחוו את הפמיניזם במידה מסוימת מביקורים בארצות הברית ובארצות אירופה.

פעילותן הייתה מושתתת על התפיסה שלפיה הדיכוי הפטריארכלי הוא גורל משותף לכל הנשים, זהו הכוח המניע למאבק לשחרורן. פעילות של העצמה ומעגלי נשים אשר מתרחשים באופן תדיר.

הפמיניזם בישראל יצר אצל הנשים תקווה שלפיה ההצטרפות למאבק תיצור חזית אחידה בין הפעילות, אבל למרבה הצער מהר מאוד החלו פילוגים בין הפעילות הפמיניסטיות

תחילתו של הפמיניזם החדש בישראל, בראשית שנות ה-70, אחת המשימות הראשונות שבהן עסקו הנשים הייתה חשיפתו של מיתוס שוויון הנשים בחברה ושבירתו. התחושה של נשים רבות שגדלו בישראל הייתה מבוססת על האמונה שהחברה היהודית שנבנתה בארץ יצרה כאן חברה חדשה שבה שורר שוויון בין נשים וגברים. אמונה זו מנעה מהן לראות את מצבן כמות שהוא ולצאת לפעול לשינויו. פירוקו של המיתוס, על ידי בדיקה מחודשת של החוויות הפרטיות של הנשים, ועל ידי קריאה מחודשת של ההיסטוריה של הנשים בראשית היישוב, העלה את הצורך של נשים לפתח פמיניזם מקומי. ולכן הפעילות הפמיניסטית הייתה קריאת תגר על המוסכמות החבריות ביחס למקומן של נשים בחברה. הנשים שחוו תהליך העצמה וגילוי עצמי יצרו מרחב חדש של פעילות נשים.²³

הפעילות הפמיניסטית התבטאה גם בפעולות קבוצתיות בקבוצות קטנות של נשים שמטרתן העלאת התודעה לפעילות פמיניסטית על המשותף הפוליטי. כמו כן היה ניסיון להקים תנועה פמיניסטית ארצית עם סניפים בערים השונות אבל למעשה המרכזים פעלו כמרכזים נפרדים בכל עיר. הם פעלו להעלאת הפמיניזם הרדיקלי אשר מטרתו לערער על הסדר הקיים של היחסים בין המינים ולשנות את החברה מן היסוד. הנשים בחיפה ובתל אביב פעלו להקמתה של "התנועה הפמיניסטית בישראל". תנועה זו פעלה בעיקר בתל אביב. מאוחר יותר הוקמו מרכזי נשים כמו "צאנה וראינה" ו"קול האישה". הם גם הקימו ארגוני סיוע כמו מקלטים לנשים מוכות ומרכזי סיוע לקורבנות אונס.

הגל השני של הפעילות הפמיניסטית בארץ היה תקופה של התלהבות והתארגנות ראשונית. מפגשי הנשים היוו מקור תמיכה ולמידה והזדמנות לנשים בעלות רקע שונה לפעול יחד.

בשנות ה-70 לא הייתה החברה בישראל מוכנה לשלב את תביעות התנועה הפמיניסטית בהשקפת עולמה. אפילו הניסיון של הנשים להיות מקומיות וקשורות אך ורק לשאלות של נשים ועולמן לא מנעו מהחברה להמשיך ולראות בתנועה הפמיניסטית תנועה אזוטריית וחיצונית. רק עם תום שנות ה-70, כשהחלו הפמיניסטיות להפנות את מבטן אל נשים אחרות ולהקים ארגונים שעסקו במתן עזרה לנשים במצוקה, הן יכלו למצוא אוזן קשבת בממסד הישראלי. כך החל תהליך של ניכוס המאבק באלימות כלפי נשים על ידי החברה ומוסדותיה והרעיונות הפמיניסטיים הפכו למקובלים, בלי שיהיה צורך לקבל את התנועה הפמיניסטית עצמה.

²² המושג "תקרת הזכוכית" יוסבר בקצרה בפרק המטאפורות.

²³ חנה ספרן, "יום אחד יבינו שאנחנו צודקות", מתוך פנים כתב עת לתרבות חברה וחינוך, סתיו 2002 גיליון 22.

במבט לאחור ניתן לראות את היסוד שהניחו הפמיניסטיות בשנות ה-70 לשינויים ולהישגים הרבים שחלו בחייהן ובמעמדן של נשים בישראל. ובכל זאת, לא זכתה הפעילות הפמיניסטית הזו למקום הראוי לה.

סדר היום הפמיניסטי בישראל מורכב ממכלול נושאים שנשים פעילות העלו בתוך המערכת הפוליטית הפורמאלית ומחוצה לה²⁴:

1. **זכויות האישה כזכויות אזרח-בעבר** התייחסו לנשים כנחותות מהגברים מכיוון שעזרו לאימהותיהן בבית וכמעט ולא השכילו. לאחר קום המדינה, המצב השתנה לפי הכרזת העצמאות שנכתב בה שלכל אזרח במדינה מגיעות זכויות טבעיות וזכויות חירות, שמירה על כבודו, ביטוי עצמי ועוד ללא הבדל דת, גזע ומין. הוקמו תנועות לסיוע לנשים במצבים שונים. (לדוגמה: לאחר הטרדה מינית, לאישה מוכה, לשמירה על זכויות האישה בעבודה ועוד). תנועות אלה נקראות שדולת הנשים, שמירה על זכויות האזרח, ויצ"ו ונעמת.

2. **משפחה/אימהות** – מתייחס לזכויות האישה כעובדת ומאפשר לה זכויות בשל היותה אישה. למשל: לאישה עובדת בהריון מותר לקחת חופשה עד 90 יום. אם עבדה במקום העבודה פחות משנה לפני הלידה מותר לה 14 יום בלבד ואסור למעסיק לפטר אישה בשל יציאתה לחופשת לידה (כחופשה ללא תשלום). בנוסף, כאשר נוצר מצב שהילד חולה, מותר לה עד 8 ימים להיות עמו וימים אלו יחשבו לה מתוך ימי חופשה שנתיים כל עוד בן הזוג לא יצא לחופשה באותם ימים גם מאותה הסיבה. זכות האישה על גופה ובריאות האישה-בעבר, בריאות האישה הייתה נעשית על פי הממצאים בניסויים בגוף הגברי עם הזמן הבינו שבגוף האישה יש שינויים מסוימים מגוף הגבר שהרי היא צריכה ללדת ועוברת וויסות פעם בחודש ולכן הקימו מרכזים מיוחדים לרפואת נשים ויש התמחות מיוחדת העוסקת בטיפול בנשים. בשנת 1960, אושר לאישה להשתמש בגלולה למניעת הריון. דבר זה הראה, כי מעתה יש לה בעלות על גופה. בנוסף, בעבר לאחר שזוג התגרש הילדים בית המשפט היה פוסק שהילדים יהיו במשמורת הבעל כי התפיסה הייתה שהוא יוכל לזון ולפרנס וכתוצאה של מאבקים פמיניסטיים הוחלט שילד מתחת גיל 5 יהיה במשמורת האם שתטפל בו ותניק אותו. יש לציין, כי לאחרונה הוחלט שהילד יישאר אצל הורה שכשיר לטפל בו.

3. **העדפה מינית**-העדיפו לעבודות מסוימות לבחור בגבר ולעבודות מסוימות אחרות לבחור באישה. (בימינו, אישה נהגת אוטובוס, רצפת ועוד. כי נשים משכילות יותר מבעבר). ישנם תפקידים שדורשים כוח פיזי ולכן מעדיפים לקבל אליהם גבר ולעומתם ישנם תפקידים שדורשים סבלנות ואינטליגנציה רגשית ולכן מעדיפים לקבל נשים.

4. **אלימות/ אונס**-נקבע ע"י האו"ם יום בינלאומי לדבר על אלימות נגד האישה ב-25.11. נקבע חוק המונע אלימות במשפחה בשנת 1991. במקרה שאשה נפגעת פיזית באונס ועוברת התעללות מינית או כאשר המעסיק מדבר אליה באופן שפוגע בנפשה על רקע מגדרי חובה לדווח על כך ומשרד הרווחה מאפשר לנפגעת להיות במקלט מעבר, לקבל עזרת עו"ד ועוד.

²⁴ הנושאים ברשימה זו מתוך המאמר "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", כלב-דהאן הנרייט (1999).

5. **פרסום פוגע** – החוק אוסר שימוש בנשים בפרסומות כאובייקט מיני דבר שמעורר אלימות נגדן ואף אוסר שימוש בסטריאוטיפים בהן. לדוגמה, בפרסומות ישראליות מציגים את האישה כתלתית ורגשנית במטבח או חדר שינה כאשר משפט הפרסום הוא עם סממן מיני. "מזכירה נותנת לך הכל" (כפרסומת למשיבון אלקטרוני). המילה "נותנת" אומרת שהאישה מפקירה עצמה.

6. **תעסוקה/שכר** – לפי תרשימים ממכון אדווה נראה כי שכר של נשים הוא נמוך יותר משל גברים ושל נשים ערביות נמוך משל נשים יהודיות. בוועדה על שמירה על מעמד האישה בכנסת חוקקו חוק שאם גבר ואישה עושים עבודה זהה הם אמורים לקבל שכר שווה כבר מאז שנת 1969.

7. **קריירה/ אקדמיה/ ניהול/ ייצוג בפוליטיקה, מעמד הנשים במפלגות ומשרדים ציבוריים** – בעבר לא הייתה לגיטימציה לנשים לעסוק בתפקידים בכירים במרחב הציבורי ובפוליטיקה. מאז גולדה מאיר שהייתה ראשת ממשלה התחילו להכניס נשים להיות יו"ר בכנסת וחברות כנסת כמו ציפי לבני, לימור לבנת ועוד.

בנוסף, נשים החלו לשאוף לתפקידים אלה. הן ממלאות תפקידים שמתאימים לנשים לדבר עליהם. נשים נכנסו ללימודי השכלה באוניברסיטאות כדי להתקדם ולעבוד וכך יוכלו לפרנס. (קיימת תנועה בשם "נטע – לפיתוח קריירה"). בשנת 2011 - ייסדה את מחאת העגלות והייתה סוג של התרסה לגבי סיכוי פיתוח הקריירה, מאבק פמיניסטי של אימהות צעירות שנלחמו על יוקר המחיה. בשנים האחרונות יש יותר מקום בסדר היום הציבורי למתן סיוע לנשים בפיתוח קריירה בשילוב עם תפקידן כאימהות וזאת רואים בניסיון למתן הקלות במעונות וצהרונים ובפיתוח המושג "משרת אם". יחד עם זאת שינויים אלה הם תוצר של מאבקים פמיניסטיים אם כי משולבים עם מאבק על יוקר המחיה.

8. **דת - לאום, נפגעות ממסד הדת, דיני אישות/ נישואין/ גיטין/ עגונות** - דינים אלו מתנהלים במדינת ישראל לפי הדת היהודית בבית דין. מי שמתחתנת או מתגרשת לא לפי דינים אלו נחשב שלא התחתנה או התגרשה ויש לכך השלכות. יתרה מזו, בעבר רק הגבר היה חייב לשלם דמי מזונות לאישה לאחר גירושין כדי שתטפל בילדים ובחודש יוני 2017 יצא חוק חדש שהמזונות מגיעים למי שהילד אצלו במשמורת לפי הסדרי ראייה.

9. **אסירות** – יש פחות אסירות מאשר אסירים - (14 אסירות בא"י לעומת 8000 אסירים). כ-2% נשים ישראליות הן עברייניות. היחס לנשים שנחשבות עברייניות משפיל מאוד והן לא מקבלות טיפול מתאים שיחזירן למוטב. מפני שדרך הטיפול עוסקת בדרך כלל בגברים ואילו סיבת הגעתן של נשים לכלא שונה ולכן אין מי שישקמן ויחזירן למוטב והמצב חוזר חלילה. לרוב, מדובר בנשים שעברו התעללות מינית בילדותן, לא סיימו תיכון ולכן חסרות מקור פרנסה והן נשים חד-הוריות שדואגות לילדיהן שבבית וזה נותן להן מוטיבציה להשתפר כדי לחזור לטפל בהם. קיים גם הוסטל לאסירות בו יכולות להיות עם ילדיהן ויש מעקב אחריהן גם אחרי שחרורן כדי לוודא שהן מצליחות להשתקם ולשפר דרכן. המדינה מנסה לקדם חקיקה המעגנת זכויות נשים על גופן על מנת להקטין סחר בנשים וניצול מיני של נשים וכך להקטין את ממדי הזנות בישראל.

10. **תנועות נשים לשלום** – תנועות אלו הוקמו בין מלחמות עולם כאשר נשים יצרו פעילות ציבורית לקידום שלום עולמי כחלק מפמיניזם ליברלי. נשים אלו פנו לאש"ף ויצרו קבוצה של חילוניות ודתיות, יהודיות, ערביות ופלסטיניות שלא מעוניינות להישאר אויבות ונפגשות בכל העולם ומקרינות סרטים שמבטאים רצון להתאחד ולהביא שלום. (ארגונים שעוסקים בשלום הם: "נשים בשחר", "בת שלום" ו"אמהות נגד שתיקה").

5.א. פמיניזם מזרחי

קביעת סדר היום קשורה ליחסי העוצמה בין הקבוצות בחברה נתונה. מאחר שהחברה הישראלית משוסעת ע"י קונפליקטים, נקבע סדר היום כפועל יוצא מהם. סדר היום הפמיניסטי מושפע מיחסי הכוח בין נשים לגברים אשר משתנים בעקבות פעולות התנועות הפמיניסטיות ובעקבות לגיטימציה חברתית שסוללת את הדרך לנשים להשתלב בעמדות מפתח. למעשה, סדר היום הפמיניסטי תופס מקום נרחב יותר כאשר הנשים נלחמות על זכויותיהן. בחברה הישראלית. בשנת 1994 התחולל אירוע שזעזע את הפמיניזם בישראל. בכנס הפמיניסטי של אותה שנה בגבעת חביבה, פרצו לבמה באירוע המרכזי נשים מזרחיות, ובאקט של מרד באשכנזיות תוך האשמות באפליה ובגזענות נגדן קראו לנשים המזרחיות לפרוש מהתנועה ולהקים קבוצה מובחנת משלהן. נשים ממוצא מזרחי הפסיקו את פעולתן בתנועה הפמיניסטית הישראלית מתוך תחושה של ריחוק. הנשים המזרחיות אחזו בתפיסה הפמיניסטית הרדיקלית: ע"פ תפיסה זו, אישה מזרחית יודעת שהיא נתינה של דגמי מחשבה גזעניים, אשר מכתיבים את חייה נטלת ממנה תחושת השליטה על אופן התנהלותה בעולם. בצורה ש"האישי הוא פוליטי" בעצם אין אישי, אין פרטיות כי הכל הולך לפי מה שהחברה רוצה שתנהג.²⁵

אותות הפירוד הראשוניים בין הפמיניסטיות המזרחיות לאשכנזיות החלו להראות בכנס הפמיניסטי התשיעי והעשירי. הסיבות לפילוג בין הנשים היו קשורות לסדר היום והמובחנות בין הפרטי לאוניברסלי במציאות הישראלית הנושאים שעמדו על סדר היום הפמיניסטי היו בעלי אופי אוניברסלי ועניינים ייחודיים למציאות הישראלית הנשים המזרחיות היו עסוקות במעמדן הכלכלי, לדוגמא בשנת 1995 היה מאבק פמיניסטי למען זכותן של נשים להשתתף בקורס טיס-מאבק זה לא נגע לנשים המזרחיות שצרכיהן הבסיסיים לא קיבלו מענה.

הפמיניסטיות האשכנזיות הוותיקות השתייכו למה שמכונה "אצולת הממון" והתקשו לייצג את הפמיניסטיות המזרחיות המתקשה לפרנס וחייה מקצבת הביטוח הלאומי. הם גם לא הצליחו לייצג את האינטלקטואליות המזרחית שלא היו לה קשרים שיכלו למצב אותה במדרג חברתי ותעסוקתי. הנושא של נשים מזרחיות נדחק לשוליים, למשל: בכתב העת "מצד שני" על הטענות הבאות: "אלה דברים שלא מדברים עליהם בכלל לחתך עצום של נשים שנאבקות על חינוך ילדיהן או על קבלת שכר מינימום. הפמיניזם שלנו [המזרחיות] הוא אחר, ההיסטוריה שלנו היא אחרת, הדיכוי שאני עברתי כמזרחית הוא אחר- וזה לגיטימי שהשיח שלנו יהיה אחר".

הספרות הפמיניסטית מציעה הסבר להדרת הנשים המזרחיות, ההסבר נעוץ בניתוח מקומן של נשים בהקשר המעמדי וקובע כי הנשים המזרחיות סבלו מהדרה כפולה- הן ביחסם של גברים כלפיהן והן ביחסן של נשים אשכנזיות. הקרע בין הנשים המזרחיות לאשכנזיות, שהקימו את

²⁵ עלון, קציעה (2011). "אפשרות שלישית לשירה-עיונים בפואטיקה מזרחית", עמ' 162

יסודות התנועה היה בלתי נמנע. ויקי שירן, סוציולוגית וקרימינולוגית ישראלית, טוענת שהמאבק הפמיניסטי הפך למאבק עדתי אשר פירק את הפמיניזם בישראל.²⁶

הפמיניזם המזרחי מאפשר קיומו של שיח וצמיחה של מנהיגות מקרב הנשים בנות עדות המזרח – הן לא מוכנות להיבלע בתוך מאבק גדול מול הגמוניה גברית כי הן מבינות שיש להן מאבק נוסף בו על קולן להישמע – מאבק מול הגמוניה אשכנזית. הנשים המזרחיות מבינות שקולן לא נשמע והן צריכות להיאבק ולמצב עצמן מול אג'נדה מזרחית שבה הגבר דומיננטי ומול חברה אשכנזית שמנחיתה אותן ולכן מאבקן כפול ואפילו משולש היותן נשים מזרחיות מול גברים מזרחיים, היותן נשים מזרחיות שנתפשות בעלות לגיטימציה פחותה לבטא עצמן בתוך התרבות שלהן והיותן נשים מזרחיות בתוך תרבות אשכנזית שמפחיתה מהלגיטימציה למזרחים בכלל ולנשים מזרחיות בפרט.

תהליך התהוותו של הפמיניזם המזרחי חושף עובדה אחת: הפמיניזם המזרחי התחיל את דרכו בתוך הפמיניזם "הישראלי", והוא התגבש מתוך מציאות פרדוקסלית-היה קיים מתח וניגוד בין הציפייה של נשים לסולידריות פמיניסטית (אחיות-sisterhood), לבין גילויים של דיכוי, הדרה, ודחיקה לשוליים מצד תנועת הנשים.

המזרחיות נתפסות כשותפות למאבק הפמיניסטי תוך השמטת היחסים המקוריים שבהם הן נתונות מול האשכנזיות: יחסי קונפליקט ונחיתות על רקע עדתי. האשכנזיות מקורבות לרובד ההגמוני ולמוקדי העוצמה בחברה והמזרחיות לא. הבחנה זו קיימת אך "אינה רלוונטית" למאבק הפמיניסטי. חוסר האיזון בין מזרחיות לאשכנזיות לא הפריע לפעילות של האשכנזיות. האשכנזיות מצדן פתחו את האופציה למאבק בעבור כולן, אך המזרחיות היו אדישות לכך, כי יש להן גם את הבעיה העדתית על גבן. מזרחיות שכן המשיכו לפעול הותירו את הבעיות העדתיות בבית, או שמצאו עצמן בעימות מתמיד אם רצו להעלות את בעיית העדתיות על סדר היום. הרכב המשתתפות ואיוש עמדות מובילות בפמיניזם – הנשים שניהלו את הארגונים היו נשים אשכנזיות, אשר מקורבות לאישים חשובים (בנות של... נשים של...), כולן נשים מבוססות כלכלית, בעלות רשתות חברתיות רבות, בעוד המזרחיות היו שוליות. בכל האליטות ומרכזי כוח יש מעט נשים מזרחיות.

נשים מזרחיות הרגישו שהמאבק האוניברסלי מחליש אותן ולא מאפשר להן לבטא את המצב המורכב בו הן מובסות פעמיים – פעם אחת בשל היותן נשים מול הגמוניה גברית ופעם שניה מול הגמוניה אשכנזית נשית וגברית שאינה רואה בהן שוות זכויות אלא נחותות. בדומה לפמיניזם המערבי, גם הפמיניזם המזרחי עוסק בנושאים אוניברסליים כמו דמויי נשיות הנצרים במסגרת תעשיית התרבות ומשמשים לצרכים גבריים, במאבקים פנים משפחתיים על חירותן של נשים, מול גברים ומול תפיסות של גברים את הנשים – כמו החפצה של נשים וכאן בעצם בפמיניזם המזרחי יש הדגש הנובע ממעמד האישה ומהמיצוב של במשפחה ובחברה המזרחית בה יש דיכוי של נשים. בעוד הפמיניזם האשכנזי לא מעוניין להתמודד עם השאלה האתנית ועם ההבדלים הסוציאקונומיים כבסיס וכמקור לאפליה – הפמיניזם המזרחי מתייחס גם למאבק שיש כדי לאפשר לאשה המזרחית לבטא את קולה ולהשתלב כמזרחית בחברה שהתרבות האשכנזית שולטת בה.

²⁶ [פמיניזם זה לכולם! מוויז'נייה וולף עד ויקי שירן/סיון סוויסה](#)

הנרייט דהאן כלב במאמרה "נשים מזרחיות-זהות והיסטוריה" בספר העבריות החדשות,²⁷ מתייחסת למקורות השסע בין מזרחים לאשכנזים ומתייחסת למדיניות כור ההיתוך או כפי שהיא מכנה זאת הקריאה להשתכנזות. בנוסף, במאמרה "כמה שאת יפה לא רואים שאת מרוקאית" היא מספרת שבבי"ס סיפרה לכולם שהיא צרפתייה והוריה לימדו אותה מילים בצרפתית וסרטים ידועים למקרה שתצטרך להוכיח לחברותיה שהיא צרפתייה כי להגיד בת עדות מזרח לא היה נשמע טוב באותה תקופה. היא רצתה שיתייחסו אליה באופן שוויוני לשאר הכיתה ולכן סיגלה לתודעתה אורח חיים אשכנזי ולא הזמינה חברות לביתה כדי שלא יגלו שזו לא זהותה המקורית והוריה דוברי ערבית ולא צרפתיית.

ההתמודדות של האישה בת עדות המזרח אינה רק מול התרבות בה הגבר שולט תרבות שמוכרת לה ובה נאבק גם הפמיניזם המערבי, לאשה בת עדות המזרח מאבק נוסף-למצב עצמה מול תרבות אשכנזית שמנסה לחנך אותה שרואה בה ובתרבות המזרחית כולה תרבות נחותה. למעשה, הפמיניזם המזרחי נוסד על מנת להילחם על הזכות להביע את קולה של האישה במדיניות הדוגלת בכור היתוך למעשה האישה המזרחית צריכה להביא לידי ביטוי את התרבות שלה כתרבות שוות ערך ולכן, האישה בת עדות המזרח רואה עצמה שייכת לעדות המזרח ונלחמת גם את מלחמתם של הגברים בני עדות המזרח למרות שכאישה היא נחותה גם בתרבות זו.

לא זו בלבד שהיא חונכה ש"כל כבודה בת מלך פנימה" ושאין לה קול אלא שעכשיו גם אין לה ולדרכה ערך שווה זכויות ועליה להילחם על דרך החיים שלה ועל המעמד של התרבות שלה מול כוח אשכנזי אשר מנחית גם את מעמדו של הגבר המזרחי.

למעשה, הפמיניזם המזרחי מציב בסתירה את שני הכוחות: הכוח של הפמיניזם המערבי שקורא לכור היתוך ולחינוך מחדש של המזרחים והטמעתם בתרבות האשכנזית והכוח של התרבות האוריינטלית שרוצה לבוא לידי ביטוי כתחרות בעלת מעמד שווה.

בתרבות של מדינת ישראל, האשכנזיות הייתה כרטיס כניסה לחברה מאחר ויהודים מארצות ערב שהצטרפו לחברה הישראלית, הפכו לאובייקט שצריך לעבור הטמעה, שצריך להשתנות. אולם הם לא נשאלו לדעתם בנושא ולא היו שותפים פעילים בעיצוב זהותם. הסיבה לכך שהתעלמו מכל הרצונות, השאיפות, הערכים, התחושות והבעיות של יהודי ארצות ערב היא שכל אלה לא היו רלוונטיים לתהליך עיצובה של החברה הישראלית הציונית ולכן הן נדחקו הצידה. מצב זה של דיכוי והדרה היה מושרש בתרבות ובפוליטיקה ולכן כלל לא היה צורך בחוקי גזע או אפליה.

הפמיניזם המזרחי הוא תגובה למדיניות כור ההיתוך כאשר נשים מזרחיות מחו על הרצון לטשטש את המזרחיות הן כבר לא התביישו בתרבות שלהן ושל הוריהן.

למעשה, מן האישה מעדות המזרח נדרש כוח ואומץ רב לבטא את המזרחיות בהגמוניה אשכנזית ולהסתכן בכך שלא תוכל לקדם עצמה, הנשים בנות עדות המזרח קוראות תיגר על כך ש"האליטה האשכנזית" היא קבוצה שמתיימרת לייצג את החברה בכללותה ושכולם צריכים להיות כמוהם. וכמו כן, המזרחים יוצאים נגד הקונצנזוס בדבר הזהות ההומוגנית של החברה הישראלית הרצויה, כלומר יש כאן ניסיון לערער על הלגיטימציה הקיימת שהאשכנזים הם הטובים יותר ולכן הם תמיד צריכים להישאר בעלי העוצמה.²⁸

²⁷ דהאן-כלב, הנרייט (2001). "נשים מזרחיות-זהות והיסטוריה", מתוך הספר "העבריות החדשות-נשים בציונות ובראי המגדר", עמ' 45-60, יד בן צבי.
²⁸ שם, שם.

פרופ' סמדר לביא, במאמרה "ויקי שירן והאשכנזים מהבונקר", מצטטת את ויקי אומרת: "ברגע שהמזרחיות נכנסו אל הפמיניזם דרך הדלת הראשית, הפך הפמיניזם בישראל לרעיון עממי יותר, נגיש, רלוונטי, מקיף ותוסס יותר. הנשים המזרחיות העניקו את המסה הקריטית, הנחוצה להפיכת הפמיניזם לרעיון של רבות ורבים בישראל".²⁹

א.6. מושגים הקשורים למסגרת הניתוח של הפמיניזם המזרחי

סטריאוטיפים- צורת הכללה, שאינה תואמת את המציאות, כאשר מתוך ידע על תכונה אחת של קבוצה מנבאים את יתר תכונותיה ומייחסים את התכונה לכל חברי הקבוצה. סטריאוטיפ הוא דעה קדומה שאדם מסוים החליט שהיא מתאימה לקבוצה מסוימת בחברה אך זה לא. קשה לשנות את הדעה הזו לאחר שכולם מתייחסים לקבוצה הזאת בצורה שנקבעה.

אפליה – "הבחנה בין שונים – משוא פנים"³⁰ לתת יחס שונה לחברה מסוימת מהיחס שנותנים לשאר הסביבה. יחס זה התבטא כלפי מזרחיות בבתי הספר ורדף אחריהן גם כאשר חיפשו עבודה ורצו להתחתן.

מושג הדיכוי – במציאות דמוקרטית כמו בישראל, יש מחויבות לשוויון ולהגנה על זכויות הפרט, אבל, יש בה גם מנגנוני הכחשה, השתקה והחלשה של טענות בדבר אפליה קיפוח או גזענות. מנגנונים אלה מובנים בתוך היחסים בין הקבוצות ומשוקעים במוסדות הפוליטיים והחברתיים. מנגנונים אלה נוצרו ע"י ראשוני המעצבים של החברה הישראלית אשר מצויים במוקדי העוצמה. אולם מנגנונים אלה כל כך מושרשים בחברה שהם בלתי מורגשים ולכאורה על פני השטח נראה שאין דיכוי. דהאן-קלב במאמרה "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" מצטטת מאדוארד סעיד שדיכוי הוא התפשטות של מודעות גיאופוליטית לאסתטיקה ולטקסטים בהיסטוריה ובסוציולוגיה והמושג "מניפולציה של האחר" הכרחי להבנת יחסי מדכא ומדוכא, בהם נעשים חילופי כוח לא שווים... הגדרת הדיכוי היא להכניע את האחר ע"י הפיכתו לאחד משלנו.³¹ פטריארכלי- שלטון אב על בני משפחתו.³² שוביניסט- לאומן, קנאי קיצוני לעמו, תוך שנאת עמים אחרים.³³

א.7. מהי שירה ומהי שירה מזרחית

ההגדרה המילונית לשירה היא יצירה ספרותית שאינה פרוזה ונכתבת לפי מקצב, מכלול וחריזה. בכתבת שירה ישנו שימוש באמצעים אומנותיים כמו דימויים, מטאפורות, אמצעים מצלולים כמו צירוף מילים שצלילן מחקה משמעותן וחזרה על אותו מבנה ואף שימוש באוקסימורון. שירה מזרחית היא שירה יהודית ישראלית שנכתבה בסגנון מזרחי וקשורה לספרות התורנית של יהודי ארצות האסלאם. השירה המזרחית החלה לפרוץ עם הדהוד התהליכים הפוליטיים של ההכרה במזרחיות מחד ובניית מדינת הרווחה לאחר מרד הפנתרים השחורים מאידך. חוקרת הספרות

²⁹ לביא, סמדר (2013). "ויקי שירן והאשכנזים מהבונקר", מאתר הקשת המזרחית.

³⁰ אבן-שושן, אברהם וירדן, דב (2002). "מילון כיס" – המילה אפליה.

³¹ דהאן-קלב, הנרייט (1999). "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", עמ' 225 בספר "מין מגדר ופוליטיקה", הקיבוץ המאוחד.

³² אבן-שושן, אברהם וירדן, דב (2002). "מילון כיס" – המילה פטריארכלי.

³³ אבן-שושן, אברהם וירדן, דב (2002). "מילון כיס" – המילה שוביניסט.

חביבה פדיה מגדירה את השירה המזרחית כזו הנשענת על שני יסודות. יסוד אחד מייצר שיח של זהות והגירה ויסוד שני מייצר מודוסים פואטיים חדשים. עלון, בספרה "אפשרות שלישית לשירה"³⁴, מגדירה "השירה בהיותה סוגה עילית, דורשת בדרך כלל הון תרבותי מסוים מאוד כדי לפענחה, לעמוד על משמעויותיה ולהפיק ממנה הנאה אסתטית. השירה המזרחית, בשונה מהפרוזה הנגישה לקהל רחב הרבה יותר. המשוררים המזרחים, שנדחו ע"י הביקורת של ההגמוניה מצאו כי השירה המזרחית נותרה מבודדת. התיוג המזהה מזרחיות עם תרבות נמוכה הציב את השירה המזרחית מול אתגרים לא פשוטים".

הפערים החברתיים הביאו את המשוררים המזרחיים לראות בשירה דרך לשאול את השאלה מדוע הם נדחים לשוליים. השירה עבורם אינה רק התענגות על משחקים לשוניים הם מתייחסים לתוכן כאשר החומר של השירה הוא החיים עצמם והשירה היא שדה של פעילות אנושית.

שירת המחאה המזרחית היא שילוב בין מחאה חברתית שמתמקדת בעוני ובחוסר זכויות חברתיות לבין פואטיקה מסורתית של חריזה חלוקה לבתים וטון דיבור גבוה פאתטי. זוהי שירה שמעמידה במרכז את העוול החברתי מעמדי מנקודת מבט של העניים ויחד עם זאת זוהי שירה שבה קול אתני משולב בעמדה וברטוריקה. שירת המשוררות יוצאות ארצות האסלאם מוסיפה נופח פמיניסטי ומעצימה את ההתייחסות לנשים כחסרות מקום אפילו בשולי החברה.³⁵

כתיבת שירה ופרסומה הן מודוס של פעולה הדורש הכרה ביכולות, רצון לקשר ותקשורת עם העולם, תחושת שליחות וקשר עם המרחב האקולוגי של כותב השיר. ההגירה שאותה חוו רבים מן המזרחים דבר שמבחינתם היה צעד של עקירה משדה חברתי זה היה צעד של קושי בעיקר על רקע המעבר לכתיבת שירה בעברית. בנוסף לכך, השבר התבטא ביחס לחברה הסובבת אל המסורת כאשר במדיניות כור ההיתוך היחס למסורת היה שונה מזה של העולים מארצות האסלאם. חביבה פדיה, בספרה "שיבתו של הקול הגולה"³⁶, מתייחסת לכך באומרה "מרחב מוזיקלי שלם שסימן מרחב תרבותי רוחני נדחה מחוץ למקום". פדיה, מתייחסת לכך שהשירה המזרחית מתאפיינת בהיותה ישירה בתכנים, בהוויה ובחומרי זהות ובשירה המזרחית יוצרת אלטרנטיבה עצמאית ובלתי תלויה בשירה ההגמונית המזרחית. לדבריה, פריצת השירה המזרחית מאפשרת תזווה מראיית האני האוניברסלי ומתן לגיטימציה לאני המזרחי. השירה היא ביטוי עמוק לעולם הנפש, זוהי צורה של אומנות כתיבה, יצירה ספרותית בה נעשה שימוש בתכונותיה האסתטיות של השפה בנוסף למשמעות המילולית. שימוש זה עשוי לכלול כתיבה בשורות קצרות, עיסוק במצלול, במשקל ובחריזה וכתיבה בשפה ציורית. לאורך השנים נעשו ניסיונות רבים להגדיר בצורה מפורשת מהי שירה. הבלשן רומן יעקובסון מגדיר את השירה "מבע בו הפונקציה הפואטית היא הדומיננטית- משיכת תשומת הלב למבע השירי כתכלית לעוצמה." הוא מוסיף שבשירה "יש אלמנט של השלכת עיקרון הדמיון על ציר הרצף על מנת לבנות את ציר הרצף. שירה אינה חייבת להיות קצרה או ארוכה. חוקרים מסוימים טוענים כי ההבדל בין שירה ליצירות אחרות הוא הדרך בה אנו קוראים אותה. משמעות נוספת היא שצריך להתייחס לאופן הקריאה.

בתנ"ך, ניתן מקום לנשים כמשוררות: שירת מרים, שירת חנה ושירת דבורה. בספר ירמיהו כתוב: "קראו למקוננות ותבואנה ואל החוכמות שלחו ותבואנה". אני למדה מכאן כי לנשים היה תפקיד מרכזי לקונן על המתים.

³⁴ עלון, קציעה(2011). "אפשרות שלישית לשירה-עיונים בפואטיקה מזרחית", הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 36.

³⁵ אופנהיימר, יוחאי (2012). "מה זה להיות אותנטי", הוצאת רסלינג

³⁶ פדיה, חביבה(2016). "שיבתו של הקול הגולה", הוצאת הקיבוץ המאוחד.

מאז העת העתיקה ובמהלך ימה"ב התרחבה התפיסה הקושרת בין אבל וקינה לתפקידי האישה. מופיעים תיאורים של אישה שאבלה על חורבן הבית. הסיבה לכך שתפקיד המקוננות נתפס כנשי נעוצה בכך שהבעת רגשות המונעת ע"י כוחות נפשיים ורוחניים קשורה דווקא בנשים. בקינות ישנה הקפדה על חריזה מבנית, שיטתית ושקולה אולם בשירה המזרחית המודרנית אין הקפדה על מבניות זו. השירה המזרחית המודרנית, מאמצת מודלים מסורתיים ומטמיעה אותם בתוך השפה החדשה. דרך פעולתה של השירה המזרחית מבוססת על שיבוצים ואילוזיות. הקשר האמיץ של השירה המזרחית אל הפיוט הדתי.

בראיון שערכתי עם פרופ' אלמוג בהר,³⁷ הבנתי שאחד הביטויים הראשונים לשירת נשים הוא בשיריהן של משוררות כמו הרבנית אסנת ברזאני מכורדיסטן שהייתה ראשת ישיבה במוסול והבת של הרב שלום שבזי מתימן במאה ה-17. שתייהן היו בנות יחידות להוריהן ולכן זכו לפריבילגיה לקבל חינוך ולכתוב שירים פרי עטן. על רקע פעילותו התורנית המסועפת של אביה התפתחה גם דמותה של אסנת, עד שהפכה אף היא לדמות תורנית ו"לראש ישיבה" בזכות עצמה. על חייה וצמיחתה של אסנת כדמות ציבורית אנחנו למדים מכמה מכתבים פרי עטה, שהתגלגלו לאורך השנים ממקום למקום ופורסמו לראשונה בידי גייקוב מאן בראשית שנות ה-70. במכתביה מתארת אסנת את ילדותה ואת חינוכה בלשון מליצית ויפה, המשקפת את שליטתה המלאה בשפה העברית ובמקורות הספרותיים: "ואני מיומי מפתח ביתי לחוץ לא יצאתי, בת מלך ישראל פה הייתי. מאן מלכי? — רבנן! בין ברכי חכמים גדלתי מעונגת לאבי ז"ל הייתי. שום מעשה ומלאכה לא למדני, חוץ ממלאכת שמים, לקיים מה שנאמר: "והגית בו יומם ולילה". בעונות הרבים, לא היו לו בנים כי אם בנות. וג"כ השביע את בן זוגי ז"ל לבלתי עשות בי מלאכה וכן עשה כאשר ציווהו. [ו]מתחלה הרב ז"ל טרוד היה בעיונו ולא היה לא פנאי ללמד התלמידים, כי אני הייתי מלמדת אותם במקומו, עוזרת הייתי כנגדו. עתה בעונות הרבים הלך הוא למנוחות ועזב אותי והילדים לאנחות".³⁸

בנוסף, אסתר מויאל הייתה במאה ה-19 בלבנון ופרסמה בעיתון נשים הראשון במצריים. ב-1 במאי 1899 ייסדה את הירחון "אל עאילה" (המשפחה) שהוקדש "לטובת שחרורה של האישה המזרחית ושיפור חייה". במאמר הפתיחה כתבה כי "האישה הנה יצור תרבותי, בעל רצון חופשי ומצפון חי ומעמדה שווה למעמדו של הגבר. לפי דעתה האישה עולה בכמה תכונות על הגבר כגון ברגשותיה העדינים ובראיית הנולד שכן צופה את הדבר מראשיתו".

תובנות נוספות מתוך ראיון עם אלמוג בהר הן שהייתה שאלה ממתני לגיטימי לכתוב על נושאים מזרחיים ובכך לחשוף זהות המפרסם. לפעמים מדברים על גאוותם של המשוררות המזרחיות אך הן חוות יותר בוושה ורוב השירים הם על להביע בגלוי את הקושי והבושה ממי שהן ורק בשנות ה-60, מגיעה גאווה לתרבות לאחר ההגחכה והריחוק ממנה. בימינו, יכול להיווצר מצב שאדם נולד ולא צריך לעבור דרך פרודור הבושה על מנת להכיר בזהותו כיון שהדימוי החברתי השתנה.

³⁷ הראיון עם פרופ' אלמוג בהר יובא בנספחים.

³⁸ לוי-מלמד, רינה "שאני נשארתי מלמדת תורה", סיפורה של הרבנית אסתר ברזאני, אתר הספרייה הלאומית. נדלה בתאריך 25.11.17.

J. Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, New York 1972, 1:511
<https://www.ybz.org.il/?CategoryID=185&ArticleID=6088&dbAuthToken=#.WhnSjFUjTIX>

פרק ב': השורשים הכפולים

השירה העברית במאה האחרונה היא רבת פנים יש בה משוררים, שהמחקר הספרותי מגדירם כפולי שורשים, משוררים "שעקרו" מנוף תרבותי אחד, שבו חוו את ראשית צמיחתם, "נשתלו" בנוף תרבותי חדש, דהיינו ישראל. המונח "דו-שורש שטבע המשורר והחוקר איתמר יעז-קסט"³⁹ מבטא מהות של השתייכות נופית כפולת שורשים. באופן רשמי המשורר משתייך לתרבות העברית, אך במקביל הוא משתייך באופן גם לתרבות המוצא. "השתייכות לתרבות העברית מצויה בדרך כלל במאבק בלתי פוסק למען חיזוק השורשים בתוך ה'כאן' בעוד שהשתייכות לארץ המוצא מודחקת ועומדת בסימן של עקירה מן 'השם'".⁴⁰

קונפליקטים חברתיים-תרבותיים משתקפים למכביר ביצירות של המשוררים יוצאי ארצות אירופה בכלל ויוצאי ארצות המזרח בפרט. ניתן להבחין בהבדלים ניכרים בתופעת ה"דו-שורש" בקרב משוררים המשתייכים לארצות המזרח לבין משוררים יוצאי אירופה. ניתן לומר בהכללה כי שירתם של משוררים יוצאי אירופה נוגעת בנוראות השואה ובחסר הגדול שהותיר אחריו, לעומתם, משוררים יוצאי המזרח נוגעים בכתיבתם בעבר שמקומו בגלות שמבחינתם היה טוב יותר מן האספקט החברתי כלכלי, לעומת התקבלותם בארץ על כל קשייה. המשוררות המזרחיות, מתמודדות עם קונפליקט נוסף בכתיבתן. הקונפליקט של היותן נשים בהגמוניה גברית אשכנזית.

שירה זו עוסקת בשכבה חברתית גדולה, שעוברת משבר חריף בעקבות עקירתם מארצות מוצאם ושיתלתם בארץ בתנאים קשים מבחינה חברתית כלכלית, בשירת ארצות המזרח קיימים תחושות עלבון וכעס על יחסו המתנשא של הקולקטיב והעולים מארצות אירופה. העולים מאירופה הוותיקים והחדשים ראו בתרבות המזרחית נטע זר דבר המסביר את אי התקבלותם של יצירות המשוררים יוצאי ארצות המזרח "הקורא המבקש ביצירה השכלה, לקח ועיצוב דמות עצמו- לבו אינו פתוח ואינו פנוי לשמיעת המילה ולהחייאתה בקרבנו".⁴¹

חלי אברהם-איתן אומרת בספרה, "כאב השורשים הכפולים" שמשוררים שהם דור שני לעולי ארצות אסלאם היוו בשירתם את התחושה שדו-שורשיות יכולה לעבור בירושה. היא מוסרת לקוראים שעל מנת לקלוט את תוכן השיר צריך להצטייד בשלושה דברים: חשיבה לתקשורת, הבנה ואגירה בזיכרון. יכול להיגרם חוסר בהבנת הנכתב בשיר מפני הבדלים בתרבות ובמורשת החברתית.⁴²

אברהם-איתן, פוסעת ברגישות בשדה המוקשים הזה ומנסה לבחון את עולמם של משוררים יוצאי המזרח. מעבר לניתוחיה משתקפת מפת התקומה שהובילה לפצע ולקרע: הקמת המדינה נתפסה כהתגשמות חלום של דורות. האידיאולוגיה הציונית הוקירה את העלייה, אך העולים בעלייה ההמונית בשנות החמישים נתפסו כזרים, כאבק אדם. האבות המייסדים קיוו להיווצרות דגם של "היהודי החדש". התהליך תואר אז כ"כור ההיתוך". התהליך היה מר לכל העולים, ושבעתיים היה מר ליהודי ארצות האסלאם, שחשו ניכור לממסד שהיה ברובו מיוצאי יהדות אירופה. תהליך המעבר התרבותי הנחיל מפח נפש לדור האבות, והשלכותיו על דור הבנים היו כואבות לא פחות. העימות בין תרבות הבית לתרבות בית הספר היה טראומטי. דור הבנים היה לדור של כלואים

³⁹ יעז קסט, איתמר (1976). "דו שורש". תל אביב: עקד.

⁴⁰ אברהם-איתן, ח' (2008). "כאב השורשים הכפולים", עמ' 10. תל אביב: עקד

⁴¹ שטראוס, תשל"ו, 29. מתוך "כאב השורשים הכפולים".

⁴² אברהם-איתן, ח' (2008). "כאב השורשים הכפולים", עמ' 25. תל אביב: עקד.

בתוך: הם חשו בושה בתרבות הבית וניכור כלפי תרבות בית הספר, המתעלם מזהותם. הפתרון העולה תמיד הוא ניסיון לסינתזה בין התרבויות.

השירה שכותבות משוררות מזרחיות שמה על סדר היום של הקוראים את הכאב שנובע מהקונפליקטים הדו שורשיים ואת הקונפליקט עמו התמודדו נשים מזרחיות בדור הראשון והשני לעליה ההמונית ארצה.

לאה קפלן, במאמרה "בין שני עולמות" מצטטת את אסתר שקלים בקשר להרגשת הדו-שורשיות: "אני חיה בין העולמות. יש בי שרקייה, יש בי רוח שאומרת לי: 'את מוכשרת ומסוגלת להצליח', אבל אני מוגבלת. נדרש ממני אומץ רב לעשות את מה שאני רוצה, מול הערכים עליהם חונכתי. קשה לפרוץ מבית כל כך שמרני." שקלים מרגישה שצד אחד בה נוהה אחר המסורת ושמירתה, אך צד אחר מבקש לחיות חיים עצמאיים בעולם המערבי, השונים מאוד מן החיים המסורתיים של הדור הקודם בו נשים לא עבדו מחוץ לביתן והיא שואפת לשלב אימהות וקריירה.⁴³ משוררות הדו שורש מתמודדות בשירהן עם שני הקונפליקטים –

- היותן נשים שהן בנות למשפחות פטריארכליות בהן הגבר (האב, הבעל) הם הקובעים.
- היותן נשים יוצאות ארצות האסלאם שמתמודדות עם חברה בה ההגמוניה תופסת אותן כפרימיטיביות, בורות ולא קוראות שירה.

השירה של המשוררות גם כשהיא מתחילה מפרספקטיבה אישית ומן המשפחה שלהן יש בה אמירה חברתית על הכלל ומכאן חשיבותה ומשמעותה. ההתמודדות היא מן הפרט אל הכלל. בשירים גם רואים את המעבר הרגשי של קבלת העצמי מתוך גאווה ולא מתוך היטמעות וביטול עצמי וזאת למרות הצפייה החברתית להיטמעות בכור ההיתוך.

ההתמודדות היא פנימית ומתוך התבוננות פנימה על חייה ושאלה איך אני הייתי רוצה להיות גם הפתרונות סוללים דרך להתמודדות של נשים נוספות ולהתמודדות של קבוצת אוכלוסייה שלמה שגאה בשורשיה ומסרבת להיטמע שמסגלת ומשלבת מודרניות אבל לא מוכנה שיתעלמו מהיופי שבה.

בשירים, ישנם ביטויי מחאה של נשים שמרגישות מקופחות בעולם גברי שמתייחס אליהן כנחותות ומרשה לעצמו לבקר אותן.

יש מחאה חברתית על היחס של החברה האשכנזית הקולטת אל העולים מארצות האסלאם. למעשה, המשוררות מביעות מחאה פמיניסטית ומגדרית באמצעות סיפורים אישיים שלהן עצמן ושל נשים מזרחיות נוספות.

חביבה פדיה, מציינת "כששירת מחאה מסתכלת פואטית על אנשים זהו צעד של החזרתם מגדר אובייקט לסובייקט. זוהי אמירת האישי ביותר כשדרכו ממילא משתמע הפוליטי. בהצלחה לעשות זאת עוצמתה של שירת המחאה"⁴⁴.

בהמשך הפרק, אציג את הדרכים השונות לביטוי של השורשים הכפולים הן מבחינת התכנים והן מבחינה מבנית צורנית.

⁴³ קפלן, לאה (2005). "בין שני עולמות-עיון בשיר 'שרקייה' של אסתר קנקה-שקלים". אתר דעת.

<http://www.daat.ac.il/daat/sifrut/maamarim/sharkiya-2.htm>

⁴⁴ פדיה, חביבה (2016). "שיבתו של הקול הגולה-זהות מזרחית: פואטיקה, מוזיקה ומרחב", הקיבוץ המאוחד.

המוטיבים המשותפים, השיבוץ של הלשון התנכית, של שפת המקור, השפה הציונית והשימוש בחושים נועדו כדי להכניס את הקורא לבית שזהו מרכז המשפחה של העולים מארצות האסלאם.

פרק ג': יחס החברה אל העולים מארצות האסלאם כפי שהוא מתבטא בשירה של משוררות פמיניסטיות יוצאות ארצות האסלאם

במאמרו של ליסק⁴⁵ הוא מציין את התיוג השלילי שדבק בעולי שנות החמישים. במאמרו, הוא מצטט את ראש הממשלה דוד בן גוריון: "רובם הגדול של יהודים אלה הם מחוסרי כל גם חסרי רכוש והון אשר נלקח מהם וגם עשוקי חינוך ותרבות שלא ניתנו להם הם נאלצים לעלות ללא אמצעים בלא מקצוע בלא השכלה בלא הכשרה בלא לשון בלא ידיעת הארץ וערכי אומה... אלא ערב רב ואבק אדם. הפיכת אבק אדם זה לאומה תרבותית עצמאית היא מלאכה לא קלה".

המשוררות קוראות תיגר על אמירות אלה הם לא עלו ללא תרבות וללא מורשת או כפי שאומרת אסתר שקלים "וְאֵז הַבְּנֵי יֵשׁ מֵהֶם הַחוֹשְׁבִים שֶׁהוּרִי לֹא הִיוּ בַּמַּעֲמָד הַר סִינַי" המשוררות יוצאות ארצות האסלאם מבטאות בשירתן את היחס לתיוג שבו תויגה התרבות המזרחית בעיני ההגמוניה. כפי שאנו מוצאים בספרות אחד המאפיינים המובהקים של אוכלוסייה מודרת הוא קבלת התיוג והשלמה עמו.⁴⁶

קציעה עלון במאמרה, "ארס (ערס?) פואטיקה מזרחית"⁴⁷, מציינת כי הירידה במעמד הכלכלי של רבים מהמזרחים עם ההגירה מארצות האסלאם והתיוג החזק המזהה מזרחיות עם תרבות נמוכה עממיות ופולקלור הציבו את המזרחית מול אתגרים לא פשוטים. יש מספר אמירות של המשוררת של ויקי שירן על כך שהדור שלנו לא קורא שירה או כמו שעלון כותבת "עיסוק בשירה קריאת שירה, קניית ספרי שירה והפקת הנאה משירה הן פעילויות הדורשות לימוד ממושך, פנאי נפשי ואמצעים כלכליים אלו אינם מצויים בדרך כלל בהישג ידם של בני המעמד הנמוך אשר זמנם מתמלא בפעולות להישרדות. שוחט⁴⁸, מתייחסת לסטראוטיפ של המזרחים כנחשלים ואל הנטייה להתייחס למזרחים במונחים של אקזוטיקה ופולקלור במקום במונחים פוליטיים של יחסי כח היא מביעה ביקורת על כך שהמזרחים הוצבו כאחר ועל דחיקתה לשוליים של החוויה ושל נקודת המבט המזרחית. המזרחי הוגדר כבעיה "הבעיה המזרחית" וכנטל על החברה וסטראוטיפ זה שם את המזרחי בשוליים וזה הביא למחאה להתנגדות ולגישה אקטיבית.

שירן, ביקשה לחרות על מצבתה את המילים משוררת לצד לוחמת אך נמנעה מלפרסם את שירה במהלך חייה. היא מתארת בשירים שני מוטיבים – הבושה שלה ושל אביה על החסך, על אי היכולת הכלכלית, תפיסת העולים כנחותים וניתנים לניצול וכמיהה לשבור קיר ולהביא לשינוי.

⁴⁵ משה ליסק, דמויי עולים – סטראוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים, קתדרה 43 (תשמ"ז) 125-144. עליה: היסטוריה: 5. מאז 1948. ישראל (מדינת): חברה: עדות. מדינת ישראל: חברה: עליה. קתדרה -

לתולדות ארץ-ישראל ויישובה. ירושלים. (עמ' 133)

⁴⁶ סטריאר, רוני "הסמויים מן העין"

⁴⁷ עלון, קציעה (2011). "אפשרות שלישית לשירה - עיונים בפואטיקה מזרחית", הקיבוץ המאוחד, עמ' 37.

⁴⁸ שוחט, אלה (2001). "זכרונות אסורים" לקראת מחשבה רב תחומית תל אביב סדרת קשת המזרח הוצאת בימת קדם לספרות

בשיריה, שירן מנסה להביא את הקול שלה שמבקש שיתייחסו לנדכאים בחברה – "אני מביאה תמיד את דודתי שרינה ובתור דוגמא וּמקללת בשקט".

גם שקלים מבקרת בחדות את יחס החברה והתיוג בשיריה "פרסי מדונה", "סבזי מודרני"⁴⁹ ו"קדוש קדוש קדוש"⁵⁰. בהם היא מראה שחשבו שאנו פרימיטיביים ואנו לא חשבנו שאנו לא עמדנו איתם במעמד הר סיני – אבל אנו שווים וכן היינו שם ויש לנו מה להביא לחברה. עדי קיסר בשירה, "אני המזרחית שאתה לא מכיר", מדגישה את התהליך בו למרות התיוג ולמרות קו הזינוק השונה גם היא נסעה בקו 25 לאוניברסיטה וגם לה יש הורים עוטפים באהבה ומשקיעים בספרים ואף מסכים משלה. בעוד ויקי שירן ואסתר שקלים קבלו בהתחלה את התיוג של החברה ואף התביישו בהוריהם עדי קיסר מוחאת ומורדת בתיוג זה.

⁴⁹ שקלים, אסתר (2006). "סבזי מודרני", "פרסי מדונה" מתוך "שרקייה", כנרת זמורה ביתן
⁵⁰ שקלים, אסתר (2017). "קדוש, קדוש, קדוש" מתוך "מה צריכה אישה לדעת", כנרת זמורה-ביתן, 28.

פרק ד': משוררות פמיניסטיות מזרחיות מובילות ומשנתן

בחרתי בנשים משוררות מזרחיות שיוצגו להלן משום שמצאתי בשיריהן ביטויים שמבטאים דו-שורשיות, מזרחיות, אפליה, גזענות התייחסות לנשיות מגדר ופמיניזם. בשיריהן מבטאות כל אחת בדרכה את הקונפליקטים עמן הן מתמודדות בשל היותן בנות שנולדו למשפחות מזרחיות בתוך מדינה בה שולטת הגמוניה אשכנזית ובה מיושמת מדיניות כור ההיתוך. בחרתי להביא יצירות של משוררות שהן עצמן עלו לארץ מארצות האסלם, ומשוררות שנולדו כאן כדור ראשון או שני להורים שעלו ארצה מארצות האסלם, על מנת לבחון אם יש שינוי בדרך הביטוי ובעוצמת הביטוי של הקונפליקטים התוך אישיים המשפחתיים החברתיים והפוליטיים. חלק מהקונפליקטים מועצמים בגלל המפגש בין תרבות העולים מארצות המזרח לתרבות האשכנזית שהגיעה לארץ קודם לכן.

ויקי שירן - נולדה בקהיר שבמצרים בשנת 1947 ונפטרה בשנת 2004 (בגיל 57) כתוצאה מכך שחלתה בסרטן השד מאז 1997 וניסתה להמשיך לכתוב וללמד ואף הצליחה. גדלה בשכונת התקווה בתל אביב שזו שכונת עוני. להוריה לא היה כסף כדי לקנות לה ספרים כיון שאביה פוטר מעבודתו ולכן, נאלצה לעזוב את לימודיה בגיל 13 ולעבוד כדי לעזור למשפחתה להתקיים. החלה ללמוד שיעורי ערב מגיל 17 כדי להשלים בגרויות ועשתה באוניברסיטת תל אביב דוקטורט בקרימינולוגיה ואף לימדה בבית ברל ובאוניברסיטה העברית מגדר וקרימינולוגיה. בנוסף, הייתה ממייסדות תנועת "הקשת הדמוקרטית מזרחית" בשנת 1996 והייתה חברה בתנועת "אחותי" לנשים בישראל שהוקמה בשנת 1999 ע"י הנרייט דהאן קלב. ויקי שירן, ייסדה תנועות פמיניסטיות נוספות כדי לעורר העלאת הנושא לסדר היום. בשיריה, אין ביטוי לפרובוקציה אלא היא מדברת על האישי ועל הקשר שלה לאביה. (היא לא פרסמה שירים בחייה והם התפרסמו רק לאחר מותה בשנת 2005).

הפמיניסטיות המזרחית לפי שירן, במאמרה "לפענח את הכוח לברוא עולם חדש" – אישה שמודעת לא רק למצבן של נשים מזרחיות בתוך מערכת מדכאת אלא כמי שמודעת למכלול ההדרות שקשורות לחברה המזרחית התפיסה ההוליסטית הזו מקבלת את ההפרדה בין מודעות מגדרית למודעות אתנית פוליטית, המזרחית היא בעת ובעונה אחת נציגה של קבוצה אתנית ושל תת קבוצה מגדרית". אישה הבוחרת להגדיר עצמה כמזרחית היא אישה אמיצה המוכנה להיאבק מול איבה הכחשה ולעג, "במילה אחת היא אומרת שהיא עוברת שחרור פנימי אישי ופוליטי היא אומרת שיודעת שהקולקטיב המזרחי שאליו היא משתייכת הודר והודחק אל השוליים בתהליך ממושך של עשרות דורות עד שהפך בן בית במעמדות נמוכים שמהם קשה להיחלץ נשדדה מהמזרחים הזכות הטבעית לצמוח משורשיהם, היא אומרת יותר מדבר אחד קשה על הציונות ומצביעה על קשר כרונולוגי בין תחילת האפליה המוסדית כלפי מזרחים לבין תחילת פעילות ציונית בארץ ישראל ואף על הקשר של הסללת מזרחים אל מעמדות נמוכים לבין האידיאולוגיה הציונית שאינו יכול לממש כל שכן להנהיג היא תחושת תפישה אימפריאלית שאימצה הציונות כדי להצדיק את ההתייחסות מפחיתת הערך של היהודים שהגיעו מהמזרח לישראל ובסוף אומר את הקשה מכל שאפליית מזרחים מובנית בתוך מבנה חברתי גם היום..."⁵¹

⁵¹ שירן, ויקי (2002). "לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש".

דיכוי מגדרי בהקשר אוניברסלי-ויקי שירן ניסחה את הזיקה בין רבדיו השונים של הפמיניזם המזרחי.

"בחייה של פמיניסטית מזרחית מצטלבים דיכויים על רקע מגדרי על רקע עדתי ולרוב גם על רקע מעמדי לכן היא מוצאת עצמה נאבקת בכמה חזיתות, מול הדיכוי הגברי מול הדיכוי העדתי של נשים וגברים אשכנזים ומול מדכאיה ועושקיה כבת המעמד הנמוך בנוסף פמיניסטית מזרחית ערה גם למיקומה כמדכאת מתוקף היותה חלק מן הרוב היהודי המדכא את המיעוט הפלסטיני נשים וגברים כאחד כל אלה דורשים ממנה יכולת להביא תמונת עולם מורכבת להתבונן בביקורתיות אל תוך עצמה ומעשיה ולנוע בין קווי תפר של זהויות שונות ובעיקר לברוא עולם חדש תוך קעקוע לא אלים של העולם הישן המדכא"⁵²

אסתר שקלים⁵³ - נולדה בטהראן שבאיראן בשנת 1954 ועלתה לארץ בגיל ארבע. משפחתה היא יהודית, מסורתית פטריארכלית ושורשית. היא גרושה, אם לשלושה ילדים ויש לה שני נכדים. אסתר לא מגדירה עצמה כפמיניסטית כי היא לא נגד אלא בעד שוויון מגדרי. בתחילה חשבה ששיריה לא יעניינו אף אחד שהרי כתבה אותם לעצמה כדי לפתור שאלותיה אך בהמשך הבינה ש"האישי הוא פוליטי" מה שכתבה עבורה מבטא מחשבה של נשים נוספות שצמאות לשירים נוספים בסגנון שהיא כותבת. בשיריה, היא מקשרת דבריה לתנ"ך, למשנה ולשפה הפרסית מה שמבטא את הדו-שורשיות.

יודית שחר - היא משוררת ישראלית שנולדה בשכונת התקווה בתל אביב בשנת 1959. היא אם חד-הורית לשני ילדים ועובדת בהוראה כמורה לספרות והיסטוריה לחינוך מיוחד בתיכון הזדמנות שניה באור יהודה וגם בראשון לציון. היא גרה בפתח תקווה. המילה "תקווה" משמעותית מאוד בסיפור חייה, היא הנותנת לה את הכוחות להתקדם הלאה. פרסמה ספרה הראשון "זו אני מדברת" בשנת 2009. כתבה את שיריה באוטובוסים בדרך לעבודה. לפני שספרה "זו אני מדברת" יצא לאור, פרסמה שיריה באתר במה חדשה, באתר קדמה, בעיתון 77, בהליקון ועוד. בשיריה, היא מדברת על העוני ועל הסבל שלה כאישה מזרחית שעובדת קשה למען משכורתה. לפני שעשתה הסבת מקצוע לאשת חינוך עבדה בעבודות מזדמנות של שירות לקוחות שרובן נשים קשות-יום, בחברת ויזה של בנק לאומי, בחברת ביטוח ועוד. שחר, טוענת שמשוררת זו מילה גדולה מדי והיא בסך הכל כותבת שירים שמדברים לאנשים מסוימים. באחד הראיונות עמה מספרת שמוכנה לעבוד בכל עבודה שתוצע לה והעיקר שיהיה לך איך להאכיל ילדיה ולהתקיים. שחר, מציגה עצמה כמשוררת "חברתית" ואת שיריה כ"שירי מחאה" בהם מוחה על עוניה ועל קיום העוני.⁵⁴

עדי קיסר - עדי נולדה בשנת 1980. היא משוררת ישראלית שהקימה את "הערס פואטיקה". היא דור שלישי וכחלק מכך שחיה בעולם שמתחדש לא הבינה את שפת סבתה. עדי נולדה בירושלים. עברה בשנת 2009 לתל אביב כדי ללמוד תואר שני בקולנוע ומאז 2012 התחילה לכתוב שירים

⁵² שם, שם

⁵³ מתוך קטע יוטיוב "סופרים קוראים אסתר שקלים" ומתוך כתבה בתאריך 8.9.2017 ב"ידיעות ירושלים" עמ' 90. "בלעי סתמי והחרישי" שתצורף בנספחים.

⁵⁴ הרקע על יודית שחר נדלה מראיון שערך עמה ניר נאדר בפברואר 2008 במגזין אתגר גיליון 24. ומראיון שערך עמה אלי הירש במרץ 2009 במדור הספרות של ידיעות אחרונות.

ולחקריא אותם בערבי שירה. בשיחה מקומית⁵⁵ לילך בן-דוד אמרה שעדי נוגעת באתרים מצטלבים של דיכוי ושחרור, דורשת צדק אנושי ומודעת לכוחה של שירה לשנות מציאות. יתרה מכך, היא לא פוחדת לדבר בגלוי בשירתה על יחסי הכוחות בחברה. בראיון שנערך עמה ע"י קובי מידן ב"חוצה ישראל" ב⁵⁶2015, קיסר אמרה "אני לא צריכה לחיות שום הגדרה שמישהו קבע לי, אני לא קבוצה, אני מי שאני!". היא שמחה שהערס פואטיקה הוכיחה שהיא לא צריכה שיווק ונוצרה באופן אורגני ואנשים שבאו להקשיב הרגישו שזה נכתב עבורם. כבר מאז היותה בגן כשצוירה בצבעי פסטל וראתה ש"הצבע גוף" זה לא צבע עורה הרגישה שמישהו בה שונה מסביבתה ובצבא החלה לחפש זהותה.

⁵⁵ שיחה מקומית על עדי קיסר וספרה "שחור על גבי שחור" נדלה בתאריך 14/8/17.

⁵⁶ קישור לראיון שהיה לעדי קיסר עם קובי מידן ב"חוצה ישראל". <https://www.youtube.com/watch?v=sNgCPptbV44>

ד.1. היבטים פמיניסטיים - המבנה הפטריארכלי ודרכי ביטוי וההתייחסות אליו בשירת המשוררות:

חביבה פדיה⁵⁷ מתייחסת למשבר ההגירה. לדבריה, משבר ההגירה יצר קריסה של המערכת המשפחתית המסורתית ובעיקר החליש משבר זה את דמות האב. האב, שבחברה פטריארכלית היה הוא המפרנס והיוצא מחוץ לבית לעבוד התקשה להתאקלם בארץ החדשה. האבות שמתוארים הרגישו חוסר אונים נוכח הירידה במעמדם המשפחתי, הכלכלי והחברתי. לבנות, המשוררות, היה קושי לקבל את דמות האב החלשה ולכן דמות האב היא מוטיב מרכזי בכתבתן. משבר בין תרבויות מובא בהיבט של משבר המבנה הפטריארכלי, שהיה יסוד החברה המזרחית, דבר שהגביר את תחושת הניכור ואת המאבק הפנימי שהתבטא בדו-שורשיות.

בראיון של יודית שחר עם ניר נאדר. לשאלה איך מגיע אלוקים אל השירים היא עונה: "אני גדלתי בבית דתי סבי היה רב ואבי היה חזן. כילדה הבנתי שבבית הכנסת מפרידים בין גברים לנשים ושלא אוכל להיות רב או לשאת ספר תורה. תמיד אשב בנפרד עם נשים. מרדתי והגעתי לצבא כחיילת בודדה..."

"אבא שלי ואלוהים/היו מעמידים אותנו בליל שבת/במסדר תפילות/ואוי לאחת האחיות/אם שינתה תנוחה, לא נזקפה דיה..."⁵⁸ שחר, בשיר זה מתריסה על הפטריארכליות. בשיר, מביאה גם את דרכה האישית מתוך מודעות שההתנסות האישית שלה מאפיינת ומייצגת עמדה תרבותית.

בכתבה של תמר משמר בבלוג בננות, מודגש כי יודית שחר מנכיחה בשיריה את העובדה שהפטריארכיה הגברית היא המקור ליצירת אב טיפוס של שליטה גברית שהיא הייתה רוצה להשתחרר ממנה. "בבית הכנסת ואלוהים ושאר האבות/ **רצו אותנו** יושבות **מאחור**"⁵⁹.

בראיון שראיינתי את המשוררת יודית שחר, היא מביעה ביקורת על דרך החינוך הבלתי סובלנית והנוקשה של אביה כפי שמובא בשיר "אם שינתה תנוחה, לא נזקפה דיה, אלוקים ואבא היו מעיפים עליה בקבוק מים לא קדושים". היא מביעה כעס על חוסר היכולת של אבא שלה לחנך ועל האלימות בה השתמש כאילו מתוך לגיטימציה והשענות על הדת. מסיבה זו, היא לא מרגישה שהיא יכולה לציין דברים שבהם ההורים שלה היו מעצבי דרך עבורה ושהשפיעו על עיצובה.

בראיון עם רינו צרור בתוכנית "חוצה ישראל"⁶⁰, מביעה יודית שחר את הקושי כבת במשפחה פטריארכלית מה שהביא לצורך למרוד ולעזוב את הבית בגיל 17.

התייחסות נוספת למבנה הפטריארכלי מובאת בשיר "ברוך שעשני בצלמו" של אסתר שקלים:

"לעולם לא אודה/ ברוך **שלא עשני גבר** / אני לא נגדך אני בעדי / בעדנו// ברוך אתה ה' **שעשני אישה/ בצלמו** / מה הוא בורא/ אף אני בוראת/ מה הוא זן ומפרנס לכל בריותיו/אף אני זנה

⁵⁷ פדיה, חביבה (2016). "שיבתו של הקול הגולה", הקיבוץ המאוחד. 99-100

⁵⁸ שחר, יודית (2009). "אבא שלי ואלוהים", מתוך הספר "זו אני מדברת", 9

⁵⁹ שם, שם.

⁶⁰ ראיון של רינו צרור עם יודית שחר ב"חוצה ישראל". <https://www.youtube.com/watch?v=CYIrCVBxx4o>

ומפרנסת את כל בריאותי/ מה הוא מרחם על כל מעשיו/ כרחם אם על בניה/אף אני מלאה רחמים כמותו /ואחריתי רימה ותולעה".

שקלים, מתייחסת במספר שירים לכך שהמשפחה הפרסית הינה משפחה פטריארכלית בה אין שוויון מגדרי והסמכות היא גברית. היא שוזרת ומשבצת פסוקים ומאפשרת לנו כקוראים להבין שיש גם מי שחושב אחרת ושאנו כנשים יכולות להביא את התפיסה שלנו. יחד עם זאת, כבת למשפחה פטריארכלית היא מספרת בראיון שכאשר החליטה להתגרש מה שלא מקובל במשפחה פרסית פטריארכלית היא נעזרה באחיה כמגשר מול הוריה ולא התעמתה איתם. כבת, שקלים בקובץ שיריה הראשון מתייחסת לשורשיה המזרחיים לעומת החברה המודרנית ובספרה השני "מה צריכה אישה לדעת", מעיזה להביא את הקונפליקט בין העולים מארצות האסלאם לעולים הוותיקים יותר מארצות המערב.

שקלים, מבטאת בשירה דמיון בינה לבין השם.⁶¹ היא אומרת שגבר ואישה הם אחד בעד השני, הם שווים וכמו שהוא דואג לכל בריה בעולמו כך היא דואגת לכל אחד מבני ביתה ויודעת שהשוני הוא שהשם קיים לעד בעוד שסופה רימה ותולעה. שקלים, מבטאת את השוויון בין המינים שכמו שבברכות השחר גבר אומר "שלא עשני אישה" כך לפי דעתה אישה צריכה לומר "שלא עשני גבר". לעומתה, ויקי שירן, בשירה "נשים קטנות" אומרת "ברוך השם שעשני אישה".⁶² הגבר בברכות שחר אומר "שלא עשני אישה" והיא אישה לכן מודה להשם שיצר אותה כאישה. על שנתן לה עיניים וגוף.

בשיר "מתקון לגורמה סבזי מושלם", מתארת אסתר שקלים את יחס הבעל כשהאוכל לא ערב לחכו – הקדחת תבשילו /חזרי לאמך /לחינוך משלים /עבורה /מתקון למתכון /מושלם. כלומר, לגיטימי שתהיה ביקורת על האוכל אבל אם האוכל לא ערב לחכו של הבעל על האישה לחזור לבית הוריה לתיקון. תיקון למתכון אבל גם תיקון לעצמה מה שמשאיר אותה בין שני העולמות כי היא רוצה להגיש חורשת ופלאו קפוא כי זמנה לא בידה והיא לא רק סביב הילדים ורוצה גם ללמוד אבל זה לא מקובל.

תפיסת האישה בספר "שוברת קיר" של ויקי שירן מבוססת על תפיסות שוביניסטיות למשל בשיר "עדינה והנסיך". "אישה ללא בעל היא לא אישה / אמרה לה אמה / אישה היא אישה רק במיטה / אמר לה בעלה / נשים מתות מאהבה / אמר השיר ברדיו... /אפשר לומר שלא היה איש / בעולמה / שידאג לה, שיחמם את כפות רגליה בלילות הקרים / שישאל אם היא חיה או מתה".⁶³ לפי השיר, אישה נחשבת אישה רק אם יש גבר לצידה שיתמוך בה בכל שלב בחייה ויאהב אותה. לכן, בהמשך השיר כתוב שאין לעדינה איש בעולמה כי בעלה עזב אותה ונותרה לבדה בעולם.

בשיר "באמת התורה מבכיאה", מביאה שירן את הניגודיות שחשה כילדה כאשר ראתה את אביה, גבר, שבוכה בבית הכיסא. "אימא שלך כזו אחת נשית לא תחשוב שאני לא גבר". שירן, מבטאת באופן עקיף את הפער בין תפיסת הגבר, האב שמצופה ממנו להיות חזק אבל הוא בוכה בשירותים.

⁶¹ שקלים, אסתר (2017). "ברוך שעשני אישה בצלמו" מתוך "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 12.

⁶² שירן, ויקי (2005). "נשים קטנות" מתוך "שוברת קיר", עם עובד. עמ' 46.

⁶³ שירן, ויקי (2005). "עדינה והנסיך", מתוך הספר "שוברת קיר", עם עובד. עמ' 41-40.

המשוררות כולן גדלו לתוך משפחות פטריארכליות בהן דמות האב התמודדה עם משבר העלייה אצל ויקי שירן האב הסתגר ובכה ואצל יודית שחר המשבר הביא לתגובת חוסר אונים שהתבטאה באלימות וכעס כלפי מי מילדיו שלא קבל את דרכו.

2. ד. ביטוי מחאה חברתית פמיניסטית מזרחית בשיריהן של משוררות

המשוררות מביעות בשיריהן מחאה על המצב החברתי לתוכו נולדו ועל תחושת חוסר האונים אתה הן והוריהן התמודדו. התיאורים הם מתוך תחושה של אין מוצא של צורך למשהו דרסטי כמו לשבור קיר כדי להביא לשינוי או לפתוח חלון כדי להכניס את האור.

שירת המחאה היא ביטוי לביקורת על תחלואי החברה מתוך הבנה שלחברה הקולטת הייתה מגמה של כור היתוך שלא אפשרה לעולים להשתלב מתוך כבוד לשורשיהם ולכן המחאה היא על כך שנשארו בשוליים. המקצועות שלהם לא התאימו, ההשקפה שלהם כלפי הדת לא התאימה והם נותרו ללא כל דרך להשתלב וללא מערכת תומכת שתיתן להם מקום בתוכה. כאן נוצר מקום לביטוי מחאה על הפערים שנוצרו ועל ההדרה שהייתה כלפי דור העולים.

קיימות דרכים שונות לכתיבת שירת מחאה חברתית פוליטית. ישנה דרך של מסר ישיר תקיף ולפעמים אלים מסר תקיף מצביע על אשמים קונקרטיים ומבטל אותם שירה כזו לעיתים יוצרת אנטגוניזם אצל קהל הקוראים שהביקורת מופנית אליו (כמו שנראה בשירה הראשונים של עדי קיסר). דרך אחרת, היא להשמיע ביקורת עקיפה מעודנת. המשוררות הפועלות בדרך זו יביאו מטפורות אשר אינן מתאימות אך אי אפשר להתווכח על נכונותם – לשירת מחאה כזו יש משמעות אל זמנית (ויקי שירן ואסתר שקלים בחרו בדרך מחאה זו).

בראיון עם הנרייט דהאן כלב, הבנתי שבשנות החמישים היה קושי לקבל אנשי רוח מארצות ערב לא הכירו בהם ככאלה על המזרחים אמרו שלא ידעו קרוא וכתוב ולכן לא הכירו אותם ולא הכירו בהם ומכאן צמחה המחאה. שחר בראיון עם רינו צרור, מדגישה שהיא משוררת חברתית היא אומרת שצריך להיות רעב כדי להביא מחאה חברתית כדי שנוכל להילחם. לדבריה, השיר הוא חיפוש ודרכו ניתן לתקשר וזה מה שיביא לכך שאנשים לא ידרסו זה את זה. השיר, מבחינתה הוא צעקה של מי שלא יכול לשאת את הפערים החברתיים שבשיטה הקפיטליסטית שדורסת. לכן בעצם היא העיזה להוציא את הספר ולכן היא מקיימת ערבי שירה בכדי לסייע לאנשים לבטא ולמחות על המצב כדי להשפיע לשינוי. הספר שכתבה נתן לה כוח והיא מרגישה שאנשים התייחסו אליה אחרת לאחר פרסומו.

בשיר "פתחי", היא משתמשת במוטיב של פתיחת דלת. "פתחי את החלון פתחי..." חלון הוא אלמנט של תקווה והזדמנות ולכן היא רוצה להעביר מסר של הזדמנות לאשה לא להחביא עצמה בשמלה רחבה.

שירן, בשירה "מרגריטה בכר" מתארת איך המעבידים רואים את העובדת המזרחית שלהם כניתנת לניצול מיני וכאחת שתתפתה לכך שיגעו בה, רק כי חשוב לה הכסף ולא תחשוב על ההשלכות שמעשה זה יצור על אף שבפועל לעובדת הכבוד חשוב והיא עוזבת עבודתה.

"מרגריטה בכר/ אלמנה בת ארבעים/ כל לילה חולמת חלום מתוק/ על העלאה במשכורת/ כך תקנה לה של ורוד/ יתנו לה כבוד/ בבית הכנסת בחגים// מרגריטה בכר/ רוכנת על מכונת תפירה/ עשר שעות ביום/ בעלבית קורא למרגריטה/ בואי, תשבי איתי, תאכלי/ דג מלוח ונקניק// מרגריטה

מתיישבת **מבוישת**...אוכלת קצת לחם/ לא נעים להעליב בעלביה/ איש טוב...⁶⁴. שירן, מביאה בשיריה מחאה על הפגיעה בכבודה של אישה באמצעות פגיעה והטרדה מינית. בנוסף, בשירה, "שוברת קיר", שירן מביעה את כוחה של אישה להביע מחאה ולשנות. עצם הביטוי שוברת קיר מבטא יכולת למחות ולהביא לשינוי מהפכני לשבור מבנה ומוסכמה. יחד עם זאת, השבירה הנשית לא פוגעת באחר זו שבירה שנותנת הזדמנות לקשר עם האחר –

"אישה שוברת קיר/ קורעת ליס/ רוצה אויר....

איך אפשר לחיות לבד בין ארבע קירות...

היא רוצה אויר"⁶⁵

המשמעות של לשבור קיר היא כדי לתת מרחב, כדי לשנות את יחס הילדים שקוראים לה משוגעת וכדי לא להיות בודדה. השיר, מתאר את האישה ששוברת קיר כפועלת ויוזמת לשינוי מצבה. שירן מביאה בפנינו את האחריות שיש לאשה לשפר את מצבה ולקרר את האחר שירן מציעה שבמקום למחות ולהתריס כלפי האחר אפשר להיפתח אל העולם בלי לוותר על השורשים. בשיר שוברת קיר, המשוררת מציעה דרך אחרת למאבק הפמיניסטי של נשים מזרחיות – למעשה היא מציעה שבמקום קריאת תגר בוטה נגד ההגמוניה צריך להכריז בגאווה על קיומה של האישה המזרחית ועל הזכות שלה להישמע ועל ידי כך להשפיע בלי לשנות את המהות. היא מתארת שבירת קיר על ידי אישה ויש בזה משהו רך ללא פגיעה באחר.

שחר, בשירה "תחרה צהובה", מביעה מחאה על חוסר בשוויון הזדמנויות ועל נקודת הפתיחה הנחותה של אישה בת עדות המזרח.

"זה הנה לפני עשרים ומשהו שנה. הם גרו בבית אבן רושלמי מרבה חדרים/אני השלמתי בגרות במכינה/לסטודנטים טעוני טיפוח, שנה ב',/היא הייתה דוקטור, בעלה פרופסור בעל שם, בנם רזה וחור הנה נוהג להתגנב מאחורי במפתיע/ולהתנשם. // אני ידעתי שלא לאור הנה ידעתי...אני רציתי לומר שפבר פוסמתי שיר בכתב עת/אבל שתקתי./היא התלוננה עד כמה קשה למצוא עוזרת טובה עכשיו קשה ערביות/פבר לא מגיעות לעבודה בגלל המתח. // קשה ידעתי שאני מתחנת ועוזרת הרגשתי שאני גונבת אותה,/הייתה לה הבעה של מישהי שמריחה משהו רע..."⁶⁶ שחר, מספרת שבתקופה בה עבדה כעוזרת בית השלימה בגרות והבינה שמקומה לא שם ויש לה תכלית חשובה יותר. היא רצתה לספר על כשרונה לכתוב שירים ושתקה כי ידעה שיזלזלו בה ועצם כך שהמעסיקה הסתכלה עליה בחוסר אמון ובחוסר הערכה.

קיסר, בראיון עמה בעיתון "שבעה ימים"⁶⁷ מצוטטת "אז השירה שלך נולדה מתוך המחאה הזו? "אותי לא מעניין שאנשים יקריאו כמו שצריך. אותי מעניין שמישהו עלה ופוצץ לי את המוח, הוא עכשיו פתח עמדת מרגמה והפציץ לי את המוח". כלומר שהיא קוראת למחאה לשינוי, להכרה באמירה שלה ובמחאה שלה.

⁶⁴ שירן, ויקי (2005). "מרגריטה בכר", מתוך הספר "שוברת קיר", עם עובד. עמ' 35-37.

⁶⁵ שירן, ויקי (2005). "שוברת קיר", מתוך הספר "שוברת קיר", עם עובד. עמ' 54.

⁶⁶ שחר, יודית (2007). "תחרה צהובה" פורסם לראשונה מתוך גיליון הסתיו של קשת החדשה, חוברת 21

⁶⁷ הריאיון נערך בתאריך 22.6.2016

"אני פצע שחור בתוך עיר לבנה", "אתם מביאים מוות ואני אישה שמביאה חיים", "לא צריך להיות נביאות ונביאים בכדי לדעת שאם נשאר רעבים נהרוס לכם בניינים". בציטוטים אלו מתוך שירה, ניתן לראות שהיא מרגישה יוצאת דופן בחברה בה גדלה. הדוברת בשיר, אומרת שאישה תביא טוב וחיות לעולם. ומוסיפה שכל עוד ילדי השכונה העניים רעבים היא קוראת להם לכתוב גרפיטי על הקירות וגם להרוס בנייני עשירי השכונה. זה שיר ממש פרובוקטיבי. עדי קיסר מתייחסת בשירה לבעיות חברתיות אקטואליות ומבקרת מתוך עיניה של "מזרחית" את החברה והיא מתייחסת לנושאים הבאים:

- חטיפת ילדי תימן – "לא אתן שתשכחו את ילדי תימן החטופים – אתם מביאים מוות ואני מביאה חיים" – מתייחסת לכך שהודיעו להורים את הבשורה שילדיהם מתו.
- ניצולי שואה – "הממשלה גונבת מניצולים עניים את הקצבה".
- האשמת העניים במצבם – "מי שרוצה מצליח" – קו הזינוק שלי שונה משלך.

בשירה היא מצהירה על כך שהיא קוראת לשינוי והיא מבקשת שישמעו אותה כבסיס לשינוי אך גם קוראת לעניים/למזרחים להביא את השינוי "אם תשאל אם אני מסיתה למרד אני אענה שכן".⁶⁸

בשירה, היא מחלקת את החברה – אנו ואתם, ומדגישה שלא תוכל להנמיך אותי וגם אם לא תשמיע אותי בטלוויזיות שלך לי יש את המסכים שלי. "אני רובין הוד של מילים גונבת מעשירים ומחלקת לעניים". היא משתמשת ב"מוזיקה גבוהה" לא רק מבחינת ווליום אלא בהיותה משלבת בין מקורות ידע ומידע אקדמיים ומילים גבוהות כמו אורבני – שהם שלך לבין הדימוי שיש לה ולמזרחים של שכונה, היא גם מביאה אינטרפרטציה אחרת לדמוי שכונה היא מביאה דמוי של שמחה. קיסר, לא מוכנה שינמיכו אותה היא לא מוכנה להגיד תודה על דבר שהיה צריך להיות מובן מאליה שייטנו לה מקום שווה, שייטנו לה במה שישמעו אותה היא יודעת מי היא ויודעת שזה בזכות השורשים שלה – "כל הדרכים בליבי על שם סבתתי". היא קוראת למרד-תזהר מהרעב שלי.

היא קובלת על סיסמאות כמו תגידי תודה, מי שרוצה מצליח? ובעיקר על כל הדימויים של המזרחים שמחד הם מלוכלכים ומאידיך הם אלה שבדרך כלל מוזמנים לנקות (דמוי של מזרחית כעוזרת בית) כאילו השחור זה מלוכלך ועליו מחד להתנקות ומאידיך הוא זה שמנקה – ולכן היא אומרת בשיר "קסם שחור" – אתה תישאר לנקות – בשונה מהרגיל שהמזרחי השחור מנקה, אני לא מפחדת מלכלוך, לא מלוכלכת כמו הכסף שלכם "ואני כבר לא מוכנה להיות מואשמת על צבע עורי ומוצאי כפי שהייתי כילדה בגן שהתביישה – כי אני מעריכה ויודעת איפה זה בית ואיפה הורי שעטפו אותי בתרבות ובאהבה. קיסר קוראת לחברה לקחת אחריות לצמצום הפערים החברתיים מתוך כבוד לתרבות של המזרחים ובלי להנמיך אותם אבל לדעתה זה יבוא כשהמזרחים ידעו איפה הבית ידעו איפה השורשים וייקחו שליטה על מה שקורה בלי להתבייש בצבע עור ובלי לקבל עליהם מוסכמות וסיסמאות חברתיות.

גם שירן וגם קיסר מדגישות שהמחאה צריכה להיות גם על ידי המזרחים עצמם בכך שלא יוותרו על השורשים ויכירו בכך שיש להם מה להביא מהתרבות שלהם, גם היא כמו ויקי שירן עברה

⁶⁸ קיסר, עדי (2016). "קסם שחור", 74-77.

תהליך מ-לא לרצות להבין את סבתא שלה, מלהתבייש בגלל מי שהיא להבנה שכל הדרכים שבלבי על שם סבתא שלי ועל כך שההורים והמשפחה הם העוגנים החברתיים שלנו ואנו צריכים להתגאות בשורשים ובדמויות המסגלות שלנו גם אם דמויות אלו לא הצליחו להסתגל ולהשתלב בחברה הם נתנו לנו שורשים שעצבו אותנו.

המשוררות מגדירות עצמן משוררות של מחאה אולם יש בשירים מחאה שקטה. ספור של מחאה של נשים שהוא ספור מחאה של דור שלם וספור של דיכוי. כוחם של השירים הוא בתיעוד בו זמני של הדיכוי ושל מה שעולה כנגדו הרצון. בשירים מובע הרצון לפרוץ, לנשום ולשנות. האב שרוצה לכתוב שירים לעמו, מרגריטה שרוצה העלאה, האישה שגרה בחדר קטן בשירה של שחר והנכונות לשבור בנינים ולהיות רובין הוד של מילים אצל קיסר כל אלה מראים כיצד בתוך מערך הדיכוי פועלים כוחות פרטיים שמנסים למצוא את קולם שנשכח או הודחק. מרות שהמאבק הוא לא שווה כוחות ובעל המפעל תמיד יהיה חזק ממרגריטה וקו הזינוק אינו זהה מכאן כוחו של השיר בניסיון להשאיר חותם. במקום של דיכוי וניסיון להטמיע ולדחוק את התרבות יש כוח להביא את הקול שלי כי אני המזרחית שאתה לא מכיר, אישה שיכולה לשבור קיר.

ד.3. תיוג העולים על פי מקצועות כפיים

העולים מארצות האסלאם היו מתפרנסים בארצות מוצאם מעבודות במסחר, בממשל, בחלפנות כספים בניהול בתרגום או בעבודות יד שונות. עם עלייתם לארץ בשל קשיי שפה והבדלי תרבות לא הייתה להם האפשרות להשתלב במקצועות בהם עבדו ולכן הם השתלבו בעבודות כפיים או שנותרו מחוסרי עבודה.

ההגמוניה האשכנזית שכבר הייתה ממוצבת במשרות ממשלתיות לא ראתה את יכולתם להשתלב על פי מקצועותיהם ולכן הם שולבו בעבודות כפיים ונוצרו סטראוטיפים שמזרחים תופסים את מקום המנקה, עוזרת הבית והתופרת.

הדימוי הסטראוטיפי היה, שאלה המקצועות שלהם ושהם במקצועות שמשרתים את החברה הוותיקה יותר. כדוגמת האישה השחורה שחורה בשיר של יודית שחר שמנקה בדיזינגוף סנטר את האסלה הלבנה לבנה. במהלך השנים, גם כשעזבו את המעברות וגם כשרכשו שפה והשכלה היה קשה לשנות את הסטראוטיפים.

למשל, בשיריה של ויקי שירן-

"לא, עונה בנה, זה התחיל לפני עשרים וחמש שנה מן הרצפות

שכל החיים שטפה...

זה התחיל בבית החולים לפני עשרים וחמש שנה

פועלת ניקיון קבועה, הוא מדגיש בלעג בקושי חיה

כשגססה שמחה לשכב במיטות שהכירה

תן לי לנוח יא אבני, עייפה אני, מוות עייפה"⁶⁹.

⁶⁹ שירן, ויקי (2005) "דבורים מרחפות בכל החדר", עמ' 23.

המשוררת, מביאה ניגוד בין החיים בהם שטפה לחיים שלה שנשטפו עד שגססה. קיימת גם עוקצנות לגבי מעמד הקביעות של פועלת הניקיון שלא היה לו שום ערך וצחוק הגורל על שהדמות בשיר ישנה במיטות שהכירה. המשוררת משבצת את המילים "יא אבני" כדי לתת תחושת אותנטיות וקשר קרוב בין אימא לבן.

"מרגריטה בכר רוכנת על מכונת התפירה..."

תופרת לולאות למעילים

משחר ועד ערב עם עוד חמש מחברותיה נשים קשות⁷⁰

גם כאן, מדגישה המשוררת את העבודה הקשה והסיזיפית של מרגריטה בכר התופרת במפעל שעובדת עם עוד חמש נשים שהן קשות (מלשון קשות יום). תופרת מבוקר עד ערב (ללא הרף). גם כאן, תיאור מאוד ויזואלי של מעילים ולולאות אותם תופרת מרגריטה.

אצל יודית שחר –

"אז כל השבוע קמתי בשש, חזרתי אחרי שש, עבדתי אחרי שש ושבע ושמונה ותשע.

אבל מי סופר? השעון הקפיטליסטי אף פעם לא שבע, תמיד רעב.

עובדת משרה? למה שלא תעבדי משרה וחצי.

עובדת משרה וחצי? למה שלא תלמדי בשישי?

לומדת בשישי? מה עם קצת תרומה לחברה?

ובשבת? יללה, לעבודת הבית הקדושה ולמה שנותר מכל השבוע.

והדוגמא שלי היא בסך הכל מאפיין של תהליך כללי שסוחף את כולנו

ולועס ובלוע ויורק..."⁷¹

בשיר זה, האני השרה מבטאת מחאה עצומה על העולם הקפיטליסטי שדורש ממנה להיות עבד בעולם עבודה שלעולם לא מפסיק לתקתק. גם כאן, רואה עצמה כדוגמה לנשים רבות המשועבדות לפרנסתן ולשבלונות של השיטה הקפיטליסטית. יש שימות בציוריות של לועס, בולע ויורק-תהליך שיש בו פעולות רבות שאין בהן תוחלת כי אם בולע אז למה יורק?! ומביאה את הניגוד בין שעות המנוחה בעבר והדאגה לילדים לבין העבודות לעול הפרנסה.

בשיר "השחורה שחורה", מביאה שחר את תפקיד המנקה השחורה בקניון. מאוד ברור התיאור של מנקה שחורה שמנקה והופכת הכל לבן עבור הגמוניה לבנה. בראיון עמה סיפרה לי יודית שחר ששיר זה מדבר על מנקות אתיופיות, עובדות זרות שעובדות בדזינגוף סנטר בתל אביב שהייתה רואה אותן מנקות חרסינה ואסלה בצבע לבן. היא הציגה בעיות כלליות של החברה בקבלת

⁷⁰ שירן, ויקי (2005). "מרגריטה בכר", עמ' 35.

⁷¹ "על המשטור הקפיטליסטי והזכות להרהר סתם" מתוך הבלוג "בטרם לילה ירד" של יודית שחר.

האחר, בדיסוננס בין העמדות בחברה (למשל עובדי קבלן מקבלים שכר מינימום ואין להם פנסיה ובעיה זו יכולה להיות גם לגברים).

"המנקה השחורה שחורה/ יושבת בכוך משלה/ בשירותים הלבנים לבנים/ בקניון הגדול..."

להיטיב עם הישבנים המולבנים מולבנים/ של האנשים הצחורים צחורים/ בקניון הגדול שבלב העיר...⁷²

המשוררת מדגישה את הניגוד בין שחור ללבן בין נקי למלוכלך והחזרות במילים מרמזות ששחור הוא מלוכלך. קיים כאן תיאור ציורי של השירותים בקניון ושל הניגוד בין המנקה לבין הלובר של השירותים. בין אנחנו הלבנים לבנים ובגיוחך על הישבנים המולבנים לעומת המנקה השחורה שחורה. האם האנשים הצחורים באמת נקיים וטובים!?

קיסר שאומרת "אתה תישאר לנקות... אני לא מפחדת מלכלוך..." – גם היא משתמשת בניגוד ובהתרסה על התיג של המזרחי כמנקה אולם היא משנה את המשוואה ואומרת – "הפעם אתה תישאר לנקות" למרות שאני "לא מפחדת מלכלוך".

ד. 4. הורים במשבר ההגירה כדמויות מסגלות בשירת המשוררות יוצאות ארצות אסלאם.

בפרק אציג את נושא היחס להורים בשירתן של משוררות יוצאות ארצות האסלאם. אציג את השינויים ביחס והדימויים השונים להורים בשירתן.

ד. 4. 1. יחס הבנות לאב במשבר ההגירה והשינוי בדמות האב.

חוויות ילדות בשירים רבים של משוררים יוצאי ארצות האסלאם, משקפים קונפליקט חריף בין העולם הנעוץ בשורשיהם התרבותיים לבין העולם העכשווי, הארץ ישראלי. את חוויות הילדות הללו מתארות המשוררות במבט לאחור, מתוך עיבוד של אותן חוויות. קיימים שירים שנכתבו בסמוך לאירוע הנחווה, אך יצאו לאור רק בשנים האחרונות. כך למשל קובץ שיריה של שירן, מעלה חוויות מהעבר של ימי ילדותה וחוויות של שברון המשפחה הפטריארכלית ושל חולשת דמותו של האב, שהשפיעו באופן מכריע על דמותה ועל מערכת יחסיה עמו.

לאב הוקדשו שלושה שירים בקובץ **שוברת קיר** שהתפרסם לאחר מותה. דמותו של האב בשיריה של שירן מייצגת אבות רבים שחו את משבר **העלייה**. השיר "**זיכרון מצחיק**" משקף קונפליקט חברתי-תרבותי כואב ונוקב ונותן ביטוי לתחושת העליונות של הוותיקים, שיצרו כאן תרבות אירופית-מערבית אחידה מול התרבות המזרחית. השיר מתאר את סיפורה הפרטי של מערכת היחסים בין אב לביתו על רקע הקונפליקטים התרבותיים חברתיים של המעבר ארצה, הקורא לא יכול להתעלם מהמחאה המובעת בשיר "הוא רצה לשמוע שירים בערבית, איכסה/ וחדשות בערבית, פיכסה, הוא כל כך הרגיו/... מספר שהוא יודע לכתוב ערבית ספרותית. איש מצחיק, ממתני לערבים/ יש ספרותית מלבד יא חביבי אי-אי-אי/ חצי שעה יא חביבי בגרון".⁷³ הכתיבה

⁷² "האישה השחורה שחורה", מתוך הבלוג "בטרם לילה ירד" של יודית שחר
⁷³ שירן, ויקי (2005). "זיכרון מצחיק" מתוך "שוברת קיר". עם עובד.

שהיא כמו ילדותית, מחזקת את המחאה והכאב המובעים בשיר לאור הזלזול בתרבות המזרחית, והיא אף מחדדת את שבר הזהות של הדובר בהיותו ילד. מובן וברור, שהדובר כאדם מבוגר אין לו היסוס, הוא יודע מהו מקומו וזהותו.

בשיר זה, מביעה ויקי שירן את מה שמאפיין אותה כבת של מהגרים שיש בה אשמה וחרטה, זה סיפור של דור שלם למרות שנכתב כסיפורה האישי. השיר מתחיל בתיאור אנונימי ומסתיים במילים זה אבא שלי. אותו מהגר יכול להיות משל לכל אותם אבות מזרחיים שילדיהם נטמעו בשלטון ההגמוני האשכנזי ובזו לאבותם. אך סופו של הבית חוזר לכך שזיכרון זה אינו משל אלא אביה. למעשה, גם בשיר זה יש מעבר בין האישי לפוליטי כאשר האישי מחזק את הפוליטי וכן להיפך. בשיר מובע הדיכוי מחד והתקווה לשינוי מאידך.⁷⁴

שקלים, בשירה "פרסי מדונה" מבטאת את משבר ההגירה של אביה והקושי להתמודד עם הבושה והתיגו כלפי דור ההורים.

"כְּשֶׁסָבַבְתָּ עַל הַחֲמוֹר הַלְבָן/בְּפִאֲתֵי אֶסְפָּהָא/וּבְקוֹל נַחַר זַעֲקָתָּ..."

וּמַלְכֵי הָאָרֶץ/כְּפָרִיִּים נְבָעָרִים מְדַעַת/קָרְאוּ אַחֲרָיֶךָ:

"יהודון", "יהודון"

מָה חֲשַׁבְתָּ עֲלֵיהֶם/ אִז?

וּכְשֶׁהֲלַכְתָּ לְךָ מְאֲרָצֶךָ וּמְמוֹלְדָתְךָ/אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִרְאוּךָ

וְאָסַתְר וּמְרַדְכֵי וּפְרָשׁ הַגְּדוֹל/חֹסִים/בְּבוֹחֲצָה

צָרוֹר הַחַיִּים שֶׁל אַבוֹתֶיךָ/וּמִדָּן וְעַד אֵילַת

סָבַבְתָּ עַל אוֹפְנֵיךָ/וּבְקוֹל נַחַר שׁוֹעֵתָ..."

וּמַלַּח הָאָרֶץ/בְּעֵנִיּוֹת הַדַּעַת/אַחֲרָיֶךָ קוֹרְאִים:

"פְּרָסִי מִידוֹנָה!" / "פְּרָסִי מִידוֹנָה!"

מָה חֲשַׁבְתָּ עֲלֵיהֶם/ אִז, אבא?!"

תיאור ותיגו המשוררות את המשבר במשפחה ואת הסדקים במעמד האב שהביאה העלייה מתבטאים בכאב על כך שבשל המשבר לא הכירו מספיק את האבות ולא כיבדו אותם.

המשוררת משתמשת בניגודיות בין הדרך בה אביה צועק בקול נחר (מלשון צרוד) לדרך בה קוראים ומכנים אותו בכינויי גנאי. השלב הראשון של השיר הוא בפרס, ארץ בה אירע סיפור אסתר ומרדכי וגם בארץ הוא משווע בקול נחר (בקול נוכרי, זר). בפרס, מלכי הארץ (מלשון מלך, שליט) וכפריים נבערים מדעת(בורים ועם הארץ) קראו אחריו בעוד שבארץ מלח הארץ (מלשון הטובים ביותר) בעניות הדעת (בצניעות) קוראים אחריו. הדוברת בשיר, משתמשת בלשון נופל על לשון ובשנינות רבה כדי להעביר מסר של הקושי במעבר מארץ מולדתה לארץ אחרת והקושי

⁷⁴ מתוך "חותם על העולם" באתר "מקום לשירה" מאת אריאל זינדר.

לשאת את תיוג הסביבה. אף אסתר שקלים כמו יודית שחר וויקי שירן מציינת רק בסוף השיר שמדובר באבא שלה מה שמעצים את התחושה שמדובר בקושי של דור שלם ולא קושי פרטי. התיאור הארוך של המעבר עם החבילה (בְּבוֹחֶצְיָה) שנושאת בתוכה את צרור החיים. חיים שלמים מארץ פרס, ארצם של אסתר ומרדכי. תיאור שמספר על מורשת ארוכה ומסורת לעולים מפרס.

"אני לא אשמה שלעגתי לו יחד עם חברותי מכיתה ו' שלישית".⁷⁵

שחר, בראיון שערכתי עמה מתייחסת לשיר על אבא שלה ואבות אחרים שהיו מכים את הבנות אם לא היו עומדות בשורה ומבצעות את ציפיותיהם בכניעה. בשיחה אתה היא מתייחסת בביקורת על דרכי החינוך של אביה ועל המרחק בתפיסת מעמד האישה שתופס אביה השמרן לעומת תפיסתה את מקומן של נשים לבחור בחופש, בטבע.

הבית הדתי ושמירה על צביונו, לא תמיד מתקבלים באהבה ובשמחה אצל האני השר. בשירה של יודית שחר "אבא שלי ואלוהים"⁷⁶, המשוררת מתריסה ומוחה כנגד אותם מנהגים דתיים, שרווחו בביתה בילדותה. המשוררת מתארת את אביה כמי שכופה כבמשמעת צבאית עליה ועל אחיותיה לעמוד כמעט בדם מתוח בעת הקידוש בליל שבת. היא אינה אומרת רק קידוש של שבת, אלא מתארת זאת "כמסדר תפילות". הכפייה הדתית, מושגת לעיתים באמצעים אלימים מצד האב כלפי בתו "אם שינתה תנוחה, לא נזקפה דיה, אלוהים ואבא היו מעיפים עליה בקבוק מים לא קדושים/ שעמד לצד כוס הקידוש הכסופה". ניגוד בין התנהגות של זריקת בקבוק למילה מים קדושים.

בשיר "שמונה עשרה שנה לאחר שהלך לעולמו הוא לא היה רלוונטי"⁷⁷, הדוברת בשיר, מצטערת על כך שלא הכירה את אביה ומספרת בראיון שהיא קרועה ממערכת היחסים עמו כי הוא היה הדור שכעס ושתק והיא הדור שמנסה לתקשר אבל בילדותה לא היו לה כלים לתקשר. שחר, מביאה את הכאב על כך בדרך מעניינת שיר שכתוב כמו רשימה בה היא הולכת להעיד שאביה הוא אביה ובעצם רק בסוף מבינים שהיא מרגישה צער על הנתק שלא אפשר להכיר.

היא מספרת שאביה היה אבוד – בשיר "בהיר" היא מספרת על התמרים שמצאה בכיס של אביה ועל חלומות של אביה להגיע למשהו בהיר. היא מתארת את אביה כמוביל משפחה פטריארכלית ואומרת "הילדות ודמות האב זה מה שמלווה אותך אבי הגיע עם תפיסת עולם אחרת..."⁷⁸ היא מבינה אותו יותר.

קיסר מספרת על אבא שלה בשיר "קורות חיים"⁷⁹. בו היא מתארת בהערכה את אבא שלה שהיה איש כפיים עובד בעבודת דפוס שעות רבות וכבר היה בריח של מכונת דפוס והיא זוכרת אותו ואת הרגעים המשותפים שהיו להם בכל יום כשחזר מהעבודה ולפני שנכנס להתקלח. המכונה אף פעם לא ירדה כמו דמוי של איש כפיים שלא יכול לעבור למיצוב אחר ולשגרה אחרת. היא הרגישה שיש שם קשר שמתואר בישירות ובפשטות. גם כאן תיאור הריח מאוד ציורי וחוש. ריח המכונה וריח האמבטיה. הקשר המאוד קרוב שלה עם אביה והרוטינה של כל יום ללכת לעבודה שלא יורדת

⁷⁵ שירן, ויקי (2005) "זיכרון מצחיק" מתוך הספר "שוברת קיר", 27

⁷⁶ שחר, יודית (2009). "אבא שלי ואלוקים". מתוך הספר "זו אני מדברת". עמ' 9.

⁷⁷ מתוך קטע יוטיוב של "חוצה ישראל" עם רינו צרור שיחה אישית עם המשוררת יודית שחר.

<https://www.youtube.com/watch?v=CYlrcVBxx4o>

⁷⁸ שם, שם

⁷⁹ ערספואטיקה 30, עדי קיסר "אבא שלי" מתוך השיר "קורות חיים" <https://www.youtube.com/watch?v=mmFR4DoUtN8&t=12s>.

ממך והופכת להיות חלק ממך. על אף הריח והלכלוך כדורי הצמר בבטנו הם דרך לקרבה לאביה. אלה זיכרונות ילדות טובים וחמים למרות שהאב היה עסוק בעבודה רוטינית יש אהבה רבה בין האב לבתו.

מה נתנו לי הורי כביטוי לקבלה של עצמי כמזרחית שוות זכויות ההורים נתנו לנו אהבה והיו דמויות מסגלות משמעותיות.⁸⁰ דור הביניים של ויקי שירן ידע בדיעבד להעריך את השורשים והדור הצעיר של עדי קיסר מתאר בחום את האהבה והאכפתיות שקיבל כמשהו שיצר מוטיבציה משהו שעוטף ומסגל וזאת למרות שההורים התקשו להסתגל ועדיין הגו בח' וע' בהגיה מזרחית. "זכור את בוראך" של קיסר- על הוריה הזקנים שכבר לא מצליחה להכיר בכך שהם עדיין הוריה שמכירים אותה ואוהבים –⁸¹

"יום אחד ההורים שלי נהיו זקנים// והם לא היו ההורים שלי יותר //אבל הם הכירו אותי טוב //והבנתי שאולי בכל זאת הם ההורים שלי //חייכתי אליהם למרות שלא ידעתי מי הם ואיפה אימא ואבא שלי".

שקלים, גם היא מעידה על עצמה שכתבה את השירים הרבה לפני שפרסמה אותם. היא מתארת מה למדה מאמה ומסבתה – כל מה שאשה צריכה לדעת... היא למדה שאשה צריכה לדעת לבשל וללדת ולטפל בילדים ולכבד את בעלה שהוא המלך במשפחה והיא למדה שאישה משפיעה מאחורי הקלעים ושהצלחה של משפחתיות לא תלויה בהשכלה פורמלית כי סבתה לא ידעה לקרוא אבל זכתה להכרה והיללוה בשערים מעשיה... והיא עצמה שרצתה לדרוש במופלא ממנה ולדעת כל אשר אהבה נפשי... לא זוכה להכרה – מי יעטרני מי?"

ובשיר "מתקון לגורמה סבזי" היא מתארת את יחס הבעל לאשה שאינה יודעת לבשל וצריכה תיקון למתכון וחינוך מחדש "הקדחת תבשילו חזרי לאמך לחינוך משלים עבורה מתקון למתכון מושלם" כלומר שיש לה ביקורת על החינוך המסורתי שאינו נותן מקום לשינוי המתכון והפיכתו לקל יותר לבישול וגם ביקורת על מקום האישה במשפחה שאם היא לא עושה כפי המסורת היא תחזור לאמה לתיקון ויש כאן כפי רבים משיריה לשון נופל על לשון- מתקון מלשון תיקון – למתכון מלשון תכנון.

יש בשיר זה, גם ביקורת שנונה על החפצת האישה (כמו חפץ שאם הוא לא טוב או לא תקין מחזירים לחנות) כך אם לא תנהג לפי רצון בעלה תשוב לתיקון אצל אמה. המחאה בשירים אלו היא אישית וחברתית וקריאת התיגר היא על תפיסה חברתית שוביניסטית בה הבעל קובע והאישה נדרשת לרצות את בעלה. מחאה זו, היא למעשה חברתית ולכן, קל כקוראים להזדהות אתה.

שירן, בשיר "באמת התורה מבכיאה", מתארת את הקושי של האב להתמודד עם המצב הכלכלי ואי יכולתו לתת לילדיו מה שצריכים ורוצים. יחד עם זאת, הדוברת בשיר עונה לאביה ומציינת בערגה

⁸⁰ דמויות מסגלות הן דמויות מתווכות, דמויות חונכות, שעוזרות לילד להבין את העולם והן מודל לחיקוי. דמויות אלו מסייעות לילד להבין את ערכי החברה. בדרך כלל, הם הורים ומורים. "הקניית ערכי החברה תלויה ביחסי הילד עם הוריו שהם הסוכנים במעגל הראשון. הילד, אמור להפנים את הציפיות מהוריו ומהחברה בה הוא חי לשם כך עליו להזדהות עם ההורים ע"י הצבתם כמודל לחיקוי. השאיפה להיות כמותם גוררת עמה את הקבלה של דרישותיהם וצורת התנהגותם. כך נוצרת מערכת יחסי גומלין בין ציפיות ההורים לנכונות שקיימת בילד לשיתוף פעולה." (מתוך "וכגינה זרעיה תצמיח"- בנושא הגיל הרך, מכללת הרצוג) www.herzog.ac.il/vtc/0079074-2.doc

⁸¹ קיסר, עדי (2016) מוזיקה גבוהה 92-93

את האהבה שקיבלה ממנו אשר בזכותה היא הרגישה עטופה ומאושרת. השיר מתאר בצורה מאוד ויזואלית את הנסיעה בקו 7 לים, ההליכה הרגלית המשותפת למשפחה ואת הערגה והרצון להתמכר לכאב ולאוויר שהם תוצרי הקשר בין הבת לאב ואינם נמדדים בכסף. יחד עם זאת, בדו-שיח בין הבת לאב, הבת תופסת מקום של אדם בוגר והאב מודד את הדברים כילד בכסף ובמוצרים מוחשיים. השיר, מתאר את המשבר הגדול של האבות העולים ועל כמיהתם לתפוס מחדש את מקומם המסורתי כמפרנסים.

"רציתי להיות אבא שיש לו כסף בכיסים/ לספרים, לטיול של הכיתה, למה שהמורה ביקשה

אבא הכבוד שלו זה הילדים רק עליהם הוא משחק את הגדול

זוכרת שרצית ספרים, קלמר וצבעים סוכריה אדומה בצורת תרנגול?

כמה רצית, לא היה לי כסף וכעסתי עלייך נבהלת ובכית"

"אבל אבא היינו הולכים לטיילת בשבתות בצהריים

נוסעים בקו שבע כל אלנבי ברגל...

אתה זוכר אבא אני לוחשת

מוכנה מחדש להתמכר לכאב...

אבי היה מציף אותי באוויר ואומר..."⁸²

בשיר "אני יודית" (מוחה הדוברת כנגד היחס שלו זכה סבה רבי יהודה (שעל שמו היא קרויה). הסב שהיה לו מעמד נכבד בתורכיה, נהפך לאבק פורח בעת עלייתו לארץ "אני יודית, נכדתו של רבי יודה/ ששט על גגועיו מאיסטנבול/ למות בצריף בו נולדתי..." מותו של הסב באותו מקום שבו הדוברת נולדה, יודה-יודית, מבטאים באופן סימבולי את המוות של כל אותם ערכים הקשורים להוויה המסורתית שהובאה מתורכיה, ארץ מוצאו של הסב, הדוברת 'בועטת' בכל אותם מוסכמות מסורתיות תרבותיות שהובאו מהגולה, דבר המביא אותה לדרך ללא מוצא, לתהייה מהו מקומה בעולם הזה? מהם שורשיה? "ולא ידעתי לאן".

קיסר-בשירה "אני המזרחית" –

"ולמדוד את המרחק/ רק כדי להבין/ את הדרך לבית שלי/ איפה שאימא ואבא
אף פעם לא דחפו לי/ספר ליד/ אבל כרכו את הנשמה/ שלהם בשלי/ בהוצאה עצמית
בכל פעם שלקחו/אותי/ לספריה העירונית / בכל פעם שביקשו/ אל תקראי בחושך/
יהרסו לך העיניים/ אז יצאתי לאור/מה תעשו לי?"

גם קיסר, כמו שירן מתארת את הוריה כאלה שנטעו בה את האהבה להשכלה וכאלה שנתנו לה שורשים חזקים ומעטפת מלאה בתשומת לב שאינה נמדדת בכסף. בשיר, הדוברת מבטאת מחאה על כך שלא מתייחסים אליה בכבוד הראוי כיון שהיא המזרחית שלא מכירים. היא משתמשת בניגודים שבין קריאה בחושך ליציאה לאור (יש כאן תרתי משמע

⁸² שירן, ויקי (2005), "באמת התורה מבכיאה", עמ' 17.

בין יציאה לאור של ספר ליציאה לאור של אדם כלומר פרסומו והכרות מעמיקה – כי אני המזרחית שאתה לא מכיר). ניגוד נוסף, הוא "בין השכל ללב", בין "דחפו ליי" ל"כרכו את הנשמה שלהם בנשמת". השיר מאוד ויזואלי וציורי וממחיש באופן ברור את ההליכה לספרייה ואת הקשר עם ההורים ויכולתם להשפיע על עמדותיה ורגשותיה של הדוברת בשיר. למעשה, גם אצל עדי קיסר השינוי יבוא כאשר יכירו את המזרחית כבעלת יכולת, ידע והשכלה וכבעלת עמדות ומידות. קיימות גם שנינות ועוקצנות על כך שכל אחד ששמע שיר בערבית או קרא ספר של מחבר ערבי חושב שמכיר את המזרחית ויכול לזלזל בכישוריה. העוקצנות היא גם כלפי אלה שרואים במוזיקה את מהותה ותכליתה של תרבות בעוד בתרבות המזרחית יש עומק רב ועוצמתיות המועברת מההורים לבת. חלק מהניגודיות מובא בניגוד בין "אני המזרחית" ל"אתה שלא מכיר" ולמעשה, השיר משלב בין דיאלוג למונולוג בין הדוברת לדרך בה היא תופסת את עצמה לבין הדרך בה היא חושבת שתופסים אותה ולא מוכנה לקבל את התיוג ותפיסת הסביבה.

ד.4.2. היחס לאם

בשירת המשוררות למרות היותן של האימהות הדמויות המסגלות והמתווכות של הבנות לעולם למרות שהן אלה שהיו דוגמא למקומה ומעמדה של אישה שהוא במשפחה הפטריארכלית עיקר הבית בחזקת בת מלך כבודה פנימה זו שמנווטת ומשפיעה מאחורי הקלעים יש יותר שירים על אבות ועל השפעת ההגירה עליהם ועל מקומם במשפחה מאשר שירים על אימהות. במעט השירים בהן מוזכרת האם היא מוזכרת כאישה שעובדת קשה בבית וכאישה שעמלה כדי לתת תחושת בית.

"והיא באמת כל השבוע מנקה מבשלת ומכבסת"⁸³. החזרה על פעלים רבים זה לאחר זה נותנת תחושה של מכונה הנעה במהירות ומעבירה לקורא חוויה של עבודה קשה ורוטינית. הקורא עובר חוויה של קושי, של תנועתיות. חוויה של אישה שעובדת קשה ללא הפסקה כל השבוע.

בראיון עם אסתר שקלים היא אמרה שהשיר "סבתא יתומה" הוא על אמה. בשיר היא אומרת "ואחרי שנפלו החומות בטל התמיד... נותרתי לבדי... אבל אינך... אמא"⁸⁴ בשיר, האימא היא משהי לחלוק את חוויות לדבר אתה. האימא היא הדמות המשמעותית לא רק בהיותה מסגלת לחיים אלא בהיותה מסייעת לעבד חוויות ולהטמיע למידה.

קיסר, בשיר "קורות חיים" מתארת את אימא שלה כאשר אוהבת וחמה ויחד עם זאת מתארת את אימא שלה כאשר אוהבת אבל גם מביאה ביקורת חברתית על שסגרו את המכון ועל המשכורת הנמוכה. היא מתארת את ההורים כאוהבים וחמים ככאלה שהשורשים שנתנו לה הם יסודות חזקים שכיונו אותה. יש לה ביקורת על אמה שלא ראתה ילדים רגילים אלא רק ילדים עם צרכים מיוחדים בעבודתה. אולם, היא מבטאת הערכה כלפי אימה שאוהבת בערבית ושוכחת את התנאים כאשר היא עם הילדים בעבודתה.⁸⁵

⁸³ שירן, ויקי (2005). "באמת התורה מבכיאה", מתוך הספר "שוברת קיר", עמ' 19.
⁸⁴ שקלים, אסתר (2017). "סבתא יתומה", מתוך הספר "מה אישה צריכה לדעת". עמ' 68.
⁸⁵ ערספואטיקה 30, עדי קיסר "אמא שלי" מתוך השיר "קורות חיים" <https://www.youtube.com/watch?v=mmFR4DoUtN8&t=12s>.

שחר על אימה- "את היית כל כך קטנה/ כשחיפשתי אותך בבית החולים, / חשבתי שהגעתי לחדר ריק/ כשמצאתי בין הסדינים/ ראש לבן מבצבץ/ ממיטת ברזל/ והתפלאתי ולא זכרתי/ מתי גדלתי/ ומתי קטנת// זוכרת בימי שישי היינו/ מטאטאות את החצר לשבת/ לימדת אותי לגרף/ עלים שנשרו מהשביל/ ואיך ייבבתי כשעקצה/ הדבורה ושלפת פגיון צורב/ מרגלי היחפה?: עכשיו אני מתרוצצת/ במסדרונות שואלת/ נתקלת במבטים שאומרים/ אינני יכולה לשלוף ממך כלום, / אימא, אינני יכולה"⁸⁶.

הדוברת בשירים של שחר מרבה להדגיש את העובדה כי עד כמה שאנשים ינסו להתקרב זה לזה, תמיד בסופו של דבר ייוותר מרחק ביניהם – במקרה הזה ביניהן, כיוון שיש כאן אחווה נשית של אם ובת – מרחק שאין לגשר עליו בשל הזמן ופער הדורות. יפה כל כך ופשוט היא מעבירה את התחושה הקרטיבית שכמו נלקחה מסרטים מצוירים: אני קטנה, אף גדולה – אני גדלה, אף קטנה ונעלמת. עכשיו אני צריכה לחפש אותך בתוך כל הלבן הזה, הסטרילי וחסר הרגש של בית החולים. בחלק השני נכנס זיכרון קטן אינטימי, שוב, כזה המתחבר לאחווה נשית בין אם ובת. זה כל כך אמיתי, כי מה שאנחנו זוכרים מן הילדות הרבה פעמים זה כאב: יד שבורה, נקע, חור בשן – עקיצה של דבורה. אבל אין סימטריות. התהליך של ריפוי האם את הבת הוא הפיך, העוקץ ייצא והאם תרפא את הבת, אבל הבת לא יכולה לשלוף מן האם כלום, המחלה תפריד ביניהן. הבת היא בת נצחית, תמיד מוגבלת ומבולבלת ביכולת העזרה לאם בתהליך בלתי הפיך של התפלות.⁸⁷

בשיר "ריח העוני"⁸⁸ הדוברת בשיר, מבטאת את מקומה של האמא כמקור ללמידה לתורשה ומורשה על החיים ועל המעמד. למעשה, המחברת שואלת את אמה האם הורשה לה את העוני? האם העוני הוא דבר מולד ואז לא ניתן להיאבק בו ולצאת ממנו. בסיום השיר, יש לה תשובה נחרצת "העוני הוא גן אמא... תופסות מהצד קללת הלבד... לא פוסקות מקרבי, ממני."

"וידעה היטב מי הוא מלך הכבוד במשפחה"⁸⁹. היחס לאימא הוא כמי שיודעת הכל ומאחורי הקלעים מנווטת. היא יודעת מי הוא מלך הכבוד (לשון נופל על לשון להקב"ה שזהו כינוי במזמור כ"ד בתהילים).

דוגמא נוספת ליחס לדמויות המסגלות בתהליכי הקליטה וההתמודדות עם השינוי ניתן לראות בשירים בהם הסבתא היא המרכזית. שקלים, בשירה שרקייה⁹⁰ (שרקייה פירוש, רוח מזרחית) מתואר דיאלוג בין נכדה לסבתה, מתוך דיאלוג זה מצטיירת תמונה של משפחה מרובת ילדים "סבתא מה עשית עם השרקייה שבך? / ילדת חמישה עשר/ וגידלת עשרה (השאר מתו) ויום יום אפית את הלחם/ ויום יום חיית בקינה של חמותך". מקולה של הילדה הדוברת ניכרים חייה הקשים של הסבתא, מות חמשת ילדיה וגידול עשרת הנותרים, היא עבדה קשה בבית חמותה. בבית השני הדוברת מתבוננת על עצמה: "ומה אעשה אני/ עם השרקיה שבי/ הכבולה בחבלי רוח

⁸⁶ שחר, יודית (2009). "אמא שלי" מתוך הספר "זו אני המדברת", עמ' 11.

⁸⁷ רן יגיל, "אלי היא מדברת ולא רק אלי", אתר בננות.

<http://blogs.bananot.co.il/171/?p=146>

⁸⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=HoxKlrd6UIQ>

הלחנה של השיר "ריח העוני" של יודית שחר ע"י גל זיו.

⁸⁹ שקלים, אסתר (2017). "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 21.

⁹⁰ שקלים (2006) "שרקייה" עמוד 10, כנרת זמורה ביתן

המערב/ הפרוצה לכל רוח". האלוזיה לשירו של ר' יהודה הלוי "לבי במזרח ואני בסוף מערב", מחזקת את הקונפליקט שבו שרויה הילדה, בין העולם המזרחי שאותו מייצגת הסבתא לבין העולם המערבי שאותו מייצגת נהיית ליבה.

הבית השלישי מסיים בתיאור עכשווי: ויש מעון לתינוקות ונשים/ ומטפלת לילדים וקשישים/ ויש מיקרוגל ומדיח/ מקפיא ומערבל... ויש זמן/ המון זמן". השיר מסתיים בנימה אירונית המבליטה את החסר שבעולם המודרני. המעבר מהמזרח למערב הוליד בעיה חדשה בקרב נשים וגברים- קונפליקטים בתוך המשפחה על רקע מעמדו של האב, שאת תסכולו ספגה לעיתים האישה. האמירות הדרך אגביות של הילדה הדוברת בשיר, גם בתיאורה מצבים בלתי נסבלים, משקפות את מצבן הקשה של הנשים, שלמרות הקשיים 'דלגו' מעל עצמן וצרכיהן כדי להמשיך ולתפקד.

קיסר, מזכירה את סבתה בשיר "שחור על גבי שחור"⁹¹ בו היא מדגישה שסבתא שלה אהבה והבינה אותה גם אם לא דברה עברית. "למרות שאף פעם/ לא הבינה באמת/ את המילים שאמרת

ורק אָהָבָה את הגוף הקטן שלי/ של הבת של הבת שלה"⁹²

בשיר "מוזיקה גבוהה"⁹³ היא מציינת שהיום בזכות השינוי שעברה "כל הדרכים בליבי מובילות לסבתא שלי" מה שמראה את הכוח של הסבתא כדמות מסגלת משמעותית ומעצימה.

ד. 5. יחסם השוביניסטי של האבות/הגברים המזרחים

שירן, לא מטאטאת מתחת לשטיח את יחסם של האבות ואת הפטריארכליות המזרחית – יחס שכלל שוביניזם של גברים מזרחים כלפי נשותיהם ובנותיהם. בשירים שלה מבטאת שירן את הכמיהה לשחרור מהשליטה הגברית. היא מביאה בשירים את הספורים של נשים מזרחיות המתמודדות עם גורלן – למשל, בשיר "דבורים מרחפות בכל חדר" –

"איך זה התחיל אני שואלת את האבלים מן הרמטיזם

לא, עונה בנה, זה התחיל לפני עשרים וחמש שנה

מן הרצפה שכל החיים שטפה"^{94 95}

"גבר מצרי (יהודי)"

"...גבר מצרי/יודע להיות מודרני

הוא ג'ינטלמן לא מנצל לא משליך

כאשת איש ידרוש להיות מסורה לילדיו...

הוא ג'ינטלמן יודע את מקומו

ואת סדר העולם וכך עם נשואיו

⁹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=fnOz-Y48CAE> השיר "שחור על גבי שחור" של עדי קיסר.

⁹² קיסר, עדי (2014). "שחור על גבי שחור", הוצאת גרילה תרבות. 70-66.

⁹³ קיסר, עדי (2016). "מוזיקה גבוהה", 37-39, הוצאת גרילה תרבות.

⁹⁴ שירן, ויקי (2005). "דבורים מרחפות באויר" מתוך "שוברת קיר"

⁹⁵ שירן, ויקי (2005). "מרגריטה בכר" מתוך הספר "שוברת קיר". השיר מדגיש בצורה בוטה את הזלזול באישה ואת הלגיטימציה להחפזה שלה כחפץ שניתן לגעת בו ומאידך את רצונה וכמיהתה של מרגריטה ליחס מכבד ולכבוד. השיר לא מצוטט כאן.

לוקח לו גבר מצרי אלגנטי

מאהבת צרפתייה צעירה

קונה לה...

כך למד מאביו, כך יעשה בנו

שושלת סוחרי בדים יהודיים ממצריים תמיד אלגנטיים

יא מאמא"⁹⁶

שקלים, כותבת על צפיות הגברים המזרחים מנשותיהם. היא מתארת את אורח החיים הפטריארכלי בו אישה היא רכוש ומבקרת את יחסם של גברים כלפי נשים בעצם אישה מרגע שנולדה כבת היא נחשבת עם פחות זכויות ובשיר – "כְּשֶׁהֲרַחֲבֵתִי דְעֵתְךָ" שקלים מתארת את היחס לאשה כחפץ. היא מסתמכת על הפתגם "אישה נאה כלים נאים ודירה נאה מרחיבים דעתו של אדם" (שיבוץ הפסוק מפרקי אבות) ושואלת את עצמה אם כפי שניתן להחליף כלי ודירה כך באותה קלות ניתן להחליף אישה.

"כְּשֶׁהֲרַחֲבֵתִי דְעֵתְךָ"

כְּמוֹ הַכֵּלִים וְהַדִּירָה

הָאֵם נִתְּנָה דְעֵתְךָ

לְאֵנִיּוֹת דְעֵתִי?

(שנינות בין העני לבין האני ושאלה האם הוא מבין מה היא רוצה.)

וְכִשְׁתִּקּוּץ דְעֵתְךָ

בַּכֵּלִים וּבַדִּירָה

הָאֵם תִּמְיֵר גַּם אוֹתִי

כְּמִקְשָׁה אַחַת

וְתִנּוּחַ דְעֵתְךָ?

שני הבתים מסתיימים בביטוי דעה. לראשונה, בביטול דעתה של האישה והאני שלה ובפעם השנייה, נחה דעתו של הגבר כאשר יכול להחליפה.

עַת לְכֹל חֶפֶץ

וְקֶץ לְכֶסֶף

כִּי טוֹבָה אִשָּׁה

וְכֹל חֶפְצִים לֹא יִשְׁווּ בָהּ."

השיר מסכם באמירה ברורה וישירה שהדוברת בשיר חושבת שהגבר רואה בה כחפץ. אישה טובה צריכה לדעת להשפיע בדרך שקטה ומאחורי הקלעים והיא צריכה להשביע רצון בעלה ולקבל אישור ממנו ולכן היא צריכה לנווט כל הזמן את ספינת המשפחה בלי לפגוע בבעלה ובלו להיפגע מזכות יתר שהגבר לוקח לעצמו לבקר אותה על רצונה להתפתח לחדש בלי לצאת מהכלל.

בשיר "מסכת אבות" –

"השפילי ראשך/צייתי ולכי/ תורה למשה מסיני"⁹⁷

⁹⁶ שירן, ויקי (2005). "גבר מצרי (יהודי)" מתוך הספר "שוברת קיר".

בשיר "מתקון לגורמה סבזי משלם" –
"הקדחת תבשילו/חזרי לאמד/ לחינוך משלים

עבורה :

מתקון למתכון

מושלים"

בשירה, "הוא והיא", מתארת אסתר שקלים את התפיסה החברתית הגברית את הנשים בעוד גבר הוא חייט היא סתם תופרת בעוד הגבר הוא שף היא סתם טבחית ובעצם הם בעלי יכולות זהות אך האישה תופשת את עצמה כפי שתופשים אותה הגברים שהיא סתם שהיא פחותה הוא והיא – "הוא זכר/ והיא נקבה/ סתם נקב"⁹⁸

בשיר "יהודית", היא פונה לגברים לשנות יחסם לנשים ולעשות זאת בפשטות ומתוך הכרה ביכולותיה ובכישוריה ובכך שהיא משפיעה על המשפחה גם אם זה מאחורי הקלעים.

"אמר מעתה

לא קלה דעתן של נשים/ הרבה שיחה עמן ותחכים

ולבניך שנין / אל תגידו בדין / אל תבשרו בחוצות ירושלים :

"זאת

גבר שבגברים ! "

אמרו :

"זאת אישה ! "

פשוט"⁹⁹

שחר, בשיר "אבא שלי ואלוהים" מתארת את המקום של הנשים בבית הכנסת ויש לה ביקורת מרומזת על כך שהציפייה מאשה היא לרצות, להיות ממושמעת ומאידך היא מציינת שהנשים עוסקות בהרבה פעולות ממלמלות, הופכות דפים, מיישרות מטפחת נמצאות במסדר תפילות – פעולות שנראות סתמיות מול ולנוכח התפילה של הגברים.

"בבית הכנסת אלוהים ושאר האבות/ רצו אותנו יושבות מאחור ...

צופות ... בפרץ גאולה/ מול דלתות ארון סגור".

בראיון אתה שחר מבקרת את הדרך בה התייחסו לנשים בעולם הדתי ובעולם המשפחתי שלה לא היה מקום לחופש ולטבע ולבחירה שלה כילדה אלא רק לצייתנות ולחינוך נוקשה שלא ראה אותה.

שקלים, מתארת בשיר "אילמות" את מצבן של נשים בעולם שוביניסטי –

"אילמות בבתי דין של מטה/ אילמות בבתי תפילה לאלוקים חיים ולשכינה

ואנחנו עצמנו נחפור את מתותינו מקברי ההיסטוריה וניתן להן יד ושם ופה"¹⁰⁰.

⁹⁷ שיבוץ שהוא לכאורה לקוח ממשנה ברורה, מסכת נפשות, סעיף חי כדי לתת סימוכין ולגיטימציה להרגשתה. בשיר "מסכת אבות" של אסתר שקלים (2017). מתוך הספר "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 37.

⁹⁸ שקלים, אסתר (2017). "הוא והיא" מתוך הספר "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 45, כנרת זמורה- ביתן.

⁹⁹ שיבוץ של הפסוק מפרקי אבות "אל תרבה שיחה עם האישה..." בשיר "יהודית" של אסתר שקלים מתוך הספר "שרקיה".

היא מבקרת את היחס לנשים עגונות ואת היחס לנשים בכלל שהן כמו אילמות שלא מדברות ולא מצפים מהן לדבר אך יש לה ביקורת גם עלינו כנשים כי אם לא נשנה אז בעצמנו נחפור את מתינו ולדעתה הזמן וההיסטוריה ייתנו לנשים יד ושם ופה לבטא עצמן.

ד.6. היחס לעוני ומחאה חברתית מזרחית

עלייתם של היהודים מארצות האסלם לא הייתה קלה כלל ועיקר, עלייה שהייתה שונה באופייה מהקולטים האשכנזיים שהיו במוקדי השליטה וקבלת ההחלטות. עלייה זאת, שהייתה באופייה מסורתית דתית, בעלת תרבות ושפה זרים, והמציאות הכלכלית ביטחונית הקשה בארץ, הובילו את העולים מארצות האסלם להתמודדות בלתי אפשרית ולקיפוח קשה שהתבטא בכל תחומי החיים.

שאלת הקיפוח והאפליה הביאה למחאה פעילה כדוגמת הפנתרים השחורים ועד למחאה אקדמית המתבטאת בדיון ובמחקרים על נושא זה. קול המחאה לא שכח, הוא קיבל אופי וממד אחר. מתפקידי השירה, לשקף תהליכים חברתיים ותרבותיים, להשמיע את קולם של המקופחים והכואבים. גם בתחום זה ניכרת מחאה ושיקוף התהליכים החברתיים תרבותיים שחלו על העולים מארצות האסלם עם עלייתם ארצה.

שירת המחאה המזרחית החלה כבר בשנות החמישים המשוררות מעמידות במרכז את העוול החברתי מעמדי כלומר את נקודות המבט של העניים הרעבים כאשר המוצא המזרחי הוא מאוזכר כרקע אך אינו העיקר ובנוסף מובא הקול האתני.

בשירת המחאה מוצגת עמדה שמשכנעת שהעני חי בעוני מנוצל על ידי המעסיקים אבל מסוגל לשנות את גורלו ולשמש דוגמא לרבים. למעשה שירת המחאה מתעמתת עם הסטיגמות ובאה לייצר תקווה לשינוי. מכאן חשיבותה של שירת המחאה.

יחד עם זאת, בחלק מהשירים יש ביקורת חברתית על אלה שלא קבלו אותנו וגם עלינו שקבלנו כמובן מאלינו שאיננו ראויים להתקבל. המחאה שבמילות השירים מערערת על הנחות היסוד הללו ולכן היא סוחפת ויוצרת תקווה.

המשוררות שאביא משיריהן מגדירות עצמן כמובילות מחאה. לדוגמה, שחר בדרכה שלה קוראת למחאה מתוך הבלוג "בטרם ירד לילה"¹⁰¹.

"והרי מהרהורים קמו המחשבות וההמצאות הכי גאוניות בעולם.

אבל מי אנחנו, בהמות העבודה בעולם המודרני שנהרהר לנו ככה סתם. אה?

אז על העובדים ללא תלוש כבר חמש שנים בבית ביאליק שמעתם?

לשם כולנו הולכים ואלה פני החברה שלנו...

אני קוראת לכם לבוא ולהצטרף להפגנה בבית ביאליק."

בית ביאליק הוא מקום תרבות וביאליק הוא סמל לאומי והמשוררת מזמינה את הקוראים להפגנה. ניגוד בין בהמות עבודה לבית ביאליק שהיה משורר לאומי.

¹⁰⁰ שקלים, אסתר (2017). "אילמות", מתוך הספר "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 9. כנרת זמורה-ביתן.

¹⁰¹ <https://yudishahar.wordpress.com>

על המשטר הקפיטליסטי והזכות להרהר סתם מבלוג של יודית שחר.

ובשיר "יש לי חדר"¹⁰² מספרת יודית שחר על מצוקת הדיור ומחאת הדיור אבל מציינת יש לי מורשה ויש לי תורשה ומרמזת על הדיכוי שהיא נמצאת בו בגלל העוני וחוסר הפרטיות. מצב בו יש תשוקה אך היא שתוקה – מלשון שמהו משתיק אותה והיא במקום להיות פעילה ואנרגטית כדרכה של תשוקה הופכת סבילה שתוקה.

"חדר משלי/אין לי חמש מאות לירות, וירגינייה,

ואין לי חדר משלי/יש לי שני ילדים

שני חדרים/ שתי משרות / ושני חשבונות

בשניהם בחובה

ויש לי מורשה ויש לי תורשה

ומשכורת הוראה שבקושי מכסה

חמש מאות לירות אין לי, וירגינייה

ולא חדר משלי

יש לי עט ונייר

ותשוקה שתוקה

ואור חיזור שנוהר בשתיקה

מבעד חלון

חציו סגור

חציו פעור לרווחה".

שחר, מבטאת בשיריה מחאה על העוני, על הפערים החברתיים ועל מצוקת הדיור היא מרגישה שלמרות שהיא עובדת היא לא מצליחה להגיע לקו זינוק שווה לקו של האשכנזים ולכן כדי לצמצם פערים היא בוחרת להיות מורה לאוכלוסייה של ילדים לקויי למידה, ילדים שבאים ממשפחות עניות שאין מי שיעזור להם וידחוף אותם הלאה. בראיון עמה היא מספרת שעברה בעצמה קשיים בילדותה. התמודדה עם עוני וזה מה שהביא אותה לרצות להיות מורה לנוער בסיכון, דבר שהיה חסר בתקופתה ודורש מיומנות מיוחדת יותר. בשיר, הביטוי תשוקה שתוקה מתאר הפכים וניגוד תוך שיכול אותיות. תשוקה היא התלהבות יצרית ובמקרה זה היא שתוקה ופסיבית, מישהו חסם אותה.

בשיר " ריח העוני" – האם העוני הוא גן שואלת שחר כילדה ששואלת את אמה –

"האם העוני הוא גן..."

והבושה הארורה, מאיפה היא צמחה

¹⁰² שחר, יודית(2013). "חדר משלי" מתוך הספר "לכל רחוב משוגעת משלוי"

וההתנצלות האינסופית והפחד שמא יידבק

שחלילה וחס לא יידבק

כמו לכלוך שנדבק זוהמה, ריח עוני

מה כבר נדבק בי, ממני נדבק

מה כבר עוללתי, מה יכולתי לעולל

מלכלוך של אחרים לא ממני

העוני הוא גן, אמא, שתי עיני שהורשת

חלושות, מוחלשות לא שוות שתי פרוטות

עיוורות חותרות מחפשות מחזרות

תופשות מהצד, קללת הלבד

מהחוץ לא פוסקות מקרבי ממני".

בשיר, מתארת שחר את ההרגשה של הבושה להיות עניה ואת התחושה שזוהי קללה שאין לה אפשרות לברוח ממנה כפי שאי אפשר לברוח מן התורשה. בשיר "חדר משלי", היא מתגאה במורשת שלה אך בשיר זה מתביישת בעוני ונלחמת בתפיסה שעוני הוא תורשה ויחד עם זאת, רואה בעוני כתוצאה של קללה, כלומר, כתוצאה של המרחב שסובב אותה- אדם חיצוני מקלל אותה.

בשיר "קסם שחור" של קיסר היא מדברת גם על יחס המעמדות בשכונה בה גדלה בין אשכנזים לספרדים. קיסר כותבת – "אני רובין הוד של מילים... אתה תישאר לנקות... אני לא מפחדת מלכלוך, לא מלורככת כמו הכסף שלכם". היא מערערת ומורדת במקום שנתנו למזרחים לעבוד כמנקים וכעוזרות בית, היא רוצה לשנות את המצב ורוצה שהפעם אתה האשכנזי תישאר לנקות את מה שמלוכלך כי זה אתה שלכלכת, שגרמת עוול. היא כותבת "אם תשאל אותי אם אני מסיתה למרד אני אענה שכן".

קיסר, הצעירה מבין המשוררות, מתייחסת בצורה מודגשת למחאה על העוני ומחאה על היחס למזרחים. בשירה היא מתייחסת לכך שאת הדברים הרעים ביותר עושים בוולונות פתוחים בפנים גלויות... למדתי שהעולם הוא חדר אחד גדול "היא מתייחסת לכך שהפערים החברתיים והעוולות כלפי העולים הם ענין פוליטי וכדרכם של עניינים הקשורים לצדק חלוקתי הם לא נעשים בצנעה ואין אינטרס להצניע אותם.

ארבע המשוררות מגדירות עצמן כמשוררות מחאה- שירן, המכונה "הפנתרה השחורה"¹⁰³, יזמה והקימה ארגונים שמטרתם מחאה על הקיפוח ולימדה ילדים ובני נוער שלא יתדרדרו. שחר, קוראת למחאה חברתית ולהפגנה. קיסר, מקימה את הערספואטיקה כמקור לביטוי המחאה.

¹⁰³ חלוצי, יצחק. במאי הסרט "שוברת קיר"- כתבה על הסרט 4.8.2013.

https://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=video&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjJkfyJu4rYAhXKKewKHS1mDmoQtwillTAB&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3D7UzOQbgy4_g&usg=AOvVaw20iXUpQgYzskfQcBBBK2xP

שקלים, המבוגרת מבין המשוררות, משתמשת במילים ישירות לביטוי מחאתן של נשים ומנסה מאחורי הקלעים ובמגוון תפקידים להביא את היופי של התרבות המזרחית לסדר היום.

פרק ה': תמות ואמצעים אומנותיים וספרותיים בשירת הנשים

ה.1. מוטיבים ספרותיים משותפים שבאים לידי ביטוי בשירת המשוררות

"השירה היא שמסוגלת להפוך בקיומה כפעולה יומיומית את הגלות להתגלות, לבית ולזהות"¹⁰⁴ משוררות דור ראשון ושני, מביעות בשירה את ההקשר המשפחתי והמשבר המשפחתי בעקבות עלייתן ועליית הוריהן מארצות המזרח. קולן הוא משמעותי הן ברמה האישית של תיאור המשבר ותהליך של העצמה וצמיחה ממנו והן ברמה הפוליטית-חברתית של תיאור המפגש של נשים מארצות המזרח עם החברה האשכנזית, הנשית והגברית. המפגש בין האישי לפוליטי מהווה

¹⁰⁴ ציטוט זה הובא בעמ' 86 בספר "שושנת המרי השחורה" של עלון קציעה(2014). מתוך כתב העת "דקה" לשירה וביקורת גיליון 6.(2010).

קטליזטור לפעולה של פמיניסטיות מזרחיות ובתחושת השתייכות לקבוצת נשים המתמודדות מול הפמיניזם האשכנזי.

אתחיל בשיריהן של משוררות דור ראשון.

בפרק זה, אצטט קטעים משיריהן ואתח אתם באמצעות הסבר על הקשרם למושגים שהסברתי בפרק א'. יש לציין כי המילים שתהיינה מודגשות בשירים המצוטטים הם הדגשים שלי. (ח.ס.) ויקי שירן, בשירה "אישה כמו שחף", מדברת על תהליך העצמה וחיזוק ביטחון עצמי של האישה בדומה לשחרור השחף כאשר היא עפה בשמיים בחופשיות. "כשהיא משתחררת האישה עפה/ שיכורה מן המרחב, / הכנפיים שלה **מתוחות לצדדיה (משירה את הפחד הפנימי)** נוסקת וממריאה כמוהו ואחר כך **גומאת מרחק (בודקת את עצמה)** ושוב **בולעת נשימה ענקית** לירידה **(כמעט בטוחה בעצמה)** מרחפת על פני המים, נוגעת בהם, מלאה אותם, ממריאה שוב, הכנפיים שלה מתוחות והיא **מתרוממת ועפה (בביטחון רב)**, / חוגגת את החופש הנפלא שלה." ¹⁰⁵

חשוב לציין ששחף מסמן את החוף אצל יורדי ים מאחר וציפור זו נמצאת ליד החוף. המשוררת רוצה להגיע לחוף מבטחים ולבנות לעצמה מרחב בטוח כמו השחף שעף ליד החוף. בשיר, שירן מבטאת את הרצון להשתחרר מכבלי הבעל, מכבלי אילוצים תרבותיים כאלו ואחרים, ולהיות חופשית, לא תלותית ופוחדת אלא עם ביטחון עצמי רב ופמיניזם הוא הדרך בה משיגים זאת.

שיר נוסף שכתבה שמבטא רצון להשתחרר הוא "לשבור קיר".

"אישה **שוברת קיר** / קורעת לים / **רוצה אויר** ... כמה מעט ביקשה בחייה / חדר **עם אויר** / **כנף ציפור** / איך אפשר לחיות לבד בין ארבע קירות / אפילו כלב יש לו חברים... היא רוצה **לשמוע** את הגלים / את צרחות השחפים / היא **רוצה אויר**." ¹⁰⁶

המילה "אויר" חוזרת על עצמה שלוש פעמים בשיר כהדגשת רצון הדמות לשאוף אויר, להשתחרר ממה שהיא עוברת בחייה וגם להתמלא מתרבות החיצונית פנימה ע"י התבוננות בסביבתה. היא משלבת את הביטוי כנף ציפור כמטאפורה שכמו שציפור יכולה לעוף רק אם יש לה כנף כך היא תוכל להשתחרר אם יהיו לה אוויר וכוחות להראות יכולותיה לסביבתה כאשר כוחה מתחיל בה, בכנפיה שהן מניעות את האוויר. היא נותנת ביטוי לכוחותיה כאישה לשנות מציאות. כמו הפתגם "ציפור היושבת על ענף לא פוחדת משבירתו, כי היא סומכת על כנפיה" כך למעשה אישה צריכה לסמוך על עצמה ועל יכולותיה. השיר, מבטא צרכיהן של נשים להוציא את כוחותיהן מן הכוח אל הפועל ולבטא את האני הפנימי שלהן וכך להיות יותר מועצמות. בנוסף, האני השר משתמשת בניגודיות בין צרחות השחפים לבין שלווה הנפש של המרחב בו הם עפים. היא יודעת שבתוך המרחב יש את צרחות השחפים ורשרוש הגלים השקט אם כי מתנפץ. ניגוד נוסף בקטע שהובא, בין מרחב לבין ארבעה קירות הסוגרים את המשוררת ולמעשה, היא מבקשת דבר קטן שנראה מובן מאליו והוא האוויר. בתוך המרחב, היא רואה את עצמה כמו שחפים בלהקה ולא חסומה בין ארבעה קירות מה שמגדיר את הבדידות-"אפילו כלב יש לו חברים" בניגוד לדמות בשיר שחסרה לה חברה.

בנוסף, שירן כתבה שירים על אביה וקשייו בתהליך ההתאקלמות בארץ. מעין דו שיח שלה עמו בו בשיר "באמת התורה מבכיאה", מספר לה שבוכה בבית הכיסא כי לא רוצה שאמה שהיא כזו אחת נשית תחשוב שהוא לא גבר. הוא מספר לה שבקהיר היה גביר אבל כאן זה אחרת.

¹⁰⁵ שירן, ויקי (2005). "שוברת קיר- שירים", תל אביב: עם עובד. 14-15.
¹⁰⁶ שירן, ויקי (2005). "שוברת קיר- שירים", תל אביב: עם עובד. 54-55.

"הטריד אותי העניין הזה/ גבר בוכה בבית כיסא, / באתי אליו, תגייד למה אתה יושב שעות בבית שימוש?... הלב מתמלא רחמנות על עצמי/ אני עוד יותר בוכה, ככה לבדי/ שהילדים לא יראו שאימא שלך כזו אחת נשית/ לא תחשוב שאני לא גבר". "ומה יוצא לך מזה, אם אף אחד לא רואה? / אנשים מתרגשים מדמעות/יכולת בקלות לקבץ נדבות...אני לא מרפה, מצדי שיתלה/חביבי, מה יוצא לך מזה?/זה רק שאלוקים יראה/שידע שאני לא מסכים לעולם שלו/ רציתי להיות אבא שיש לו כסף בכיסים/ לספרים, לטיול של הכיתה, למה שהמורה ביקשה, / אבא, הכבוד שלו זה הילדים, רק עליהם הוא משחק ת'גדול. / זוכרת שרצית ספרים, קלמר וצבעים, סוכריה אדומה בצורת תרנגול?/ כמה רצית. לא היה לי כסף וצעקתי עלייך./נבהלת ובכית./ אבל אבא היינו הולכים לטיילת בשבתות אחר הצהריים...ואתה קנית לנו צמר גפן מסוכר/ בחורף הוספת תירס ובקיץ גלידה/ אתה זוכר אבא?". "זה מה שאתה מספר לאלוקים בבית הכיסא?/אתה חושב שהוא לא רואה?...ומה את חושבת שאני עושה בבית הכיסא?/אני מספר לאלוקים על המילה בדיוק את זה". "אתה רוך היית צריך לתת, תקווה/ ולא להסתגר בבית כיסא משאיר אותי לבד לראות / איך אבי נסיך נפשי/נשבר כמו מקל של מטאטא. / לבכות בבית שימוש". "אני הולכת ורצה ממנו/ הולכת ומתקרבת/הולכת ומתרחקת/ ילדה קטנה תלויה שנים על מטוטלת שבורה".¹⁰⁷

בשירה, שירן מספרת על ילדותה שעל אף שחיו בעוני ואביה לא היה יכול לדאוג לכל צרכיה היא זוכרת שפינק אותה בשבתות. מצד אחד, שואלת מספר פעמים למה הוא בוכה בבית שימוש כי זה מדאיג אותה ומזכירה לו שבתור אבא אמור לעודד ולתת תקווה לילדיו ולא להסתגר בבית כיסא ומצד שני, נראה ששופטת אותו על מעשיו ואומרת לו יכולת להתייחס למצב מזווית אחרת. עצם כך שהשיר מתנהל בעודה עומדת על סף השירותים ומגלה לאביה שידעת שבוכה שם למרות שניסה להסתיר ממבוכה את מצבו כאב שאיבד כוחו בהגירה ממצרים לישראל מבטאת שהקשר בין האב לביתו לא תקין¹⁰⁸ אך בסוף השיר, מתארת שירן את הקרבה והריחוק מאביה, ההרגשה שכל השנים הללו היא תלויה באדם ששבור מבפנים ולא יציב. החשיבות של שיר זה הוא גם בביטוי משבר אנושי של עולי ארצות מזרח, של אביה שעבר מלהיות גביר, אדון לעצמו למקום בו הוא בסוף הסולם החברתי ומתמודד עם עוני וחוסר יכולת לתת למשפחתו את מה שנראה בעינו כעיקר. מאידך, מבט של ילדה המחזקת את תחושת השורשים ואת האהבה שקיבלה במהלך ילדותה שיותר מכל קניין סייע לה לסגל לעצמה דרך ביטוי ייחודית.

בשיר, המילה גבר מופיעה שלוש פעמים- השיר מתאר את הקונפליקט האישי והפוליטי של מהגרים. תחילה כאדם ממין זכר ואח"כ כאבא שנחשב עבור ביתו כהכי גבר שיש ובפעם האחרונה כמי שחושש שברגע שייתפס כבוכה, בעל רגשות ישללו את גבריותו.¹⁰⁹ מלבד זאת, עריכת החשבון עם האב היא עריכת חשבון עם הפונקציה הפטריארכלית על כל מה שהיא מכילה-האב שכשל ובמקום לעודד ילדיו הסתגר עם מחשבותיו, החברה הפטריארכלית וציווייה, ומשתפי הפעולה עמה, נשים וגברים כאחד. שירן רצתה להידמות לחברותיה ושיהיה לה כל מה שצריך כדי

¹⁰⁷ שירן, ויקי (2005). "שוברת קיר-שירים". 16-21. תל אביב: עם עובד.

¹⁰⁸ שורק, עדי "באמת התורה, מבכיא" מתוך עלון, קציעה (2015). "לשכון בתוך מילה", 117-105. תל אביב: גמא.

¹⁰⁹ עלון, קציעה (2015). "לשכון בתוך מילה: הרהורים על זהות מזרחית", עמ' 107-105, הוצאת גמא.

להשתלב ולהצליח אבל להוריה לא היה מספיק כסף כדי לספק לה רצונותיה. כאישה מזרחית שירן ייצרה את עצמה כסובייקט שיש בו נשיות.¹¹⁰ בשיר, מתבטא בצורה בולטת השבר בין הציפיות של הבת שהאב יעורר בה תקווה לבין המצב הייחודי בו דור הביניים הוא המוביל ואמור לחפש את התשובות למרות שדור זה מבולבל כמטוטלת בין כמיהה להיות כמו כולם לבין אובדן התקווה במובן של אובדן שורשים. אסתר שקלים, בשיר "דוגלת בשוויון מזרחית", מסבירה בשירה שאישה שווה לאיש, שהקב"ה ברא אותנו שווים באופן שלא משנה סוג העבודה שכל אחד ואחת עושים לא ננוח עד שנסיים משימתנו וממשיכה שידוע לה שזה תהליך שאורך זמן אבל היא לא חייבת לסיים כי צאצאה ימשיכו דרכה.

"זכר ונקבה ברא אותם, /אותנו/ שווים
ולא נחשה, לא נשקוט ולא נחת/עד אם
כילינו/ המלאכה".

"וידעת/שלוש אוהלי/אך עוד רבה
הדרך/ ולא עלי המלאכה לגמור,
דור לדור יביע אומר / ועוד ידנו
נטויה",¹¹¹

השיר מתאר בהדרגתיות את תהליך הקבלה והמלחמה לשוויון. בתחילת השיר אופטימיות וציפיה שנסיים את המלאכה. בבית האמצעי, הבהרה שלא עלי המלאכה לגמור כשיבוץ ממסכת אבות שר' טרפון אומר "לא עליך המלאכה לגמור..." מלבד זאת, מביאה שיר נוסף בספרה על ההשוואה והדמיון בין המינים.

"לעולם לא אודה/ ברוך שלא עשני גבר
אני לא נגדך /אני בעדי/ בעדנו".¹¹²

בשיר הנכתב לעיל, שקלים מבטאת שאופייה הוא לא נגד אלא בעד. היא מלמדת שנשים לא אומרות "ברוך שלא עשני גבר" בדומה ל"ברוך שלא עשני אישה" כמו גברים אלא הן מודות על מי שהן ומוסיפה "ברוך אתה שבראני כרצוני אישה בצלם אלוקים ברא אותי". השוני בין הברכה שאומרת אישה לעומת הברכה שאומר הגבר זו לא אפליה כי אם הדגשת ייחודיותה

בשירה "פוסחת", שקלים מספרת שסבתה נהגה לקרוא לבעלה "אבי-ילדי" ולא "בעלי" שחונכה להיות אישה טובה ואם לילדיה וכך כחלק מהשוויון גם לו אין בעלות עליה והוא נמצא כדי לעזור לה. יחד עם זאת, שקלים, מבטאת את הדו-שורשיות בשיר "פוסחת". "ואני? ולבי?/

במזרח או בסוף מערב? ... וכבודי לא פנימה ולא חוצה. /פסח על שני העולמות". יש כאן ניגודיות ושימוש במילים דומות בצלילן כמו פוסח ופיסח כאשר בביטוי המקורי הוא "פוסח על שתי הסעיפים" (מלכים א' י"ח, כ"א) וכאן המשוררת לא רק מתלבטת לא מרגישה פיסחת, נכה בכל אחד מן העולמות. היא אומרת שפרט להיותה יהודייה, היא גם פרסייה ושורשים אלו לא ניתן לנתק ממנה. רואים זאת מהדרך בה מרכיבה את שיריה מפסוקים מתוך ספרי קודש לצד מילים

¹¹⁰ עלון, קציעה(2011). "אפשרות שלישית לשירה-עיונים בפואטיקה מזרחית", הוצאת הקיבוץ המאוחד.

¹¹¹ השיר "דוגלת בשוויון מזרחית", אסתר שקלים, מתוך "שרקיה", הוצאת כנרת זמורה ביתן.

¹¹² השיר "ברוך שעשני אישה בצלמו", אסתר שקלים, מתוך "שרקיה", הוצאת כנרת זמורה ביתן.

חשובות בשפה הפרסית. בשירים אלו, שקלים מתארת את הקונפליקטים איתם היא מתמודדת ומתייחסת לפערים מגדריים ותרבותיים. אני כאישה מזרחית פרסיה מול מערב ואני כאישה מול גבר מזרחי.

יתרה מכך, שקלים כתבה שיר על אביה "פרסי מידונה". השיר נקרא ע"ש שם הגנאי שקראו בארץ לעולי איראן בשנות ה-50 וה-60.

"כשסבת על החמור הלבן/ **בפאתי אספהאן**/ ובקול נחר **זעקת**: / **"בדים"**, **"בדים"**/ ומלכי הארץ/ קראו אחריו: / **"יהודון"** **"יהודון"**/ מה חשבת עליהם אז?/ וכשהלכת לך מארצך ומולדתך/ אל המקום אשר יראוך... **ומדן ועד אילת** סבת על אופניך/ ובקול נחר **שיוועת**: / **"ש-טיחים!"**, **"ש-טיחים!"** / **טיחים!"** / בעניות הדעת אחריו קוראים: / **"פרסי מידונה!"**, **"פרסי מידונה!"** / מה חשבת עליהם אז, / **אבא?"**. בשיר, שקלים מספרת על אביה שמכר באספהאן בדים ובארץ שטיחים פרסיים וכאשר הלך למכור באספהאן קראו לו יהודון ככינוי גנאי ליהודים ובארץ קראו לו "פרסי מידונה" שזה כינוי גנאי לפרסים. היא שואלת אותו מה חשב כאשר כונה בכינוי גנאי אלו, מה הרגיש לאחר שעוזב ארצו ומולדתו כמו שאברהם אבינו עזב ארצו ומולדתו והלך לא"י ובסוף מתייחסים אליו בצורה משפילה. השיר, משקף גם את הקונפליקט שלה ביחס לאביה. המשוררת שירן ושקלים מראות את הקונפליקט איך ילדה רואה את אביה בחוסר אונים ולא יודעת איך לחזקו. שיר זה מביא את "כאב השורשים הכפולים" של אביה באי-השתלבותו כאן ושם, ואת ההתבוננות הכואבת של הדוברת בכאבו של אביה, נראה לכאורה שאביה הוריש לה את ירושת חוסר השייכות.

לשקלים, יש בספרה "שרקיה" שיר נוסף שמדבר על חוסר קבלת תרבותה, על מה היא חושבת שאשכנזים חושבים עליה בעניין דתיותה בשיר "אותו מעמד". "ואז הבנתי /יש מהם החושבים/ שהורי לא/ היו במעמד הר סיני/ גם לא אבותיי /אבות אבותיי/ טיפסו אז עדיין על העצים בפרס/בוודאי//שהרי/בידיש לא הגו/ בחוקות הקנידלך ומשפטיו לא הלכו/ ובמידות השטריימל לא דרשו".¹¹³ שיר זה מבטא את זלזול האשכנזים במזרחים וחוסר יכולתם לקבל את האחר שלא עבר את השואה כמותם.

שיר זה מזכיר את השיר "חיפושית הזבל" של אמירה הס שנקרא כך ע"ש דימויים חברתיים משפילים בהם כינו המזרחים על מנת להפכו ל"גרגר אבק", לדבר שניתן לדרוך עליו מבלי להרגיש. השיר, פותח במילים "אני היהודי לא אחשב אצלכם יהודי, לא הייתי באושוויץ".¹¹⁴ המזכיר העמדת השואה הפרטית של האב, שנשארה מוכחשת ומוסתרת, שלא כמו השואה הרשמית של מחנות ההשמדה, אשר זכתה למעמד בכורה חסר עוררין בהיסטוריה הישראלית. השיר מביע רצון להבליט את השואה המזרחית ויחד עם זאת, לערער על תפיסת המזרחים כנחותים, כנטולי תודעה לאומית ומורשת השואה.¹¹⁵

קעת אעבור למשוררות שנולדו בארץ ישראל והן דור שני ודור שלישי.

יודית שחר, היא מדור שני, היא בת להורים שעלו לארץ ובשירה "זו אני מדברת", מבטאת את ההבדל בין האישה העשירה עמה מדברת שלא שמה לב לבכי של הילד לעומתה, העובדת בשירות לקוחות צריכה לענות לכמה שיותר שיחות ביום וגם אם לא יודעת צריכה לפעמים לשקר ולהתקשר מאוחר ללקוחות והעיקר שתקבל משכורת להתקיים ממנה. לכן אומרת " לכל אדם יש

¹¹³ "אותו מעמד", שקלים 2006: 40 מתוך הספר "שרקיה", כנרת זמורה ביתן.

¹¹⁴ "חיפושית הזבל", הס 2007: 45.

¹¹⁵ אופנהיימר 2012: 125-126. "מה זה להיות אותנטי- שירה מזרחית בישראל", רסלינג.

תג מחיר ושקר מזהיר שמאיר את דרכו ממרום". "גברת פה השיטה מדברת, אמנה, משובים על ביצועים, / בונוסים **למשאבים אנושיים** מצטיינים". כל אדם שעובד בשירות לקוחות עושה זאת כדי להביא אוכל לביתו והוא כמו מכונה ואם לא יסיים את מה שמצופה ממנו יפוט ביום ויהי מה. וכאשר כותבת " בראש חודש **משכורת שלא גומרת לכסות/ על שורשי השערות** הלבנות"¹¹⁶ היא מדברת על העוני ושכר המינימום שעבודה זאת מספקת לה באופן שמחייב משרה נוספת כדי שתוכל לדאוג למשפחתה כראוי.

בנוסף, בשירה "אורו של יהודה" כותבת גם על העוני וקשיים בחייה. "מזל, מפשפת בשמלת עניים, /קוסמת **זהובים של עשר אגורות**, /מונה שני שקל שישים // **פצועה מבחוץ ומבפנים**, / **בבוץ כמו בחיים**, במדרגות האוטובוס, / כושלות לאורו של יהודה". בשביל כסף לאוטובוס צריכה לחפש אפילו עשר אגורות יכולות להועיל כמו זהובים. היא פצועה מבחוץ מהעבודה שחוותה, איך שהיא נראית וגם מבפנים היחס שהיא מקבלת, מה עושה למען כסף ובסוף מדמה את החיים לבוץ שכמו שלא נעים ליפול לבוץ ולהתלכלך כך אין זה נעים להתגאות בחיים אלו אבל היא כותבת שיריה מכאב כי ידוע לה שצרותיה אינן רק שלה אלא של קהל נשים אשר מתמודדות עם עוני וחוסר כבוד ולגיטימציה מצד החברה.

מוסיפה על העוני גם בשיר "מה הסיכוי" בו מדמה את ביתה לקופסת טונה שכביכול כלואה בה בחופשה מהוראה כי היא בחובה ולא יודעת מה תוכל לעשות כדי לצאת מהדירה הקטנה שבה לכודה בלי דרך יציאה בשלווה.

"כָּל הַקִּיץ אוֹתוֹ רִיטוּאֵל, /אֲנִי בְּחַפְזָה מֵהוֹרָאָה, /הַכֶּסֶף שֶׁעֲמַלְתִּי עָלָיו כָּל הַשָּׁנָה /נִבְלַע בְּחוֹר שָׁחַר וְאֲנִי בְּחוֹבָה, /הַדִּירָה הַקֵּטָנָה יוֹקֵדֶת מְמַלְכֶדֶת /אֵין דָּרֶךְ יְצִיאָה שְׁפוּיָה מֵהַקּוֹפְסָה. מֵהַ הַסִּיכּוּי שֶׁל גּוֹף פְּעוּט נוֹשֵׁם פּוֹעֵם /אֵל מוֹל רְשֵׁת לֵלָא סוּף וּלְלֵא הַתְּחֵלָה. /כָּל הַקִּיץ אֲנִי כְּלוּאָה בְּקוֹפֶסֶת הַדִּירָה". הביטויים: נבלע, ממלכדת, רשת, כלואה וקופסת הדירה מבטאים את הרגשתה שלמרות שהיא בחופשה אינה חופשיה בהכרח אלא תקועה במקום שלא ידוע לה איך מתקדמים ממנו.

שחר, כתבה שיר על אביה, "שמונה-עשרה שנה לאחר שהלך לעולמו".

"**הוא לא היה רלוונטי**, במרשם האוכלוסין איבדו את המסמכים, במשרד הפנים טענו שלא ניתן לאמת/ נתונים, הוחתמתי על תצהיר בשבועה בפני כבוד השופט/ אני יודית שחר מצהירה בזאת שאני בתו של זכרו לברכה/ שנולד בשנת 1911 בטורקיה בשם אלזר סבח, שקיבל/ בארץ ב-1929 את השם אליעזר סבא ובחר לחיות ולמות/ כאליעזר שחר, שאפס אחד הושמט/ במספר הזהות באשמת המשרד, מצהירה בזאת /**שהוא זה הוא**//(רציתי לומר לשופט: עיניו היו חומות והאדימו כשהיה זועם, בהיר פנים היה, **רציתי לומר גם אני לא הכרתי/ את האיש וספק אם הכיר אותי**)."¹¹⁷

רן יגיל, כתב שהשיר שואף כוחו הפואטי מן הפער ומן הדיכוטומיה בין הבית הראשון לבית השני. הבית הראשון, כתוב בטון יבש ודיווחי, מעין הצהרה שלה בשבועה אצל השופט שהיא הבת של הנפטר. הביטויים "הוא לא היה רלוונטי" ו"הוא זה הוא" מבטאים מטען רגשי כבד של הדוברת ביחסה לאביה. בבית השני, מגולם כל מה שיכל היה להיאמר לשופט ולאביה ולא נאמר. הסוגריים מראות על ייחודיות שקיימת בשיר, דבר אישי שהדוברת רצתה להצניע. השיר מספר על השמות

¹¹⁶ שחר, יודית (2009) "זו אני מדברת".

¹¹⁷ השיר "שמונה עשרה שנה לאחר שהלך לעולמו" של שחר יודית פורסם לראשונה בגיליון 12 של "מטעם" בתאריך 14.12.2007. ניתוח לשיר מתוך הבלוג של רן יגיל.

שהמדינה החליפה לעולים בבואם ארצה ועל האומץ שהיה לאביה להתעלם מהשם שנתנו לו ולתרגם את שם משפחתו בלבד מ"סבח" ל"שחר" ויחד עם זאת יש ניגוד בסוף השיר "אני לא הכרתי וספק אם הכיר אותי". הדוברת מבטאת כאב עמוק במשפט אחד.

קיסר, היא דור שלישי, נכדה של אלו שעלו לארץ ובשירה "שחור על גבי שחור" כותבת על פערי הדורות בין סבתה לבינה. שלא הבינו אחת את השנייה ולכן לא ידעה איך לומר תודה לסבתה על הפרייל והביאה לה פרח עם נמלים ועכשיו מתחרטת והייתה רוצה ללכת לקברה של סבתה ולהזהירה.

**"במבטא כבד אהבה אותי סבתא שלי/ודברה אלי דבורים תימניי/שאף פעם לא הבנתי,
אני זוכרת/איך פחדתי להישאר איתה לבד/מחשש שלא אבין את הלשון בפה
שהמשיכה לנגן אלי בחייד, ואני לא הבנתי/מלה אחת שאמרה
והצלילים נשמעו רחוקים רחוקים/גם כשדברה אלי קרוב.
ופעם אחת/אני זוכרת, קנתה לי פריילי אגנס/ואחרי שנקבתי באגודל
את עטיפת האלומיניום הדקה/ושתייתי הכל, רציתי לומר תודה
אבל לא ידעתי/באיזו שפה צריך/ויצאתי לגנה הגדולה/קטפתי פרח
והגשתי לה אותו, מבוישת."**

**"אף פעם לא הבנתי/מלה ממה שאמרה/סבתא שלי, אבל את הידיים שלה הבנתי/
את הבשר שלה הבנתי/למרות שאף פעם/לא הבנתי/באמת/את המלים שאמרתי
ורק אהבה את הגוף הקטן שלי/של הבת של הבת שלה/ולפעמים הלב מבקש לעצמו
דברים מוזרים/כמו ללמוד תימנית/ולחזור לקבר שלה/להצמיד שפתים לתוך האדמה
ולצלק פנימה/את כל מה שהיה לילדה ההיא לומר/ובעקב להזהיר אותה
מהפרח שהבאתי לה/פרח מלא בנמלים."**

קיסר, מדגישה שעל אף הקושי בהבנת שפת סבתה, סבתה אהבה אותה וחיכה אליה. יש הבנה שהיא מעבר לידיעת השפה שלמרות כל אי-ההבנות יש דברים שהן הצליחו להבין ועצם כך שרוצה ללמוד תימנית מראה על הרצון להצליח לתקשר באופן מעמיק עם סבתה, לשוחח ולבקש סליחה על הפרח עם הנמלים שהביאה מהגינה כדי להכיר תודה. פער הדורות מראה את הריחוק שנוצר מהשפה שיצר חוסר תקשורת בין הסבתא לנכדתה.

מלבד זאת, קיסר כתבה שיר שמבטא שלמרות שהוריה לא יכלו לקנות לה ספר היה חשוב להם לקחת אותה לספרייה שתעשיר הידע ולהזהירה שתשמור על עיניה. ומסבירה שהיא המזרחית שלא משנה מה יגידו לה וינסו לשנותה, היא לא ניתנת לשינוי ולא מפחדת מתגובות שסביבה.

**"אני המזרחית/שאתם לא מכירים/אני המזרחית/שאתם לא מכירים
שיודעת לדקלם/את כל השירים/של זוהר ארגוב/וקוראת אלבר קאמי
ובולגוב./אני נושמת בעברית/קונה באנגלית/אוהבת בערבית**

The revolution will not be televised/במזרחית/כפרה על הסורק/מתבכיינת
כי בטלוויזיה יש רק פרסומות/של כל מיני בלונדיניות/אולי בגלל זה קראו לי בבית ספר
כושית בהפסקות/אני באמצע/לא לכאן ולא לכאן/אם הייתי צריכה לבחור/הייתי בוחרת
אפרו תימן/מה תעשו לי/?אל תגייד לי איך להיות מזרחית/גם אם קראת אדוארד סעיד
כי אני המזרחית שלא/מפחדת ממך/לא בוועדות קבלה/לא בראיונות עבודה/ולא בשדות

תעופה/למרות שאתה שואל אותי/לא מעט שאלות/בעיניים מאשימות/מחפשות בי שאריות ערביות/לכמה זמן הגעת/וכמה כסף יש לך/לא באת לכאן לעבוד נכון? מה תעשה לי?/והנה אני עומדת במרכז השבע/רחוק מהפריפריה הרעבה/ולמדתי לדבר אקדמית/לנסוע בקו 25/ולמדוד את המרחק/בין השכל ללב/רק כדי להבין את הדרך לבית שלי/איפה שאימא ואבא/אף פעם לא דחפו לי/ספר לי/אבל כרכו את הנשמה שלהם בשלי/בהוצאה עצמית/בכל פעם שלקחו/אותי/לספריה העירונית/בכל פעם שביקשו אל תקראי בחושך/יהרסו לך העיניים/אז יצאתי לאור/מה תעשו לי?/ואתם גוערים אם תפסיקי לדבר על זה/זה כבר לא יהיה קיים...¹¹⁸

קיסר, בשירה מתמודדת עם כל אותם סטריאוטיפים מזרחיים, מדגישה שאותה לא מכירים ועל מחשבותיה לא יודעים אז מה כבר יכולים לעשות לה?. היא מציינת שהיא יודעת כמה שפות ולמדה באוניברסיטה בתל אביב ולא צריך לזלזל ביכולותיה כאשר באה להתראיין לעבודה ומוסיפה שזה לא נכון לומר אם תפסיקי לדבר על זה, זה כבר לא יהיה קיים. מה שצריך לקרות כבר נעשה מעצמו. קיסר, גאה בעצמה על היותה מזרחית ונותנת לעצמה לגיטימציה למזרחיותה להבדיל ממשוררות דור ראשון ושני ששיריהן הובאו לעיל ומרגישה שבזכות הוריה הועצמה והיא גאה במי שהיא למרות שקוראים לה כושית היא גאה להיות אפרו-תימן ורוצה שיעריכו אותה על תעוזה זו.

”אני לא צריכה/שכתב עלי/בספרי ההיסטוריה שלך/אני פרק מהלך בשר ודם עמודים עשויים מאבן/לא מניר/אני לא צריכה/שכתב עלי/בגלי הרדיו שלך גם ככה לא תשתיק אותי/ואימא מדברת בחי וע/למרות שכבר מזמן/נסית לגמל אותה/מהדבור הערבי/אני לא צריכה/שכתב אותי/בטלוויזיות שלך/אני מסתובבת במסכים אחרים/הרבה יותר שחרה/ממה שאתם מרשים. אני לא צריכה/שכתבתי רחובות על שמי/כל הדרכים בלבי/הן על שם סבתי/ואני לא צריכה תמרוצים ואני לא צריכה שלטים/ולא שואלת איך מגיעים/אני יודעת איפה הבית. ואתה גבוה במגדל השן שלך/אני למטה/מכוננית נוסעת בלי שליטה/משמיעה ברמקולים מוזיקה גבוהה/תכתב בספרים שלך/באותיות קדוש לבנה/אני רמקולים/של מוזיקה גבוהה לא תוכל/להנמיך אותי/יותר.”¹¹⁹

קיסר, מוקירה ומעריכה את שורשיה ויודעת שבזכות שורשיה היא יכולה להילחם בתיוג. בזכות ההורים שעטפו אותה ובזכות סבתה שאהבה אותה היום הדרך ברורה לה וכל הדרכים מובילות אותה לשורשים, לבית-לסבתה שהשפיעה עליה על אף שלא דיברה עברית. קיסר, לעומת משוררות אחרות מעיזה להביא את המחאה מול האשכנזי בצורה יותר בטוחה בכך שאי אפשר יהיה להשתיק אותה כי יש לה משהו ייחודי והיא יודעת שהיא שווה ובזכות זה היא מוצאת לעצמה מקום בזכות ולא בחסד והיא בטוחה בדרכה. בשיר "אף אחד" כותבת עדי קיסר מתוך חוזק ועוצמה איך מתכוונת להיאבק בסטיגמות ובתיוג ולקבל לגיטימציה למי שהיא.

”אנחנו עוד נפיל את החומות/ נמוטט את הגדרות/נוריד את כל המחסומים/ אף אחד/ לא יגיד לנו לאן מותר ללכת. / אנחנו עוד נשבית את כל תעשיית הבידור / נשבור את כל הטלוויזיות/ ננעל את הבנקים/ לא יעשה על הסבל שלנו כסף. / אנחנו עוד ניקח את הרמזורים/ נגנוב את התמרוצים /

¹¹⁸ קיסר, עדי (2014). "שחור על גבי שחור", גרילה תרבות בעריכת אלמוג בהר. 66-70.
¹¹⁹ קיסר 2016: 37-39, "מוזיקה גבוהה"

נשחרר את הגנים הציבוריים. /אף אחד/לא יקרא לרחובות שלנו על שמו. /אנחנו עוד נדרש את כל השניות/ואת כל הדקות/שעות נשב ונסתכל על השמש/שעות נשב ונסתכל על האוויר/שאנחנו נושמים/אנחנו עוד נושמים/ואף אחד/לא יחליף לנו קנה נשימה/בקנה של אקדח. /אנחנו עוד נעמד אהד מול השני/אנחנו עוד נהיה חייבים להסתכל/בפנים אהד של השני/ולבדק מה יש שם/ואם יש שם משהו/שנשבר מאתנו/ואף אחד/לא".¹²⁰

השירה של קיסר היא לא שירה פרובינציאלית, היא חוצה גבולות, עוברת מדינות וכולעת עולמות. יש קו מחבר בין כל הנשים המוחלשות שמפגינות את הכוח שלהן ויהי מה. קיסר היא חלק ממסורת ארוכה ורבת שנים של נשים יוצרות, שיוצרות מתוך הכאב והקושי ומוציאות לאור את היופי הייחודי שלהן, את העולם הפנימי שלהן ואת העולם שהן היו רוצות ליצור. והן יוצרות אותו בעצמן. עכשיו הגיע זמן שינוי. לא נוכל עוד להעלים עין, לא נוכל לאטום אוזניים. אנחנו יודעים מי אנחנו, לומדים את העבר שלנו בעצמנו, מחדשים את המסורות שלנו ואת התרבות שלנו. אנחנו כותבים במזרחית ותקועים לכם כמו עצם בגרון – "מה תעשו לי?"

"האם ספרנו כבר/את כל הספור/ואם נספר/באילו מלים נבחר/ואם נספר/האם נצחק את המלים/או שנלחש בשקט/ואם נספר/נניף ידיים באוויר/או נשאר קפואים במקום/ואם נתחיל לספר/היה לנו אמצץ להמשיך/ואם נמשיך לספר/האם המלים ישפכו החוצה/או יתקעו בגרון/ואם נספר את הספור/האם מישהו ירצה להקשיב/ואם נספר/האם יאמינו לנו/ואם לא יקשיבו לנו/ואם לא יאמינו לנו/האם נמשיך לספר/את הספור/או נשתתק/כי כבר למדנו/בלי שאף אהד/ילמד אותנו/בלי שאף מלה תאמר/שיש ספורים/שאף אהד/לא רוצה להקשיב/להם/ואף אהד לא רוצה/לספר".¹²¹

בשיר זה, מתואר תהליך של התמודדות עם תיוג במשפטים קצרים עם חזרות רבות שמדגישים את התחושה שהתהליך ארוך ומייגע ולעיתים אף מייאש כי אולי זה סיפור שאף אחד לא רוצה להקשיב וגם אף אחד לא רוצה לספר. המשוררת מתארת את השבר בו שרוי הדור השלישי שרוצה שיקשיבו לו ולא יבטלו אותו ומחפש את הדרך לכך. חיפוש הדרך מומחש בפעלים והפכים שונים שמתארים מצבים שונים שעשויים להתרחש כחלק מתהליך ההתמודדות שצריך עבורו תעוזה שלא תמיד קיימת בדור העולים. למשל, "האם המילים יתקעו בגרון?". גם קיסר עסוקה בשאלה מי יקשיב לשירה והאם הם יהיו משמעותיים לאלה שיקשיבו.

ה. שימוש במטפורות – הקיר, החלון, הציפור והדרך כמטאפורה למרחב

חביבה פדיה, מתארת את שירת המשוררות כשיבתו של הקול הגולה ומעבר מכמיהה לגאולה מתוך הגלות לתחושת התגלות ורצון לגלות גאולה במקום שאמור היה להיות "הגאולה". לכן, יש שילוב של פיוט תפילה ושימוש בלשון קודש בתוך האמירה החברתית.¹²² העלייה לארץ הייתה אמורה להיות הגאולה של העולים. הם חלמו להגיע לארץ וכאשר הגיעו החלו לחפש את משמעות הגאולה. רצו שיגלו אותם (מלשון גילוי) במקום שהם הרגישו בו שוב בגולה.

¹²⁰ קיסר 2016: 97-98, "אף אחד"

¹²¹ קיסר, עדי (2016). "אלף לילה ולילה", מתוך "מוזיקה גבוהה". 15-16

¹²² פדיה, חביבה (2016), שיבתו של הקול הגולה, הוצאת הקבוץ המאוחד

שירת המשוררות שהבאתי היא בעיקרה שירה חברתית. שירה חברתית היא תמת שירה שמתמקדת במציאות ועוסקת בנושאים של צדק חברתי. השירים עוסקים בסוגיות חברתיות הקשורות להשתלבות המשוררות ובני דורן כמשוררות שהן בנות להורים שחוו משבר הגירה לתרבות שלא ראתה בהם שווים ובהמשך זו מחאה על סוגיות שהן אוניברסליות יותר כמו עוני, מצוקת דיור, עובדים זרים, חטיפת ילדי תימן וסוגיות שהן אוניברסליות לנשים כמו מעמד האישה, עגונות, אלימות נגד נשים ועוד. נקודת המבט של המשוררות עוברת תהליך מדגש על תחושה של קורבן מנקודת מבט של ילד שרואה את אביו לנקודת מבט של מבוגר שרואה ומתמודד עם סוגיה מתוך תחושה של שליטה ויכולת.

שני הקונפליקטים מתבטאים בשירים מתוך גישה פמיניסטית נשית אשר עושה מאמץ להנכיח את הרצונות שלהן כנשים ואת מיקומן מול עולם מודרני ואת ההתלבטות שלהן כיצד לשמור על השורשים ולא להתבייש בהם. למעשה כל אחת מהן עוברת תהליך של קבלת השורשים גם במובן האישי כאשר בשיר יש שיח עם האב ונוכחות של האב כדומיננטי ושיח נוקב עם התרבות האשכנזית שקראה לנו פרימיטיביים, שזלזלה בנו ושבסופו של דבר לא הכירה בדמיון ולא העריכה את השורשים – "בהמות הפרסים האלה".¹²³

שירה זו עוסקת בשכבה חברתית גדולה, שעוברת משבר חריף בעקבות עקירתם מארצות מוצאם ושתילתם בארץ בתנאים קשים מבחינה חברתית כלכלית. בשירת המשוררות מארצות המזרח קיימות תחושות של עלבון וכעס על יחסם המתנשא של הקולטים והעולים מארצות אירופה. העולים מאירופה הוותיקים והחדשים ראו בתרבות המזרחית נטע זר דבר המסביר את אי התקבלותם של יצירות המשוררים יוצאי ארצות המזרח "הקורא המבקש ביצירה השכלה, לקח ועיצוב דמות עצמו- לבו אינו פתוח ואינו פנוי לשמיעת המילה ולהחייאתה בקרבם..."¹²⁴

"השירה היא אומנות מיוחדת במינה מצד האפשרויות הפתוחות בה לתהות על עצמה בלשונה שלה השירה בראי עצמה משקפת אפוא בעיה אסתטית עקרונית של אומנות המדברת על עצמה בסימניה שלה". עלון, מזהה בשירה המזרחית מאפיינים של שילוב פיוט ומסורת. לדבריה, אצל משוררות מזרחיות היא מזהה את ז'אנר הקינה והתייחסות להיבט חברתי מעמדי.¹²⁵

השירה המזרחית הינה שירה שזורה כאשר המשוררות מביאות בה שילוב שבירי פסוקים וצירופי לשון מהתנ"ך. מטבעות לשון שלקוחים מדברי חכמים, משנה, תלמוד, תפילה, פיוט ומורשת יהודית. דרך פעולתה של השירה המזרחית נסמכת על מסורות קדומות ויוצאת מתוך נקודת הנחה שיש לקורא רקע נרחב במסורת יהודית. למשל בשירה, של שקלים, "עשרה קבין שלי", "על שלושה דברים העולם עומד", "ותמהני אם על אותו ההר"-(רמז להר סיני), "ברוך שבראני כרצונו". גם ויקי שירן בשירה מזכירה תפילות מנחה וערבית שמרגיעות הנפש בשיר "דבורים מרחפות בכל החדר" ובשירה, "נשים קטנות", מתייחסת לפסוק בברכות שחר ואומרת "ברוך השם שעשני אישה".

שחר, גם היא מתייחסת להווי ביהכ"נ בשבת. בשירה של המשוררות המזרחיות כמעט כל צירוף הוא בבחינת שיבוץ. אבני התוכן של היצירה יוצרות את הדיאלוג בין החדש לישן. בשירה המזרחית אנו יכולים לדבר לא רק על הרצון בהשפעה אלא גם על הרצון בהתמזגות בחברה כפי

¹²³ שקלים, אסתר מתוך הקובץ "שרקיה" השיר "סבזי מודרני".

¹²⁴ שטראוס, אריה (תש"ו). **בדרכי הספרות**. ירושלים: מוסד ביאליק. עמ' 29.

¹²⁵ עלון, קציעה (2011). **אפשרות שליטת לשירה-עיונים בפואטיקה מזרחית**, הוצאת הקבוץ המאוחד

שמסלבים טקסטים של קודש עם טקסטים חדשים של יום-יום. למשל, בספר שיריה של ברכה סרי יש הקדשה "נא לשמור על קדושת הספר" כפי שכותבים על ספרי קודש.

השירה המזרחית מתובלת במילים בערבית וביטויים בשפת המקור של המשוררות מה שיוצר תחושת אותנטיות שמכניסה את הקוראים לעולמה הפנימי של הכותבת. השירים מכניסים את הקורא לתרבות ולכן הביטויים הם מאוד חושיים ודרכם כמו מריחים את ריח האוכל את ריח השוק. התיאורים הם מאוד ציוריים כדי שגם מי שלא מכיר יוכל להרגיש חלק מהאווירה.

ברצוני להתייחס לשתי מטאפורות המבטאות את ההתמודדות של המשוררות כבנות המחפשות דרך להשתלב. המטאפורות משקפות את הדרך שהן מוצאות לשאלת הדרך להשתלבות בחברה. למעשה מטאפורות אלה מתייחסות לניפוץ תקרת הזכוכית. תקרת הזכוכית היא מחסום בלתי נראה ובכל זאת בלתי שביר שעוצר מיעוטים ונשים מעליה לשלבים עליונים של הסולם החברתי ללא קשר לכישורים או להישגים שלהן.¹²⁶

במקרה שלנו כנשים מזרחיות מחסום הזכוכית אינו תלוי בנשים או בחוסר כישורים שלהן אלא במרחב הסובב את הנשים וקבלת התיוג כלפיהן. ההתייחסויות בשירים הן לדרכים שונות לשנות את המרחב בו נמצאת המשוררת מרחב זה כולל את היחס שלה לעצמה ואת יחס החברה אליה. מלהיות במרחב צר וחונק למעבר למקום שמאפשר לעוף לשנות פרספקטיבה.

שירן, מציעה **לשבור קיר** שמשמעו לשבור את המסגרת ואת הסטיגמה כדי להכניס את הסביבה וכדי שהסביבה תוכל להיכנס פנימה. השבירה היא שבירה רכה לא על מנת לפגוע אלא כדי ליצור מרחב להכניס אוויר המחייא את הנפש ומשחרר את מי שכלואה בדלת אמותיו של חדר היא שוברת קיר כדי לאפשר לקורא להיכנס פנימה. לשבור קיר אבל לא לאבד את מי שאני אלא לאפשר פריצת מסגרת.

שחר, בשיר "הנני" מתייחסת לפתרון של **פתיחת חלון** כדרך להכניס אור מבחוץ וכדרך להביא לשינוי. לדבריה דלת זה סימבול¹²⁷ – פתחי את החלון פתחי מה כבר יש לך לפחד "פתחי את החלון/ פתחי/ מה כבר יש לך לפחד/ קרעי את החלון/ מה כבר יש שם בחוץ/ נשמי את השמיים פעורים." השיר מנסה לבטא תקווה וגם כאן כמו אצל שירן האחריות היא שלנו כנשים לפתוח את החלון ולהכניס את התקווה בלי לפחד ממה שיש שם בחוץ אנו צריכים להכניס את החוץ פנימה בלי להוציא מה שיש לנו בלי לותר על הקיים. לאפשר לעצמנו לחבר ולהתחבר למה שקורה לנו ולהתחבר עם מה שקורה בחוץ ולהראות נוכחות. גם בשיר ארבעים ותשע יש תיאור מעניין של תקווה על ידי שינוי פרספקטיבה ומבט מלמעלה על מה שקורה וגם כאן הדמוי הוא של מרחב כמו בפתיחת החלון כאן יש מוטיב של **מעוף ציפור** מעוף הציפור עומד בניגוד גמור לבטן הרעבה שבסוף השיר. כמו אצל שירן שצריכה לשבור קיר כדי להשתלב גם שחר צריכה **להתנפץ בכדי לעוף**. בכדי שתוכל לראות את המציאות מתוך זווית ראייה של יכולת עליה להתנפץ בכדי לעוף לראות את השבר כמו גל שמתנפץ אל שובר הגלים וזה מה שמניע לשינוי -

¹²⁶ Federal glass ceiling commission

<http://www.dol.gov/oasm/programs/history/reich/ceiling2.pdf>

¹²⁷ קטע יוטיוב ראיון ב"חוצה ישראל" עם רינו צרור

גם השימוש בדימוי הציפור שהוא סמל לחופש לצורך במרחב לאוויר שחסר כשאתה בין תרבויות יש כאן התייחסות לאתגר שמציבים השורשים ודרך פתרון שהיא מתן מרחב ופתיחות לחדש לא על ידי ביטול השורשים.

המשוררות משתמשות בציפור כסמל מצד אחד לשחרור לחופש ומצד שני ביטוי משוחרר של כאב תיאור "צרחות השחפים". עוף המסמל חופש ויכולת לנדוד ולנוע בין עולמות הציפור משמשת באופן מהופך, סמל המבטא את חוסר היכולת של המשורר "לפרוש כנף ולהמריא", לנוע חופשי בין שני עולמותיו התרבותיים המבטאים את ההתלבטות לגבי השתייכותו, לנוע בין שני קטבים, בין ההוויה השורשית של הבית לבין רצונו להשתייך ולהתקבל בהוויה הישראלית. הציפור מתארת את הפרדוקס שבין סמל החופש לבין הכבילות הרגשית של המשוררת. הפתרון שלה הוא להתנפץ בכדי לעוף כלומר שכדי לשנות ולהשתנות כדי להתמודד עם השורשים עליה להתנפץ ואז תוכל להיות משוחררת לעוף.

גם אצל שירן בשיר "שפיות דעתה" מבטאות יונים את מרחב השירה "הזהרתי את שפיות דעתה שלא תלך כדרך הפתיות ותשגשג בערוגות הבושם שלא תפריח כמו תמיד יונים משוררות ובשיר "אישה כמו שחף" – "ורק השחף חג לבדו באוויר כמו רוקד חוגג את היום הנפלא... ממריאה שוב הכנפיים מתוחות והיא מתרוממת ועפה בביטחון רב..."¹²⁹

ברוך השם שנתן לי גוף ממנו צומחות כנפיים גם כנפי ציפור צמחו בגלל שחשק ליבה בשמיים היו כמוה נפלאות¹³⁰

הציפור השחף והיונים מבטאות את המרחב ואת היכולת למצוא פרספקטיבה אחרת למציאות היום יומית אפשרות לעוף לפרוש כנפיים מתוך רצון ובעקבות יוזמה לשנות ולקוות. לעומת הדימויים החיים בשיר "נעלי ארץ ישראל" ותיאור השוק עם שלולית הדם הנוצות תיאור השוק והריחות בו.

קיסר מדברת על לשבור בנינים של מי שלא שמים לב לרעב שלנו¹³¹ וזאת כדי להגיע לצדק חברתי ולכך שנהיה שבעים. אצל קיסר שבירת הבניינים באה מבחוץ בעוד אצל שירן ושחר יצירת המרחב באה מבפנים. המחאה הגלויה היא התפתחות של הדור השלישי שכבר נגמל במידה מסוימת מן הבושה והעריך את כוחו.

בשירים יש תיאור של דרך ואובדן דרך כדי להמחיש את הבלבול של הדור שראה את ההורים מאבדים דרך ורצון למצוא דרך גם עבור ההורים – והדרך הייתה לפעמים דרך של מחאה. שקלים גם היא בראיון אתה מדברת על האחריות של נשים להביא את השינוי, לא לכבות את השרקיה שבפנים ולחבר את הרוח שבנו לרוח שבחוץ בלי לאבד אלא בדרך של התאמה עדינה בין הרוח הפנימית לרוח שיש בחוץ "אני רוצה לחדש מבלי לצאת מהכלל" או כדבריה בשיר "שרקיה" – "ועם השרקיה שבי מה אעשה. מה אעשה עם השרקיה שבי הכבולה בחבלי מערב הפרוצה לכל רוח".

¹²⁸ שחר, יודית (2013). "ארבעים ותשע" מתוך הספר "לכל רחוב משוגעת משלו"
¹²⁹ שירן, ויקי (2005). "שפיות דעתה" מתוך הספר "שוברת קיר", עם עובד.
¹³⁰ שירן, ויקי (2005). "נשים קטנות" מתוך הספר "שוברת קיר", עם עובד.
¹³¹ קיסר, עדי (2016) "קסם שחור" מתוך "מוזיקה גבוהה", גרילה תרבות.

ה. 3. אמצעים אומנותיים בשירת המשוררות- מסורת עבר וטקסטים שמביעים את נוכחות העבר כבסיס

בשירת המשוררות יוצאות ארצות האסלאם, קיים שימוש נרחב באמצעים אומנותיים. אמצעים אלו, אינם קישוט בלבד אלא יש בהם מתן חיזוק לטקסט ולקונפליקטים איתם מתמודדות המשוררות. למשל, המשוררות משתמשות בשיבוץ בשפת הקודש ומילים בשפה הערבית וכך נותנות תחושת קרבה ובית ובנוסף, קיים חיבור לשורשים ויצירת לגיטימציה לשמירה על שורשים אלה כבעלי חשיבות בתהליך ההשתלבות.

הדור הראשון של המשוררות משתמש ביותר שיבוצים מהשפה הערבית ושפת הקודש בעוד שהדור השני כבר מתבייש בהיותם של הוריו דוברי ערבית והדור השלישי מציין בגאווה את שפת האם ואף מתחרט על שאינו בקיא בה. אופנהיימר,¹³² אומר "השירה המזרחית מסרבת לעקור מהעברית את המרוקאית ושרידיה, שהרי הנותר בזיכרונם של המשוררים איננו חורג מגדר שריגים של שפת אמם." המשוררות מנסות לחבר ולערבל בין השפות בידיעה שדור ההורים אינו מדבר עברית. "התרבות והשפה נמדדות במאמץ של רכישה והורשה כלומר במחיקת ההתנגנות המזרחית". השירה, לדברי אופנהיימר, מעניקה הזדמנות שנייה ללשון הדחוייה של שפת האם. "השירה המזרחית מציעה את הדו-לשוניות בתור עמדה אוטופית. הערבית מופיעה בה בתור שפה בלתי מושגת שרק שרידים מתוכה נותרו".

אביא מספר דוגמאות לשיבוץ.

שירן, מביאה בשיריה ביטויים רבים ללשון דיבור ערבית-מצרית. במיוחד ביטויים שקורא העברית עשוי להבינן בקלות. כמו, חביבתי, כף.¹³³ מסכינה, מניאללה.¹³⁴

אצל שקלים, ניתן למצוא ביטויים ומילים מן השפה הפרסית. כמו, "מלאך שלום עקבד באשה" ומיד לאחר מכן התרגום "שמלאך השלום ישמור צעדיך".¹³⁵ דוגמה אחרת, בשיר "חודמוני, התרגום הוא "אחד משלנו".¹³⁶ דוגמה נוספת, השימוש במילים בוחצ'ה ובזי.¹³⁷ שיבוץ נוסף בשיריה ניתן למצוא בשיר "הלוואי ותהיי זקנה" הפותח במילים "אינשאללה פיר שיי" שתרגומן "הלוואי ותהיי זקנה". מילים אותן אמרה לה סבתה בפרסית ובאות בניגוד לנוהג המודרני "תישארי צעירה לנצח".

קיסר, בשיר "אני המזרחית", משתמשת במילים "כפרה על הסורכ". השימוש במילה "גלבי" לאחד משיריה שתרגומו "לבי" ומתאר את העלייה מתימן ואת המורי שלימד.¹³⁸

ע"פ אופנהיימר, המזרחים לא ניתקו את הקשר שלהם לשפת אמם, הערבית וניסו להחדירה לשפה העברית. יחד עם זאת, הם לא היו מנותקים מהעברית כי תמיד התפללו וכתבו בה. העברית ושפת הקודש לא היו מוצר ישראלי מערבי אותו רכשו אלא זו הייתה נחלתם ושילבוה בצורה מלאה וטבעית.¹³⁹

¹³² אופנהיימר, יוחאי (2012). "מה זה להיות אותנטי- שירה מזרחית בישראל", רסלינג, עמ' 107-110.

¹³³ שירן, ויקי (2005). "שוברת קיר", עמ' 21.

¹³⁴ שם, עמ' 54.

¹³⁵ שקלים, אסתר (2017). "מלאכית לא מצאתי" מתוך הספר "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 14.

¹³⁶ שם, עמ' 48.

¹³⁷ שקלים, אסתר (2006). "פרסי מידונה" מתוך הספר "שרקיה", הוצאת כנרת זמורה-ביתן.

¹³⁸ קיסר, עדי. בהשקת ספרה "שחור על גבי שחור" מיטויב.

¹³⁹ אופנהיימר, יוחאי (2012). "מה זה להיות אותנטי- שירה מזרחית בישראל", רסלינג, עמ' 117.

שיבוץ השימוש בשפת הקודש – השירה המזרחית כמו גם שירת המשוררות מאופיינת בהיותה מתבלת משבצת ומשלבת לשון מקראית פסוקים ומסורת כמו העיסוק במשפט "שלא עשני אישה" המובא אצל ויקי שירן ואצל אסתר שקלים.

השימוש בשפת הקודש מבטא את הפער בין כאן לשם בין אנחנו לאתם בין איך שתופסים אותנו לבין איך שאנחנו רוצים שיתפסו אותנו.

שקלים, מרבה לכתוב בשירה שיבוצים מפסוקים בתנ"ך, מדרשים ופתגמים מה שמבטא את הידע הנרחב שיש לה בשפה העברית ומקורותיה היהודיים. למשל, השימוש בפסוק "כל כבודה בת מלך... בשיר "פוסחת" מקורו מתהילים מ"ה. או בשיר "עולמכם", "על שלושה דברים..." בדומה לפסוק מפרקי אבות א' "על שלושה דברים העולם עומד". אזכור שמות המלאכים בשיר "ומלאכית לא מצאתי" ואזכור מרים הנביאה בשירים "כשמרים שרה" ו"שימו כוס למרים". אזכור הפסוק "וישן מפני חדש הוצאתם" בשיר "אייכם".¹⁴⁰

אימזים – השירים של המשוררות מאוד ציוריים ויום יומיים מתארים בשפה פשוטה מה שקרה להן ביום יום בנסיעת אוטובוס בקו 25 לאוניברסיטה (עדי קיסר) ובנסיעת אוטובוס לעבודה בהוראה (יודית שחר) ובביקור בשוק הכרמל תיאורים פשוטים של הדברים עצמם (ויקי שירן) והריחות בבית סבתה שבישלה חורשת ופלאו (אסתר שקלים) – השירים נכתבו כשירים אישיים שיוצאים מתוך נקודת מבט אישית של מה שקרה למשוררות או לדמויות שהכירו ולכן גם מובאים דימויים פשוטים וברורים. אימזים מבטאים באופן חי, ממשי וחوشي את ההווה המזרחית שהיא בבסיסה מערכת מורכבת של טעמים, מראות וריחות. הדמויים החושיים מחזירים אותנו לתחושת בית שיש בו הרבה אהבה שמתבטאת בכל מעשה ובכל מבט מצד ההורים ומצד דור הסבים השימוש באימזים מאפיין את שירת המשוררות שהבאתי – אסתר שקלים מביאה בקובץ הראשון של שירה שרקה דמויים מנוף ילדותה.

שמות של מאכלים כמו סבזי, גורמה סבזי חורשת ופלאו, ואצל ויקי שירן האמא מכינה מרק עדשים ומגישה עם הרבה לחם ובצל חתוך גס ולעצמה מותירה את המעט בתחתית הסיר לעומת דג מלוח של המנהל בשיר "מרגריטה בכר" – מריחים בשירים את ריח האוכל – מרק העדשים הארוז הירוק. ובשיר "נעלי ארץ ישראל" – הבאתי עוגיות וארוז מטוגן. דוגמה לאימזי הוא השימוש במוטיב הדרך אותו אדגים כאן.

ה.4. מוטיב הדרך – אובדן דרך ומציאת דרך

המשוררות המזרחיות, מבטאות כל אחת בדרכה שלה את חיפוש הדרך וחיפוש הזהות בתוך ההגמוניה בתוך עולם בו ההורים כדמויות מסגלות לא תמיד ידעו להובילן מאחר והם עצמם היו באובדן דרך עקב ההגירה. בשירים, מובעת התלבטות בין הרצון לכבד את השורשים לרצון להיטמע בהגמוניה כמו שאסתר שקלים כתבה "לחדש מבלי לצאת מן הכלל". שתי האפשרויות לא יכולות ללכת יחד מאחר והשורשים המזרחיים מתויגים כפרימיטיביים, כדבר שמותר לרמוס.

ויקי שירן מתייחסת לכך שהיא יודעת את הדרך :

"ידעתי לאן אני הולכת אבל לא עד כדי כך..."

ידעתי לאן אני הולכת

¹⁴⁰ שקלים, אסתר (2017). בספר "מה צריכה אישה לדעת", כנרת זמורה-ביתן. עמ' 31, 10, 30, 19-28.

אבל לא עד כדי כך".¹⁴¹

למעשה, היא מנסה לומר שהיחסים בין בת ממוצא מזרחי מצרי שהיא גם חוקרת אקטיביסטית פמיניסטית לאב ממוצא מצרי גיבור מחד וחלש מאידך הוא סיפור מבכיא – בקונטקסט האישי ובקונטקסט של משא ומתן עם החברה ועם הנפש. ובבית האחרון היא מתייחסת לדרך שעשתה אל האב – אל השורשים ואל הבנת השורשים הכפולים.

"אני הולכת ורצה ממנו/ הולכת ומתקרבת הולכת ומתרחקת

ילדה קטנה/ תלויה שנים/ על מטוטלת שבורה."

היא מתארת את הבלבול בין הרצון להתקרב לשורשים לבין הרצון להשתייך לחברה חדשה. בשיר ניכר העצב על גורלו של דור ההורים המהגרים מארצות ערב. לצד זה שהיא מכה על חטא על הפניית העורף שלה ושל בני מהגרים להוריהם.

היא מבטאת ביקורת על הניסיון שלה למחוק את השורשים של הוריה, "אני הולכת ורצה ממנו הולכת ומתקרבת הולכת ומתרחקת..." ולמעשה המטוטלת היא שמסייעת בתהליך עיצוב הזהות וההערכה העצמית.

קיסר, מתייחסת לדרך במובן של דרך שמובילה מהשורשים "כל הדרכים שבליבי הן על שם סבתיי". לדבריה, בדרך שלה יש תמרוקים אחרים שהיא הציבה לעצמה והם אבני הדרך שלה ללא תכתיבים מהסביבה.

שקלים, גם היא מתייחסת למוטיב של אובדן דרך בשיר "אייכם"¹⁴² – היא מתייחסת לכך שכדי להתקבל שכחו את התרבות ו"שכחו כל התורה כולה". בתרבות הכוונה היא ללשון, לשם ולמנהגים כפי שהמשוררת מציינת בשיר "בזכות שלושה דברים"¹⁴³, "המרנו שמותינו מאסנו בשפת אמותינו והשלכנו בגדי תפארתנו.... מורשת דורות "כפי שמסופר על בני ישראל שלא נטמעו כי שמרו שמם לשונם ובגדיהם. "וישן מפני חדש הוצאתם ושיננתם לבניכם אנחנו והם צדיקים ורשעים קודש וחול".

כלומר שהעולים הם אנחנו והם הצדיקים והם הקודש אבל הם הוציאו את הישן וניסו להדמות לתרבות השלטת של שם, שפה, לבוש ומנהגים ולכן הם אבדו והמשוררת קוראת להם אייכם.

"וכיון שבאתם לאוויר עולמה של ארץ ישראל, בא המלאך חמותאל, וסטר על פיכם והשכיח מרבים וטובים יראי שמיים ונאמנים כל התורה ההיא כמעט... וקולו של מלאך כלל ישראל עוד דופק נוקש חובט מתחנן על נפשנו אייכם?".

בשיר, המשוררת מתייחסת לרצון להתערות ולהיטמע שמביא לכך ששכחו דרך האבות. ובשיר "פוסחת", היא מסיימת במילים "וכבודי לא פנימה ולא החוצה פיסח על שני העולמות". בעצם, היא מתכוונת שהיא לא יציבה בשני העולמות, הישן והחדש.

¹⁴¹ שירן, ויקי (2005). "באמת התורה, מבכיא", מתוך הספר "שוברת קיר", עמ' 21.

¹⁴² שקלים, אסתר (2017). "אייכם" מתוך הספר "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 30.
¹⁴³ שקלים, אסתר (2017). "בזכות שלושה דברים" מתוך הספר "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 28.

בראיון אתה המשוררת מספרת על כך שהיא התביישה במי שהייתה והיום היא מגדירה עצמה כאשה פרסיה. והיא גאה במי שהיא ובמה שיש לה וליהודים יוצאי פרס להביא לתרבות הישראלית.¹⁴⁴

באתר "העוקץ" בתאריך 21/04/2013 אורלי נוי כתבה על אסתר שקלים שבילדותה היא התביישה מכינוי הלעג "פרסי מידוני" שהוטח כלפיה כקללה. כאשר פירושו "את יודעת פרסית" או כשאלה האם את יודעת בכלל פרסית? וברור שהיא יודעת פרסית כי בבית הוריה ניחמו אותה בשעת עצב בפרסית וצחקו בפרסית ואף נזפו בה בשפה זו אז כמובן שיודעת אותה היטב. לקח לה שנים להתגבר על הפרסיות ולשמור אותה בקופסא רק כאשר נמצאת בביתה היא פרסית ובצאתה ישראלית לכל דבר. השפה הפרסית נהפכה מתרבות העדה לשפה סודית ואינטימית רק בין בני המשפחה. על מנת לשמור את השפה והמנהגים לעצמם יצרו קבוצת פייסבוק "סימן שאתה פרסי". בה יש להם מרחב מוגן לעניינים שרק הם מבינים כבני דור שני או שלישי להורים שעלו מאיראן שלא יודעים פרסית אבל זוכרים שירי ערש, מאכלים ונימוסים. יחד עם זאת, בשיר "אייכס", מתארת אסתר שקלים את אובדן הדרך במילים: "והשכיח מרבים וטובים יראי שמים ונאמנים, כל התורה ההיא כולה כמעט...וקולו של מלאך כלל ישראל עוד דופק, נוקש וחובט ומתחנן על נפשנו אייכס? "ולמעשה, קורא להם לשמור על תרבותם.

למעשה, שקלים מתארת אובדן דרך קבוצתי של תרבות המהגרים. על פערי התרבות ועל היחס להגמוניה היא כותבת בשיר "אחד משלנו-חודמוני"- "כשגילתה סבתי שאני נפגשת עם אשכנזי ניחמה אותי בפרסית יהודית אספאנית: " אין דבר, גם ביניהם יש בחורים טובים...אחד משלנו שיכבדנה ככתבה וכלשונה גם אם לא ידעה לקרוא ויהלל בשערים מעשי ידיה". הסבתא לא מרגישה נחותה מההגמוניה בעוד אצל הנכדה אסתר ישנה תפיסה שונה של ההגמוניה. ובראיון שערכתי עם המשוררת יודית שחר, היא מבטאת מחד את הרצון לשמור על המסורת ומאידך כעס גדול על דרך החינוך של אביה עם כמיהה לצאת לטבע ולבנות לעצמה אינדיבידואל חדש.¹⁴⁵

דמוי וניגוד בין אנחנו לאתם -...כאשר אתם הם הגברים, הממסד הרבני, האבות הפטריארכליים והאשכנזים שלא ראו בנו שווים. יודית שחר כותבת על מה שקורה לה ועוברת מהאישי לפוליטי. למשל, בשירה "ארבעים ותשע" היא מתארת את עצמה כבוררת עדשים להשביע נפש רעבה.

"ארבעים ותשע,
בוררת עדשים
להשביע את בטן הילדים,
רעב אחר אינני יודעת להשקיט."

לרעב, מתייחסת גם קיסר בשירה "קסם שחור" בו גם היא משתמשת בניגוד בין אנחנו לאתם – כל זמן שאנחנו רעבים... ובהתרסה תזהרו מהרעב שלי הוא יפיל לכם את כל הבניינים. ההתמודדות בשירים רווית דמויים הממחישים את הניגודיות בין דור העולים לבין מי שמחשיבים עצמם מודרניים ויש כל הזמן מעין "קריצה" לקורא שלא תמיד מה שנראה פרימיטיבי הוא אכן

¹⁴⁴ ראיון טלפוני שערכתי עם אסתר שקלים בתאריך 25.10.17 ויובא בנספחים
¹⁴⁵ ראיון טלפוני שערכתי עם יודית שחר יובא בנספחים.

כזה – בשיר "סבזי מודרני" מודגש ניגוד בין אלה שקראו לנו אוכלי עשב לבין אלה שקונים את אותו העשב בחנויות טבע מודרניות.

ניגוד אחר שמביאה שקלים בינה לבין סבתה בשאלה "איפה השרקייה שלי".

"ואני תבעוני מורי לאחוז מפתחי בידי להשיט חופת ספינתי אלי מערב לאמור – אשרי אשריכם ומיטב זמני – לי. היא מתארת בשיר את השפעת הדמויות המסגלות, המורים, שתבעו ממנה לעומת הדוגמה שראתה מסבתה.

"כל כבודה בת מלך פנימה? ולא נסיכה הנני וכבודי לא פנימה ולא החוצה פיסח על שני עולמות" מסקנתה היא שכל זמן שהיא בין עולמות היא כמו לא שלמה נכה פיסחת בכל אחד מהם ארמו – בשיר, "שיר עצוב, מבכיאי" של ויקי שירן יש ארמו ליחסיה האמביוולנטיים עם אביה לזיכרון לכך שגם הוא כתב שירה ולמצב בו במקום להגן עליה הוא לועג לה – "לכי לכתוב שירים... ואחכה לך יקירה..."¹⁴⁶ ובשיר "באמת התורה מבכיאי" יש תיאור ציורי של טיול לטיילת בשבתות וגם את הביטוי הדו-משמעי "ושעה תמימה משאירים את אבא אמא מאחור" – גם משאירים כפשט המשפט את ההורים ללכת מאחורה וגם משאירים את דור ההורים מאחורה. ובשיר "נעלי ארץ ישראל"¹⁴⁷, היא מתארת את הבית של דודה שרינה, ממנו יכלו רק לראות את נעלי ההולכים ברחוב. בשיר, היא אף מתארת את ההליכה בשוק הכרמל ובין המילים ניתן לראות ולהריח את ריח השוק.

ארמו – קשר אל מקורות היסטוריים או אל יצירה אחרת באמצעות מילה או ביטוי המופיעים בה. הארמו יוצר קשר המעשיר את המרקם של היצירה מרחיב ומעמיק את משמעותה – למשל, המגילה אצל אסתר שקלים שמזכירה את המגילה שבלע הנביא יחזקאל¹⁴⁸ לעומת המגילה שהאכילו אותנו מגילה אותה אין הכרח לבלוע ואין הכרח לקבל כמובן מאליו.

הבדלים בתפיסה בין תרבות העולים מארצות המזרח לתרבות האשכנזית מודרנית ניתן לראות בשיר "הלוואי ותהיי זקנה" של אסתר שקלים. הניגוד בין הלוואי שתהיי זקנה – אינשאללה פיר שי לעומת שתישאר צעירה לנצח לאורך השיר יש התייחסות ציורית להתמודדות עם הקמטים עם הניסיון ועם השורשים הבלבול איזו ברכה צריך צעיר לחפש לעצמו "נערה הייתי ולא זקנתי – שיבוץ בשינוי של הביטוי "נער הייתי וגם זקנתי". ("אני משלמת ומצטערת, משירה מעל פניי קמטים של חיים ארוכים, ניסיון ובינה בתער קצבים מחוכם ומתנערת." בדומה לניתוח פלסטי קוסמטי).

המשוררות משתמשות במספר דרכים כדי לבטא את הכאב והקונפליקט של השורשים הכפולים הכאב עובר באופן ציורי והמשוררות כמו משלבות את הקורא בתמונה של הבית שלהן עם הסבתא שהיא המרכז למרות שהמשפחה הינה פטריארכלית.

יחד עם המשוררת אנו נוסעים כקוראים באוטובוס, עוברים בשוק, או נכנסים למקום העבודה של מרגריטה בכר.

יחד עם המשוררות אנו במטבח המזרחי והמודרני משלבות בין חורשת ופלאו קפוא לבין "יום יום אפית את הלחם" יחד עם המשוררות אנו מתמודדים עם קונפליקט אישי של שמירה על מאכלים אותנטיים ושילובם במטבח המודרני ויחד איתן אנו עוברים בין נכונות להיות מאחורי הקלעים לבין הרצון להיות על הבמה.

¹⁴⁶ שירן, ויקי (2005). "שיר עצוב, מבכיאי" מתוך הספר "שוברת קיר", עמ' 49.

¹⁴⁷ שם, עמ' 50.

¹⁴⁸ שקלים, אסתר (2017). "אשרי המאמין" מתוך "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 34.

שקלים, מרבה להתלבט לגבי מקומה של האישה "קבעוני לדורות להיות כל אישה שוררת על לבה ופועל ידיה תרצה". האם אישה צריכה להיות עקרת בית ולשמור על צביון המשפחה הפטריארכלית כמו סבתה או שיש לה הזכות להיות "דוגלת בשוויון מזרחי", "לחדש מבלי לצאת מהכלל ולפסק מבלי לקלקל את השורה, לתקן מבלי לשבור את הכלים" או כפי שמבטאת זאת בשיר "מה צריכה אישה לדעת", סבתה לא ידעה לקרוא אבל הללו בשערים מעשיה והיא שלמדה צפונות ושערי פרדס "מי יעטרני מי?".¹⁴⁹

קיסר, מרבה להשתמש בניגוד שבין אנחנו לאתם. אנחנו החלשים, המזרחים ואתם החזקים. אנחנו נפסיק לנקות ויהיה לנו הכוח לשבור בניינים. לעומתה, שקלים, משתמשת באנחנו ואתם כדי להמחיש את הפער בין נשים לגברים במלחמתה על שוויון מגדרי. היא משתמשת בביטוי "אילמות בבתי התפילה" או כמו שיודית שחר אומרת "רצו אותנו מאחור". שירן, מביאה דוגמאות לנשים מזרחיות המתמודדות מול גברים אשכנזים כמו מרגריטה בכר. דרך ביטוי נוספת לניגוד ופערי דורות היא אזכור מושא השיר בסוף השיר כאשר תחילת השיר היא כללית ורק בסופו מזכירות המשוררות שהשיר נכתב על אבותיהן. הדרך הזאת שבה הן מגיעות מהביקורת כלפי ההורים והבושה לגאווה היא תהליך של מציאת הפתרון. תהליך זה מתבטא בשירים בהרבה חזרות על משפטים.

¹⁴⁹ שם, "מה צריכה אישה לדעת", עמ' 21.

פרק ו': סיכום ותובנות

העבודה עוסקת בקולן הפמיניסטי של משוררות יוצאות ארצות האסלאם. העבודה מסתמכת על ראיונות שערכתי עם המשוררות, על קטעי יוטיוב של ראיונות, על ניתוח השירים שכתבו במהלך השנים ועל שינוי בגישה ובתפיסה שהן עברו בשלבים של השתלבותן בארץ ובשלבים של השלמה והתקדמות במדרג החברתי כתוצאה מרכישת השכלה וצמצום פערים. בתהליך כתיבת העבודה הסתמכתי על ניתוח התהליך ההיסטורי של קליטת ההורים ומדיניות כור ההיתוך כהקבלה לצמיחתה של השירה המזרחית בארץ. ראייתי את פרופ' הנרייט דהאן-קלב¹⁵⁰ שהעשירה את ידיעותי על הקרקע לצמיחת השירה המזרחית הנעוצה בתהליך ההתאקלמות והקליטה שגבה מחיר כבד מהמשפחה המזרחית הפטריארכלית ובעיקר מהדמויות המסגלות. תהליך זה הוא נושא מרכזי בשירת המשוררות.

ערכתי ראיון נוסף עם פרופ' אלמוג בהר¹⁵¹ שהעשיר ידיעותי על התפתחות השירה המזרחית מימי הביניים ועד היום. לדבריו, השירה המזרחית מבטאת הלך רוח של תקופה ומבטאת ביקורת על מדיניות כור ההיתוך שמטרתה הייתה ליצור ישראלי חדש תוך התעלמות מהשורשים המזרחיים וטשטוש מושגים אתניים של שם, שפה, לבוש ותרבות. השירה המזרחית שנכתבה על ידי המשוררות שבחרתי יוצאת מן החוויה האישית אל החוויה הכללית של הציבור הרחב של עולים מארצות האסלאם.

שירת המשוררות צומחת מתוך השורשים הכפולים ויונקת מחד מן השורשים הנשיים והמורכבות של נשים בחברה גברית פטריארכלית ומן השורש המורכב של אישה מזרחית בהגמוניה אשכנזית. לכן, התמקדתי בעבודתי באמצעים הספרותיים שמתייחסים לעולמן המיוחד של הנשים והתמקדתי במוטיב הדו-שורשיות ויחסן של המשוררות לאבות. האבות, חוו את ההגירה כמשבר טראומטי אליו הגיבו כל אחד בדרכו, בהסתגרות או באלימות והמשבר שלהם השפיע על הבנות בעיקר משוררות בנות דור ראשון שהעריכו אותם על מי שהם, חיפשו ומצאו בהם את החום והאהבה. הבנות שנולדו בארץ חוו את משבר האבות בצורה מורכבת מאחר והן רצו להשתייך לעולם החברתי ישראלי שראה בעולה פרימיטיבי.

החוויה האישית הפרטית היא חוויה של ציבור שעבר שלבים שונים מויתור על העצמי ובושה במי שאני להאשמה של הסביבה ועד להשלמה וגאווה על מי שאני ורצון להתקבל בזכות עצמי. העלייה ההמונית בשנות החמישים יצרה משבר גדול בקרב משפחות העולים ופגעה בעיקר במעמדם של האבות וכתוצאה מכך, יצרה בלבול אצל דור הבנות מה שמתבטא בשירים, בעיסוק בשתי סוגיות עיקריות אישה מול גבר ואישה מזרחית מול הגמוניה אשכנזית. המשוררות מביאות זאת מתוך גישה פמיניסטית-לוחמנית ומציגות עמדה בשפה בוטה ועוצמתית על הצורך בשיח ומיצוב מחדש של מעמד האישה בחברה. בעבודתי התייחסתי לטענות הבוטות שנובעות מכאב עצום ונמנעתי מציטוטים בוטים שאינם לרוח בה חונכתי. עם זאת, אני חשה את הכאב שמובע בשירים ומגלה הבנה כלפיו.

ההעמקה בקריאת השירים וההכרות עם המשוררות בראיונות הביאה אותי למסקנה שהשירה המזרחית היא דרך להביע את התסכול על הקושי בהשתלבות בהגמוניה האשכנזית כפי שהוא

¹⁵⁰ הריאיון עם פרופ' הנרייט דהאן-קלב יובא בנספחים
¹⁵¹ הריאיון עם פרופ' אלמוג בהר יובא בנספחים

מצטייר בעיניהן של נשים. כל המשוררות עוסקות בסוגיות חברתיות ומוטיבים דומים עלו בשיריהן. כמו עוני, מעמד האישה מול ממסד רבני, מעמד האישה במשפחה והצורך בהשתייכות. בתהליך כתיבת העבודה, נפגשתי עם דמויות עוצמתיות ומעצימות אשר גם בחייהן ודרך כתיבתן הן לוחמות למען צדק חברתי ושוויון מגדרי. מפגש עם דמויות אלו היה מעצים ומעשיר אשר עימת אותי עם שאלות של מעמד האישה ומעמדי כאישה דתית מזרחית פמיניסטית בחברה. כל אחת מהמשוררות רואה מפרספקטיבה שונה את הדרך לפתרון אך הדגש הוא על אמונה בעצמי ונכונות להיאבק על זכויותיי מבלי לוותר. השינוי יגיע לאחר תהליך ארוך בו החברה תהיה מוכנה לתת לגיטימציה לדיון בסוגיות ותכיר בקיומו של הפער ונקודת זינוק שונה. הפתרון אינו רק קוסמטי ולכן, המהפכה התחילה בכך שיש הכרה בקיומם של פלחי אוכלוסייה שלא היו מיוצגים קודם בניסיון לתת להם יחס מינורי בשוליים וכיום, אנו בדרך לשוויון משמעותי וייצוג הולם בכל תחומי החברה.

המשוררות ששיריהן הוצגו בעבודתי לא הגדירו עצמן בתחילה כמשוררות ובהמשך מה שנתן להן ביטחון להגדיר עצמן כמשוררות הן אהדה ציבורית והן פרסים שקבלו והכרה ציבורית שקיבלו. (למשל, ויקי שירן קיבלה פרס אונסק"ו ופרס כינור דוד, יודית שחר קיבלה פרס ראש הממשלה ופרס עיריית חולון ופרס לויתן ב-2011 ועדי קיסר קיבלה את פרס ברנשטיין).

המשוררות שציטטתי בעבודה משיריהן כל אחת בדרכה מגדירה עצמה פמיניסטית וכל אחת מהן נאלצה למרוד ולמחות במסגרת המשפחתית ולהוביל בדרכה מחאה במישור הציבורי. המשוררות שהבאתי משיריהן מביאות ביקורת חברתית וחלק מהן קוראות למחאה על דברים שצריך להעלות על סדר היום. המחאה שהן מביאות קשורה למעמד נשים בכלל ולא דווקא לנשים מזרחיות. (כמו נשים חד-הוריות, נשים עגונות, עוני, העלייה לארץ ופטריארכליות במשפחה). כפי שאלמוג בהר אמר¹⁵² שהמהפכה לא הייתה מי הראשונה שתשיר אלא מי הראשונה שתצליח לעבור את פרוזדור הבושה ולהתגאות במי שהיא.

המשוררות, כתבו בתחילה לעצמן כאשר אסתר שקלים לדוגמה מגדירה את הכתיבה כתרפיה בעוד יודית שחר מגדירה את הכתיבה כיצירה שבאה מיצר. שתיהן כתבו מתוך תעצומות הנפש שלהן על מה שחוו בחיי היום יום שלהן. עדי קיסר, חיפשה מקום להשתייך אליו כאשר שירה לא התקבלו בבמות אחרות. יחד עם זאת, גם היא כתבה על אירועים שחווה. השירים היוו דרך ביטוי לתהליך של גיבוש זהות אישית כאשר כל המשוררות שאלו עצמן מי ישמע אותן ואת מי יעניינו שיריהן והופתעו מההתודה שהייתה לשירים.

שקלים¹⁵³, בראיון אתה מציינת שהיא בעד שוויון וכאשר היא מתייחסת לשוויון בין גברים לנשים ולשוויון בין העולים מארצות שונות. "עשו לנו טובה שהעלו לארץ אבק אדם... גדלתי בארץ בה ההגמוניה תייגה את המזרחי כפרימיטיבי, שולי ונבער ולכן, היה קושי של ילדים עולים להזדהות ולרצות להשתייך לפרימיטיביים האלה". בשירה, היא מתייחסת לסטיגמות כלפי עדות המזרח. למשל, בשיר "אשרי המאמין". "היו בהם שאמרו שאנחנו ערב רב... שאנחנו פרימיטיביים, גסי רוח, מלוכלכים וחמומי מח... והאמנו להם". כלומר, שהפתרון כיום הוא להתנער מהסטיגמות כי

¹⁵² ראיון עם פרופ' אלמוג בהר יובא בנספחים.

¹⁵³ מתוך סרטון יוטיוב "סופרים קוראים 2013".

<https://esthershkalim.co.il/%D7%A1%D7%A8%D7%98%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D>

אנו עמדנו יחד אתם במעמד הר סיני. כששאלתי את שקלים¹⁵⁴ על המגילה הזו תשובתה הייתה שלהבדיל מהמגילה שיחזקאל דיבר עליה בנבואתו שהיה צו אלוקי לאוכלה, קבלת הסטיגמה של ההגמוניה על המזרחים לא הייתה כורח. שקלים, מאמינה שפיתוח אמונה בעצמי אצל נשים מזרחיות יכול להוציא מן הכוח אל הפועל את החוזקות שלהן כנשים. אחד הדברים שסייעו לה להתמודד עם הסטיגמה היה ההשכלה וחקר השורשים. שקלים, סיימה תואר שני בהצטיינות באוניברסיטת וושינגטון בארצות הברית וסיימה לימודי דוקטורט באוניברסיטה העברית בירושלים בחוג לפולקלור. היא עוסקת בחקר המנהגים בעדות ישראל השונות בכלל, ובעדה הפרסית בפרט. בעברה שימשה מנהלת "המרכז למורשת קהילות ישראל" במוזיאון ארץ ישראל בתל אביב.¹⁵⁵

שירן, מביאה בשירים ניגוד בין קושי עכשווי לחזון של תקווה. היא משתמשת במטאפורות, דימויים וסמלים כדי לבטא את הדרך ליצירת מרחב. גם היא כיתר המשוררות הצטנעה ולא פרסמה את שיריה והם פורסמו לאחר מותה. באמצעות שיריה ניתן לראות את התהליך שעברה עד להכרה בערך עצמה ובערך השורשים המשפחתיים. שירן, מבטאת בשיריה שתי תמות של מחאה שקטה אך נוקבת מחאה פמיניסטית ומחאה מגדרית היא מתארת את הדמויות שלה בצורה ציורית אשר מעודדת את הקורא לרצות ולעזור לה לשנות. שירת המחאה שלה היא אפקטיבית ולכן היא מצליחה להשיב לקורבנות הדיכוי את אנושיותם שהופקעה. המחאה שלה משתמשת בסיפור האישי ובדמויות המוכרות לה מחייה כמטאפורה על החיים כלומר היא משתמשת במעבר מן האישי לפוליטי מבלי שהקורא יזהה באופן ישיר את הביקורת עליו. היא חוותה מרד נעורים בבית שחייב תעצומות נפש ואומץ המובלטים בשיריה על יחסה לאביה שבתחילה היא ניצבת מעליו כמנצחת אולם כשתבוסתו גובה גם ממנה מחיר היא משנה עמדתה ועוברת תהליך של התבוננות פנימה ומעבר מבושה במוצאה ומניסיון להיות בת בית אצל חברות תוך אימוץ תרבותן לתחושת גאווה על השורשים שלה.

הבמאי יצחק חלוצי¹⁵⁶ מגדיר אותה כפעילה חברתית ומאפיין אותה כפי שהיא רצתה שיכתבו על קיברה – לוחמת חירות, משוררת ואוהבת אדם, אישה שרוצה והייתה יכולה להשפיע. לדבריו, שירן עזרה לאנשים להוציא יכולות מן הכוח אל הפועל ויצרה תודעה ציבורית לפערים חברתיים. שירן, גדלה בבית עני ולאורך השנים נשלחה לעבוד ולמדה בבית ספר אקסטרני. למרות זאת, הגיעה להישגים אקדמיים ואף נטעה בקרב בני נוער רבים אמונה ביכולתם להצליח ומוטיבציה לרכוש השכלה.¹⁵⁷

¹⁵⁴ ראיון שערכתי עם אסתר שקלים בתאריך 25/10/17 ויובא בנספחים.

¹⁵⁵ <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02196.php>

¹⁵⁶ חלוצי יצחק בראיון בתאריך 21/12/2012 על הסרט "שוברת קיר" שכתב על ויקי שירן.

https://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=video&cd=3&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjVubXorI_YAhWsA8AKHWn6D7cQtwIILzAC&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DJ0nWgtHveOw&usg=AOvVaw3qU5DPFQVXJbaltEow8sTI

¹⁵⁷ מתוך ראיון על הסרט "שוברת קיר" של יצחק חלוצי ב-4/8/2013.

https://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=video&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjVubXorI_YAhWsA8AKHWn6D7cQtwIILzAC&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3D7UzOQbgy4_g&usg=AOvVaw2OiXUpOgYzsKfQcBBBK2xP

גל גבאי בתכניתה "עושים סדר" ב-2013\12\25

https://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=video&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjVubXorI_YAhWsA8AKHWn6D7cQtwIILzAC&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DbHTpUfvfIlNo&usg=AOvVaw3nUr508tySXWfVRNkyo3xK

שירן, ראתה בעצמה לוחמת צדק ובנוסף לכתובת השירים היא הובילה אגינדה ציבורית ופעלה עם נשים כדי להביא לשינוי במסגרת הקשת הדמוקרטית מזרחית ואחותי.

לדעת שירן, אומנות מזרחית מביאה פרספקטיבה אחרת מנקודת מבט של אישה מזרחית ולכן מתן מקום לשיח מזרחי ולאומנות מזרחית יביא לשינוי.¹⁵⁸

בראיון שערכתי עם יודית שחר¹⁵⁹, היא התייחסה לקושי של בת יוצאת ארצות אסלאם למצוא מקומה בעולם כאשר המשפחה ובעיקר אביה מתייחסים לנשים כשוליים וכאשר אופי החינוך היה נוקשה ולא מאפשר ביטויים אינדיבידואליים כמו הצורך שלה להיות בטבע ולטייל. דרשו ממנה להיות חלק מהמשפחה הפטריארכלית בבית הכנסת מאחורי הווילון בעזרת הנשים ובבית לשמור על משמעת. לדבריה, החינוך הנוקשה הביאה לרצון למרוד במוסכמות מחד ומאידך לרצות ללמד נוער בסיכון. לדבריה, הדרך חינוך המוכרת בביתה הייתה רווית אלימות והשפיעה עליה מה לא לעשות ולדעתי זה תרם לרצון שלה לנהוג בדרך חינוך אחרת בה ללמד זה מאהבה ולא בכפייה יחד עם הקשבה לצרכים ולרצונות של התלמידים. בשיריה, היא מביעה ביקורת חברתית על הפערים החברתיים, על סוגיית היחס למקומם של המזרחים בשולי החברה ועל ההתמודדות עם עוני.

שאלה מרכזית שהיא מביאה בשיריה היא "האם העוני הוא תורשתי?".

בשירים ישנה ביקורת מתוך ראייה של מצבה האישי כאשר נאלצת לעבוד מספר עבודות ובכל זאת מתקשה לפרנס עצמה ועל היחס של העשירים שרואים בעניים עובדי כפיים שעוסקים בעיקר בניקיון. שחר, מתארת את העניים כמנוצלים לא רק מבחינה כלכלית אלא מבחינת היחס שניתן להם שנדרשים לעבודה קשה כדי להתקדם אך גם היא כמו המשוררות האחרות מדגישה שכתוצאה משכר זעום ונקודת זינוק שונה העניים לעולם לא יצליחו להתקדם כי התשובה אינה עבודה קשה או מספר השעות שעובדים אלא שינוי משמעותי בשכר המינימום וניסיון לצמצום פערים חברתיים באמצעות ההשכלה. זו גם הסיבה שבחרה ללמוד הוראה כדי לנסות לשנות את המאזן החברתי ולתת לדור ההמשך דמויות מסגלות שמאמינות בהם ולא כפי שהרגישה בבית הוריה. שחר מספרת בראיון אתה כי החלה לכתוב לעצמה כבר מגיל צעיר אולם רק לאחר תקופה ארוכה החלה לפרסם שיריה במגזינים שונים. שחר, מגדירה עצמה כחילונית ושקלים מגדירה עצמה כמסורתית ושתייהן מגדירות עצמן כבעלות זיקה לדת. שקלים, מבקרת את הממסד הרבני שמדיר את הנשים והופך אותן אילמות והיא מנסה לשנות את המיצוב שלהן בחברות בארגוני נשים ומתוך פורומים של נשים ושחר מבקרת את הממסד ולמרות שהיא ממשפחת רבנים והיא צאצא לרבי יוסף קארו היא מתגאה בשושלת שלה ולא מזלזלת. "אני ממוצא ספרדי טורקי ברגע שאת יודעת את השורשים החשובים את לא מזלזלת". למרות משבר האמון שהיה לה בגלל דרך החינוך של אביה – "אבא שלי היה חזן אבל הקידוש בשישי היה אסון נדרשנו לעמוד בשורה ואחותי חיה אם הייתה מעפעפת הבקבוק עף עליה, בתור ילדה ידעתי שאם יש לי אלוקים זה לא ההוא מבית כנסת אלוקים שלי הוא אחר הייתי מסתלקת לשדה ושם נרגעת. מבחינתי, אני חילונית אבל בשבילי אלוקים הוא דמות של צדק ולא זה שמועד חטאים".

היא מנסה בשירים לבטא ביקורת ומחאה על כך שהדירו אותה ומנסה באמצעות הבלוג וההפגנות להביא לשינוי. משיריה מהדהדת תקווה לשינוי.

¹⁵⁸ נאומה של ויקי שירן בפתיחת תערוכת אחותי במשרד החינוך

<https://www.youtube.com/watch?v=UKX1F5IH9XQ>

¹⁵⁹ ראיון שערכתי עם יודית שחר יובא בנספחים

קיסר, הצעירה מבין המשוררות הקימה את ערס פואטיקה ומבטאת בשירה מחאה נוקבת ישירה ובלתי מתפשרת. גם קיסר מורדת במוסכמות ולא מוכנה להשלים עם המצב בו אין לה במה ואין לה כניסה למיליה המקצועי של כותבי השירה. בעוד ששירתה נוקבת, הדרך שבחרה היא לא להתפשר ולהיטמע וגם לא להתחנן לזכות קיום בצד ובשולי ההגמוניה אלא הקמת מסכים משלה. קיסר, מתביישת בדור של סבתה שאת שפתה לא הבינה ולאחר תקופה התגאתה בה על יחסה המסור והתחרטה על שזלזה בה.

קיסר, עברה תפנית מכתובת מחאה נוקבת לבניית ערוץ לשירה שמראה את הגאווה על השורשים.

בשירה המחאה היא על העוני ועל הפערים החברתיים עמם מתמודד דור שלם של בני העולים, דור שעובר תהליך ארוך כמו הנסיעה הארוכה מדרום תל אביב לאוניברסיטה.

המעבר שלה מ"אני המזרחית שאתה לא מכיר" ל"אני רובין הוד של מילים" הוא המעבר מספרה הראשון לספרה השני. מעבר מתסכול על היחס המזלזל לבניית ערוץ חלופי גאה המסרב לקבל את התיג של הסביבה ורואה את השורשים העוטפים כגורם חוזק עוצמתי.

המרד שלה מתבטא בהקמת ערס פואטיקה כבמה למשוררים מזרחים שמבטאים את הקושי להשתלב ואת התסכול על חוסר הקבלה. היא אף זכתה בפרס ציבורי על הקמת ערספואטיקה ובמה זו ממשיכה להיות במה לקריאת שירה מזרחית.¹⁶⁰

המשוררות שציטטתי משלבות ביטויים בלשון הקודש וביטויים מהשפה הערבית כרמז לחיבור בין ישן לחדש ובין השורשים לבין המרחב החדש שהן יוצרות לעצמן. בנוסף, הן מבליטות את הצורך בכניסה של החדש על בסיס הישן ע"י השימוש במטאפורה של שבירת קיר ופתיחת חלון כדי שיכנס אויר כדי שאפשר יהיה לנשום או כפי שמתארת זאת שקלים "לחדש מבלי לצאת מן הכלל".

המשוררות, מדגישות את הדיאלוג בין פנים לחוץ ומוצאות שהפתרון הוא באחריות הנשים לשבור קיר כדי שייכנס אויר ולפתוח חלון כדי לאפשר לאוויר שבחוץ להיכנס מבלי לפחד ממה שיש בחוץ כי יש שם הרבה תקווה – "פתחי את החלון פתחי... נשמי את השמיים פעורים... לעומת שקלים, שירן ושחר עדי קיסר באה להמליץ לקוראים לשבור מבחוץ בניינים כדי להביא לשינוי מה שמבטא תחושה של חוזק. יצירת המרחב בשיר ובחיים הם בסיס ליצירת שיח חדש בין מזרח ומערב כאשר השיח הינו ממקום של יכולת ואמונה בשינוי וכאשר השיח מקדם את היכולת להתבונן פנימה אל העצמי. שיח זה מקדם גם את היכולת להתבונן החוצה וללא פחד לבחור מה כדאי להכניס פנימה תוך שמירה על הצביון, על הכלל על השורשים. השירים מדגישים את הניגוד בין המקום הפיזי הדחוק לבין המקום הרוחני שיש לו כח לנשום, לפתוח חלון ולשבור קיר.

המשוררות מתייחסות בשיריהן למשבר הגירה שהשפיע על המשפחה ובעיקר על הקשר בין בנות לאבות. האבות חוו משבר הגירה טראומטי שהשאיר אותם נטולי כוח להסתגל ובמקביל משבר ההגירה הותיר את הבנות עם קושי לקבל את חולשתם של האבות. דוגמא לכך ניתן לראות בשירים בהם ההתחלה היא בתיאור חולשתם הכללית של הגברים ובסיום תזכורת לכך שזהו אבא שלי.

¹⁶⁰ מתוך ראיון של עדי קיסר עם קובי מידן ב"חוצה ישראל"

<https://www.youtube.com/watch?v=sNgCPtbV44>

קטע יוטיוב על הקמת ערספואטיקה

<https://www.youtube.com/watch?v=B5wFycg1mOk&t=367s>

האבא הוא בהתחלה דגם מייצג כללי – כמו שמבטאת שירן בשירה "זיכרון מצחיק" שמתחיל בתיאור איש קטן כפוף עם טרנזיסטור זעיר ומסתיים במילים "הזיכרון הזה במלוא הרצינות הוא אבא שלי" או כפי שמביעה זאת יודית שחר בשיר "הוא לא היה רלוונטי" – רק בבית ב' אנו מבינים שמדובר באביה.

למדתי מהשירים שמעבר למילים יש מסר לגבי מקומו של דור הבנות כדור שעבר תהליך מהבושה באב לגאווה על מי שהוא היה. גאווה זו הגיעה לאחר תהליך בו הבנות עברו חוויות בהן לעיתים הן היו אלה שמשדרות את התקווה. דמות האב הוא מוטיב משמעותי בשירה בנות שחיפשו ומצאו אצל האב המון אהבה למרות שלעיתים אנו רואים בשירים היפוך תפקידים בין האבות שהסתגרו שניסו להיאחזו בשורשים לבין הבנות שניסו להראות להם עד כמה האהבה הייתה משמעותית להן בתהליך הבניה העצמית – הן ביטאו זאת בדרך פיוטית כגון כדורי הצמר על ביטנו של אביה של עדי קיסר או התמרים שמצאה שחר בכיסוי של אביה ומתוארים בשירה "בהיר" ותאור הטיוח לים עם האב בשירה של שירן "באמת התורה מבכיאה".

למרות שהאב תפס עצמו כחלש, פגיע וחסר יכולת למלא תפקידו כאב וכמפרנס ולמרות העובדה שהאב מצא עצמו חדל אישים ונאחז בשורשים, בשמיעת השפה בטרנזיסטור ובכתיבת שירים הבנות יכלו לתאר מעטפת תומכת וליצוק לשירים חוויות ילדות באופן ציורי ומלא חיים האב אצל שירן אומר אני לא יכול להיות אדם ריק ולכן הוא יושב במרפסת כשהראש שלו מלא תחנות – תחנות רדיו ותחנות חיים.

על אף הקשיים והירידה במעמדו של האב, הבנות המשוררות רואות בו דמות מסגלת ומלמדת כישורי חיים וכל אחת בדרכה מביעה בפנינו באופן ציורי ומוחשי זיכרונות של אושר. הזיכרונות מתוארים בצורה מוחשית וחיה וניתן מקום להדגשת המעבר בין הדימוי של האב בעיני עצמו כאדם שאיבד דרך לבין התדמית שלו בעיני הבת כאדם המביא אושר. המשוררות צמחו מתוך מרחב בו דמות האב התמודדה עם משבר אולם הן לא המשיכו לשאת בקרבן את הטרואומה, הן מרדו כל אחת בדרכה והצמיחו כנפיים לעוף למרחב שמאפשר שילוב בין השורשים של האב לבין החזון שלהן.

יחד עם הדיכוי שהיה בו האב, המשוררות הרגישו שיש להן מרחב מאפשר וכוח להביא לשינוי אולם הכרה במרחב זה היא תוצאתו של תהליך ההכרה בערך השורשים ובערך העצמי.

במהלך כתיבת העבודה, נהניתי מניתוח השירים ומהיכולת לראות איך כל אחת מהמשוררות מתמודדת עם הסוגיות, מגדירה את קולה הפמיניסטי ומתכווננת מול החברה להביא את קולה. בראיונות, שאלתי לגבי השפעתה של וועדת ביטון על המרחב שיש לשירה המזרחית פמיניסטית. הדעות היו חלוקות אך השורה התחתונה היא שוועדה זו, יש בכוחה לקדם את התהליך הקיים בחברה ולמצב מחדש את השירה המזרחית ואת הנשים המזרחיות בשיח הציבורי.

שחר מציינת שהתייחסות לשירת המשוררות המזרחיות צריכה להיות מאהבה ולא בכפייה או בתהליך תוספתי של מספר מועט של שורות בספר היסטוריה. אלמוג בהר מסכים עם עמדתה של שחר ולדבריו יש לתת דגש על הדמויות המתווכות את הידע לדוגמה המורים לספרות והיסטוריה אשר מלמדים על מזרחיות ומזרחים ללא רגש על שעומד מאחורי התגובה לכור היתוך. לדבריו, "המורים אינם מבינים את התהליך החברתי רגשי ואינם מכירים את החומר כדי להעבירו בצורה משמעותית לדור הבא". בעוד ששקלים רואה את וועדת ביטון בבחינת "מוטב מאוחר מאשר לעולם לא" ומדגישה כי השינוי יבוא מתוך תעצומות נפש והכרה בערך עצמי ומתוך עיסוק שלנו,

הנשים המזרחיות בתרבות מתוך אהבה וגאווה. הנרייט דהאן-כלב התייחסה בראיון לבנייה של אני מזרחית גאה ולדבריה, ישנה חשיבות רבה לדמויות המסגלות המלוות בתהליך ההשתלבות במערכת החינוך. מדבריה, ניתן להסיק לגבי החשיבות של יחס אישי וסיוע בפיתוח ערך עצמי. מכאן, שצריך לשלב את שתי הגישות לסייע לפרט לפתח ערך עצמי ולפתח תודעה ציבורית המאפשרת מרחב ולגיטימציה לתרבות המזרחית.

כל ראיון הותיר אותי עם סיפוק כאשר הסיפורים והדרך בה הועברו הייתה מרגשת. הייתי מאושרת מכך שהצלחתי ליצור קשר עם המרואיינים ולדלות מהם את המידע מכלי ראשון ובאופן ישיר.

מגבלות המחקר-במסגרת העבודה, התמקדתי בארבע משוררות בלבד ועל מנת לבסס את התשובה לשאלתי כיצד משפיע קולן של משוררות פמיניסטיות מזרחיות בעולם המערבי, יש צורך לחקור משוררות נוספות. יחד עם זאת, מתן לגיטימציה חברתית לשירה המזרחית בבמות ובמסכים ייחודיים אטרקטיביים כמו ערוץ 24 וערספואטיקה מהווים לא רק פלטפורמה למשוררים אלא גם דרך שנחצבת על מנת להגיע לאיזון והרחבת השפעת שירת המשוררות המזרחיות. המשוררות שהבאתי השתמשו בדרכים שונות לבטא בשיר את המחאה האישית ואת המחאה הקולקטיבית.

המשוררות לא הגדירו עצמן כמשוררות מתוך צניעות ומתוך חשש שלא ישמעו אותן ושהשירים הם שירים אישיים למגירה ולהפתעתן יש לשירים קוראים וקוראות ויש מי שמקשיב ומרגיש שהשיר הוא הדהוד של הלך רוח תקופתי ושיש בו ביטוי לקול קבוצתי חזק יותר. תהליך נוסף שקיים אצל המשוררות הוא המרד במשפחה ובערכים. ויקי שירן, עזבה את הבית כנערה והלכה ללמוד וקבלה תואר אקדמי בספרות.

אסתר שקלים מרדה במסורתיות ובתפיסה המזרחית שמקומן של הנשים בצל. המרד שלה מתבטא בכך שרכשה השכלה אקדמית ובכך שהצליחה להתחתן עם משהו לא מהעדה ואף להתגרש לאחר שיח עם אביה.

יודית שחר עזבה את הבית ומרדה ביד הקשה של אביה ועדי קיסר מרדה בכך שהקימה את ערספואטיקה כמקום לביטוי מחאה וכבמה לגיטימית לשירי המשוררות. מכאן, חשיבות השירה המזרחית כנותנת לגיטימציה לתהליך המחאה וההשלמה וכפלטפורמה לגיטימציה לאשה המזרחית ולמקומה כמועצמת וכבעלת זכויות. קראתי לעבודתי בשם "ואני בתוך מערב" מאחר והמשוררות נמצאות בתוך השיח המערבי ופורצות בו דרך ויוצרות עבורן מרחב לשירה המזרחית.

כאן המקום להודות לאנשים החשובים שהסכימו להתראיין לצורך העמקת מחקרי ולשפוך אור על הסוגיה ודרכים לפתרונה. פרופ' הנרייט דהאן-כלב, פרופ' אלמוג בהר, אסתר שקלים ויודית שחר.

שלמי תודה למנחה שלי גבי ענת ברמלי ראובני ולמורה זיוה קוסופסקי שליוותה אותי מטעם ביה"ס על שהיו זמינות לענות על כל שאלה, עזרו ועודדו אותי בתהליך כתיבת העבודה. העיסוק והמפגש עם נשים מעצימות הוא עצמו מחזק ותחושתית היא שהעבודה קידמה את יכולותיי והביאה אותי למחוזות של אמונה בעצמי וביכולתי להצטרף למגמת השינוי הפמיניסטי ולתרום לה בדרכי.

פרק ז': ביבליוגרפיה

- אברהם-איתן, חלי. (2008). "כאב השורשים הכפולים". תל אביב: עקד.
- אופנהיימר יוחאי, (2012). "מה זה להיות אותנטי שירה מזרחית בישראל", פמיניזם מזרחי, הוצאת רסלינג, 139-169
- איזנשטדט, שלמה נח (1993). **עדות בישראל ומיקומן החברתי**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל. עמ' 6.
- באום, דלית בהקדמה לספרה של בל הוקס "פמיניזם הוא לכולם-פוליטיקה מכל הלב". בל הוקס, 2002: 2.
- בן ציון, גת (1962). **היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר - התרמ"א (1881 - 1840)**. ירושלים: הוצאת אגודת שוחרי הגימנסיה העברית. עמ' 23.
- בר יוסף-ויס, רי' (1990) **דה סוציאליזציה ורה סוציאליזציה תהליך הסתגלות של עולים. משפחה, קליטה: היבטים סוציולוגיים על החברה הישראלית**. אסופת מאמרים. האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה חברתית.
- ברמלי ראובני, ענת. אני במזרח וליבי במזרח" 'דו שורשיות' בדימוי המשפחה המזרחית בשירי משוררים יוצאי ארצות האסלם, הוגש לסמינר אורנים לתואר מוסמך, 2013
- דהאן- כלב, הנרייט (1999). "בין מזרחיות לאשכנזיות" מתוך הספר "מין, מגדר ופוליטיקה" - 266-217.
- דהאן-כלב הנרייט (1999-2002). **אחותי חבלי יסוד**
- דהאן-כלב, הנרייט (2001). "נשים מזרחיות-זהות והיסטוריה", מתוך הספר "העבריות החדשות- נשים בציונות ובראי המגדר" שילה, קרק וחזן-רוקס, עמ' 45-60, יד בן צבי.
- דהאן-כלב הנרייט (2002), "כמה שאת יפה לא רואים שאת מרוקאית".
- דומקה אליעזר, חנה אורבך, גולדברג צפיר (2009). **בונים מדינה במזרח התיכון**. ירושלים: מרכז זלמן שזר. 249-216
- זינדר אריאל מתוך "חותם על העולם" על ויקי שירן באתר "מקום לשירה" יעז קסט, איתמר (1976). "דו שורש". תל אביב: עקד.
- כהן, שרה. **מקומה של המשפחה בתהליכי הקליטה וההסתגלות של נוער עולה לחברה הישראלית**.
- לביא, סמדר (2013). "ויקי שירן והאשכנזים מהבונקר", מאתר הקשת המזרחית.
- לוי-מלמד, רינה "שאני נשארתי מלמדת תורה", סיפורה של הרבנית אסתר ברזאני, אתר הספרייה הלאומית
- ליסק משה, **דמויי עולים - סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים**, קתדרה 43 (תשמ"ז) 125-144. עליה: היסטוריה: 5. מאז 1948. ישראל (מדינת): חברה: עדות. מדינת ישראל: חברה: עליה. קתדרה - לתולדות ארץ-ישראל ויישובה. ירושלים.
- סבירסקי, שלמה. (1981). **לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות: מחברות למחקר ולביקורת**. עמ' 21.
- סטריאר, רוני (2001). "הסמויים מהעין- סיפור שותפותם של רכזות והורים לגיל הרך ב"צל ההדרה", הוצאת החברה למתנ"סים, ירושלים.

סמוחה, סמי (1993). "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל" בתוך: אורי רם (עורך) החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תלאביב: ברירות. עמ' 172-202.

ספרן, חנה (סתיו 2002). "יום אחד יבינו שאנחנו צודקות", מתוך פנים כתב עת לתרבות חברה וחינוך, גיליון 22.

עלון קציעה, (2011). "אפשרות שלישית לשירה- עיונים בפואטיקה מזרחית", קיבוץ מאוחד. עלון, קציעה(2015). "לשכון בתוך מילה", גמא פדיה, חביבה(2016). "שיבתו של הקול הגולה", הוצאת הקיבוץ המאוחד. פוגל ביזיוואי סילביה, 2011. "דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר, אזרחות וזכויות אדם". רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. 29-31, 37.

קיסר, עדי(2014). "שחור על גבי שחור", גרילה תרבות. (בעריכת אלמוג בהר) קיסר, עדי (2016). "מוזיקה גבוהה", גרילה תרבות. (בעריכת אלמוג בהר) קפלן, לאה (2005). "בין שני עולמות-עיון בשיר "שרקיה" של אסתר קנקה-שקלים". אתר דעת.

<http://www.daat.ac.il/daat/sifrut/maamarim/sharkiya-2.htm>

רוזנברג, שמעון-"הרהורים מובנים על שירה של ויקי שירן", "נתיבים כתב עת ליצירה ועיון" גיליון מספר 4

ריבלין, אשר י' (1997). "מונחון לספרות", ספרית פועלים.

שוחט, אלה (2001). "זכרונות אסורים" לקראת מחשבה רב תחומית תל אביב סדרת קשת המזרח הוצאת בימת קדם לספרות

שחר, יודית (2007). "תחרה צהובה" מתוך גיליון הסתיו של קשת החדשה, חוברת 21 שחר, יודית (2009). "זו אני מדברת", הוצאת בבל.

שחר, יודית (2013). "לכל רחוב משוגעת משלו", הוצאת קשב לשירה.

שטראוס אריה. תשל"ו. בדרכי הספרות. ירושלים: מוסד ביאליק. עמ' 29.

שירן, ויקי (2002). "לפענח את הכוח לברוא עולם חדש", פנים: כתב עת לתרבות חברה וחינוך שירן, ויקי (2005). "שוברת קיר-שירים", עם עובד

שקלים, אסתר. (2006). "שרקיה". אור יהודה: כנרת זמורה ביתן.

שקלים, אסתר. (2017). "מה צריכה אישה לדעת", הוצאת כנרת זמורה ביתן

• ראיון עם אסתר שקלים שערכתי בתאריך 25.10.17

• ראיון עם אסתר שקלים מעיתון "ידיעות ירושלים" 8.9.2017

• האתר של אסתר שקלים- קטעי יו טיוב ושירים

• ראיון שערכתי עם יודית שחר בתאריך 19.10.2017

• הבלוג של יודית שחר "בטללי לילה ירד".

• ראיון של יודית שחר ב"חוצה ישראל" עם רינו צרור.

<https://www.youtube.com/watch?v=CYIrCVBxx4o>

• ראיון של יודית שחר במגזין "אתגר" עם ניר נאדר. פברואר 2008 גיליון 24.

• ראיון שערכתי עם הנרייט דהאן- כלב בתאריך 9.10.2017

- ראיון של קובי מידן עם עדי קיסר ב"חוצה ישראל"
- קטעי יו טיוב מתוך ערס פואטיקה.
<https://www.youtube.com/watch?v=mmFR4DoUtN8&t=12s>
 ערספואטיקה 30.
- חלוצי, יצחק. במאי הסרט "שוברת קיר" - כתבה על הסרט 4.8.2013.
https://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=video&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjJkfyJu4rYAhXKKewKHS1mDmoQtwIILTAB&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3D7UzOQbgy4_g&usq=A0vVaw2OiXUpQgYzsKfQcBBBK2xP
<http://web.macam.ac.il/~tamarli/kerenlafer/e1.htm> המידע על פמיניזם ליברלי
- <http://web.macam98.ac.il/~litami/iritperel/d1.htm> מידע על פמיניזם רדיקלי
- <http://web.macam.ac.il/~tamarli/kerenlafer/e2.htm> מידע על פמיניזם תרבותי.
- <https://zvitriker.wordpress.com/2006/06/02/%D7%90%D7%A9%D7%94-%D7%A9%D7%95%D7%A0%D7%94-%D7%A9%D7%99%D7%97%D7%94-%D7%A2%D7%9D-%D7%A7%D7%A8%D7%95%D7%9C-%D7%92%D7%99%D7%9C%D7%99%D7%92%D7%9F/> שיחה עם גיליגן על פמיניזם תרבותי.
- <http://www.sholefet.com/tag/פמיניזם-לבן>
- אתר הקשת הדמוקרטית המזרחית
<http://www.ha-keshet.org.il/לפענח-את-הכוח-לברוא-עולם-חדש> מאמר של ויקי שירן מתוך
<https://dones7.wordpress.com/2014/02/16/%D7%A4%D7%9E%D7%99%D7%A0%D7%99%D7%96%D7%9D-%D7%96%D7%94-%D7%9C%D7%9B%D7%95%D7%9C%D7%9D-%D7%9E%D7%95%D7%95%D7%99%D7%A8%D7%92%D7%99%D7%A0%D7%99%D7%94-%D7%95%D7%95%D7%9C%D7%A3-%D7%A2%D7%93-%D7%95>
 עד ויקי שירן/סיון סויסה
- <http://blogs.bananot.co.il/171/?p=146>
- Federal glass ceiling commission
<http://www.dol.gov/oasm/programs/history/reich/ceiling2.pdf>
- מתוך סרטון יוטיוב "סופרים קוראים 2013".
<https://estershkalim.co.il/%D7%A1%D7%A8%D7%98%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D>

פרק ח': נספחים

בנספחים הבאים אציג תמלילים של ראיונות אשר ערכתי עם המשוררות אסתר שקלים ויודית שחר, וכן עם החוקרת פרופ' הנרייט כלב-דהאן והחוקר ד"ר אלמוג בהר. אני רוצה להודות במסגרת זו לכל הנשים והאנשים אשר תרמו מכוחם וממרחם והקדישו עבורי מזמנם היקר.

נספח א

ראיון עם המשוררת אסתר שקלים¹⁶¹

חן: איך את רואה את תפקיד השירה כמניע לשינוי חברתי?

גב' שקלים: אני חושבת ששירה יכולה להופיע באופן קצר ותמציתי ובכך להביע באופן מיטבי את הבעיה, ובכך לעשות רושם ולהניע אנשים לפעול למען הבעיה החברתית. שירה מגיעה לעומק הבעיה, ואולי אף פותרת אותה.

חן: האם את מגדירה את עצמך כפמיניסטית?

גב' שקלים: אני דוגלת בשוויון מגדרי. לא אוהבת את המושג פמיניזם זה להיות אנטי גברים, אני לא נגד גברים, אינני מעוניינת למנוע זכויות מגברים אלא לא למנוע זכויות מנשים.

חן: מה את חושבת על ועדת ביטון?

גב' שקלים: טוב מאוחר מאשר לעולם לא. אני חושבת שהייתה ועדה נכונה, אשר הייתה צריכה להיות הרבה קודם לכן, אני שמחה שבסופו של דבר התקיימה ועדה ואני מקווה שיגשימו את המלצותיה. אגב, אני התייחסתי לאחת ההמלצות שלה. האם יש לך את הספר שלי?

חן: כן, הספר "מה צריכה אישה לדעת"?

גב' שקלים: כן. יש שם שיר בשם "קדוש. קדוש. קדוש", אשר מתייחס לאחת מהמלצותיה של הוועדה. אחת ההמלצות של ועדת ביטון הייתה לבקר בקברי צדיקים. כפי שאדם הולך לקברי משוררים וגדולי אומה ולומד עליהם במסגרת חוק לימודיו בבית הספר, כך ילמדו עתה גם על צדיקים. מצאו דרך לזלזל בתרבות היהודית-מזרחית, וללעוג על פקידת קברי צדיקים. כאשר אדם עולה לקברו של רבין, המשמש כקדוש בעיני השמאל או לקברו של הרצל כאשר עולים להדליק את המשואות, מתוך ראייה בהם כקדושים, ומדליק נרות בצד קברם הוא עושה בדיוק את אותה פעולה שעושה אדם אחר אשר עולה לקברי צדיקים. מדוע, אם כן, כשמדובר בקברי צדיקים יחשב הדבר לאווילי?

חן: באיזה אופן את חושבת ששורשיך סייעו לך להתקדם?

גב' שקלים: למען האמת, מבחינה מסוימת היה קשה לי להתקדם דווקא בגלל השורשים. מפני שבתקופה שבה גדלתי וגם הרבה אחרי זה, לא היה כבוד גדול להיות מזרחי. הרבה מאד אנשים בשנות החמישים, השישים והשבעים התכחשו לשורשים שלהם וניסו להשתכנז- מבחינה זו היה קשה; ברם, השורשים שלי מאד משמעותיים בשבילי ואני התעקשתי עליהם, וידעתי שאני נלחמת כאן גם עבור אנשים אחרים אשר אין להם כוח להילחם.

חן: לפי דעתך, מה בחברה יביא לשינוי במעמד האישה?

גב' שקלים: שיכירו בכך שאין נזק באישה. ודאי שאישה שונה מגבר באופן החשיבה שלה- ודאי שהיא שונה, ובכוח הפיזי שלה- ודאי שהיא שונה, ובזה שהיא מביאה ילדים והוא לא - ודאי שהיא שונה. אולם לדעתי, צריך לתת קול לעצם השונות שלהם ולא להפלות בעטיה.

חן: האם יש שיר מסוים על אמא שלך?

גב' שקלים: השיר "סבתא יתומה" מבטא קשר לאמא שלי, אבל הוא לא היחיד יש עוד שירים כאלה.

חן: למה התכוונת בשירך "מה צריכה אישה לדעת", התנהלות בשתיקה או ניווט מאחורי הקלעים? האם את מאמינה שאישה צריכה פשוט לשתוק?

¹⁶¹ הראיון נערך בתאריך 25.10.2017, ה' במרחשוון ה'תשע"ח.

גב' שקלים : אני מאמינה שאישה צריכה לנווט את משפחתה מאחורי הקלעים, יחסים של זוג בעולם של היום זה שונה ממה שהיה בעולם של סבתא שלי, השיר ביטא את שהיה נכון בתקופתה.

חן : האם לדעתך בדור שלי עדיין יש דרך להתמודד עם בעיית דו-השורשיות? האם בשיר "פוסחת" כיוונת לבעיה זו?

גב' שקלים : השיר פוסחת לא מדבר על דו שורשיות אלא על דו מעמדיות, על מעמד האישה בחברה הפטריארכלית מחד ומאידיך מעמדה בחברה המודרנית. בחברה המודרנית יש מידת מה של זוגיות שוויונית, אם בעבר הגבר במשפחה היה נקרא 'בעל', מלשון בעלות, כיום בחברה המודרנית הוא מכונה אישי, וכמו שאני אשתו הוא אישי. זה מלמד על יחסים שווים ולא על יחסים של בעלות.

חן : מה את חושבת יביא לשינוי במשפחות פטריארכליות?

גב' אסתר שקלים : חינוך, בעיקר חינוך.

ראיון עם המשוררת יודית שחר¹⁶²

חן: איך את רואה את תפקיד השירה כמניע לשינוי חברתי?

גבי שחר: כל דרך בשירה יכולה להעלות נושאים לדיון, זה מציף מחשבות ורגשות וזה מצוין. שירה זה התחום המשמעותי.

חן: האם את מגדירה את עצמך כמשוררת?

גבי שחר: ברור שאני משוררת, כותבת שירים. קיבלתי על כך את פרס ראש הממשלה לשירה עברית.

חן: מה את חושבת על ועדת ביטון?

גבי שחר: אני חושבת שאסור לדחוף. אני חושבת שדווקא בתחום הספרות קשה לדבר על קיפוח, אני יודעת שמורים מביאים מגוון משוררים. אסור לדחוף למורים מה ללמד. כשאני הייתי תלמידה דחפו בכוח לכל דבר הקשר לרעיון הציוני, למשל כשלמדו בכיתה שיר של ביאליק, את השיר "הכניסיני תחת כנפיך", אז המורה חרטט לי ממש חרטט לי שמדובר על כמיהה לציון, וביאליק בעצם מבקש לספר בשירו על כמיהתו לציון, והיה לי ויכוח עם המורה על כך שבעיני שיר זה ללא ספק מדבר על אהבה פיזית, כפי שאכן נודע בהמשך, שלביאליק הייתה אהובה[הציירת אירה יאן] חוץ מאשתו והוא כתב לה את השיר. אני הרגשתי שמנסים לדחוף לי שטויות למוח, איך הוא מנסה למכור לי שמדובר בשיר על הציונות? וזה מייבש את התלמידים ומרחיק אותם מהשירה, אי אפשר ללמד על התרבות המזרחית ועל מזרחיות בכלל, בכוח, זה צריך לבוא מהלב של המורה אל נפשם של התלמידים. לדעתי חשוב שמורה יביא את מה שהוא אוהב, וברגע שהוא יביא את מה שהוא באמת אוהב, האהבה שלו ליצירה תדביק אותם לאהבה לשיר, וברגע שעושים דברים בכוח התלמיד מרגיש שזה ניסיון דידקטי עקר. בעיני יש משוררים מזרחיים רבים וטובים אולם אין ללמד בכפייה, רק כי דוחפים לך ללמד את זה. ללמד טוב זה ללמד באהבה. אני אגב מורה להיסטוריה לילדים בסיכון.

חן: איך ההרגשה להיות מורה ממוצא מזרחי?

גבי שחר: את יודעת כמה מורות ממוצא מזרחי יש? מה הסיפור בכלל? אז מה יש אם אני ממוצא מזרחי?! אני חושבת שאנחנו מחטיאים פה משהו. את יודעת יש לי שני ילדים ואני ממוצא ספרדי טורקי, אבא של הילדים שלי ממוצא עיראקי, לילדים שלי לא חסר שום דבר ואף פעם לא אמרו להם שהם שווים פחות מפני שהם מזרחים, הם עושים מה שהם רוצים, הם בהיי-טק. זה נורא תלוי איך את מסתכלת על זה אם את מסתכלת על המקור שלך כמקור לגאווה, למשל מצד אבא שלי יש להם שורשים עד רבי יוסף קארו, את מרימה את הראש והולכת בגאווה אף אחד לא יסתכל עלייך בזלזול, ואם את מסתכלת על השורשים שלך כאל איזה עול, ואני אף פעם לא הרגשתי שהספרדיות שלי היא איזה מום או פצע, ואף פעם לא עצרו אותי בגלל הספרדיות שלי, למישהו זה מעניין בכלל אם אני ספרדייה או אשכנזייה?! אם משהו עצר אותי זו הייתה הילדות שלי ולא זה שאני ספרדייה.

יש הרבה נקודות חולשה היום זה לא רק ספרדים או עדות המזרח, הקליטה הייתה מאד קשה בשנות החמישים כי 600,000 אשכנזים, שהקימו את המדינה והיו כבר בעלי הקרקעות וכו', היו צריכים לקבל בבת אחת 700,000 עולים מזרחים אז ברור שהיו פיקשושים ושעדות המזרח התחילו מנקודה מוחלשת כי לאשכנזים היו כבר קרקעות והם כבר השתקעו פה בארץ. אבל להגיד שאמרו לי שלא ללכת לאוניברסיטה בגלל שאני מזרחית זה לא נכון, ואני גדלתי בשכונת התקווה.

¹⁶² הריאיון נערך בתאריך 19.10.2017 כ"ט תשרי ה'תשע"ח.

אני חושבת שהקבוצה הזאת שצועקת על הקיפוח זה בולשיט, לבוא ולהשתמש בזה בתור סיסמא זה בולשיט, הממשלה דופקת את כל מי שהיא יכולה דופקים את מי שחלש. זה לא לפי מוצא. תראי מה קורה במאבק הנכים, מישהו שואל איזה נכה אשכנזי ואיזה מזרחי? תראי מה עושים לאתיופים, את הקליטה של האתיופים, שוטרים מכים אותם ועוצרים אותם כי הם שחורים.

לצערי האפליה רק הולכת ומתרחבת, כי היום הממשלה אטומה, נתתי את הדוגמה של הנכים, הממשלה מבקשת מהנכים להוכיח שהם אינם יכולים להתקיים מ23000 ₪ בחודש. זאת ציניות. זאת ציניות. ציניות רעה ואכזרית אף אחד לא בודק באמת מה עם הנכה הזה, וכשאני כותבת על הנושאים האלה אני כותבת כי אני רוצה להאיר עיניים. אבל אני אישית, יודית שחר, אף אחד לא שם לי רגליים כי ההורים שלי באו מטורקיה. ככה זה, את מוכשרת- את מצליחה, יש לך מה לומר – את אומרת. האפליה קיימת על הרבה מקרים, אף אחד לא מרחם עלייך זה לא משנה מה הצבע שלך ומה המוצא שלך.

חן: רציתי לשאול אותך למה התכוונת בשירך "האישה השחורה שחורה"?

גב' שחר: יוצא לי להסתובב באזור דיזינגוף סנטר. את רואה שם את כל האנשים רצים עם שקיות של קניות, ובצד יושבות להן המנקות כהות העור שמי יודע האם הן בכלל סוגרות את החודש, ומביטות בכל האנשים שיושבים להם להנאתם בבתי הקפה ובכל האימהות שקונות לילדים שלהם מתנות, והן אינן יכולות לעשות שום דבר מהדברים הללו. המנקות האלה הן עובדות זרות אפריקניות, הן לא מזרחיות וגם אותן המדינה דופקת. ותמיד הטריד אותי הדיסוננס הזה, העצב הזה שבעיניים שלהן, והדיסוננס הזה הפריע לי וכתבתי על זה.

האפליה קיימת בכל המישורים, אסור לאדם במדינה הזאת להיות מסכן, אסור לאדם עובד להיות חולה, אף אחד לא מרחם עליך זה לא משנה מה הצבע מה המוצא, אם אין לך כסף אף אחד לא יחוס עלייך ואת תחטפי בעיטה גדולה מאד. אף אחד לא יעזור לך ואם כבר כן יעשו לך טובה ויעזרו לך זה מרחמים זה לא באמת מתוך רצון כן. אז אם כבר מדברים על דפוקים ומקופחים עדות המזרח זה קצת פאסה יש היום דפוקים ומקופחים אחרים הרבה יותר גרועים והרבה יותר מסכנים, כמו למשל העליות מרוסיה ומאיתיופיה, אמהות חד הוריות, נכים, עובדי קבלן. למה מנצלים את עובדי הקבלן ולא נותנים להם תנאים ראויים.

חן: רציתי לשאול אותך לגבי השיר שכתבת ביחס לאביך, ובו את מתארת את בית הכנסת כמקום בו הנשים מאחור. על השיר "אבא שלי ואלוקים"

גב' שחר: אבא שלי היה חזן בבית הכנסת, והיינו ארבע בנות. אבא שלי לימד במכות. למשל, בקידוש בליל שבת זה היה אסון הוא היה אומר לנו לעמוד זקופות ואם מישהי הייתה ממצמצת הוא היה משליך עליה את בקבוק המים שעמד לידו. הדת באה אצלו בצורה קיצונית. אני לא רוצה לדכא אותך, מאחר ואת באה מבית ספר דתי, אבל אני תמיד ידעתי שאם יש א-לוהים זה ודאי לא הא-לוהים של אבא שלי וגם לא הא-לוהים של בית הכנסת. בבית הכנסת נתנו רק לגברים לגעת בספר התורה, ולא לנשים. הא-לוהים שלי הוא משהו אחר. הייתי הולכת לשדה ובורחת מהתקפי הזעם של אבא שלי, זה היה המפלט שלי. אני ידעתי שא-לוהים מדבר דרך הניצנים והפרחים שבואדי ולא דרך המכות והאגרופים. היום, אני חילונית, אבל מה זה בעצם חילונית? אני פתוחה, שאם יש א-לוהים הוא משהו הרבה יותר גדול והרבה יותר מדהים ולא משהו נקמני וקטנוני שעסוק בקטנות ומודד עברות ומצוות.

חן: האם את מגדירה את עצמך כפמיניסטית?

גב' שחר: לגמרי, בעיני פמיניסטית היא אישה שיודעת שהיא שווה לא פחות מגבר. מבחינה שכלית אני לא פחותה מאף אחד אחר. אני לחלוטין פמיניסטית ולכן גם אף אחד לא ישים אותי בעזרת נשים ואף אחד לא יפריד אותי מחגיגה מסוימת, כפי שעושים בשמחת תורה, ואם מישהו יאמר לי שקול באישה ערווה, אני אגיד לו שהוא הסוטה ששומע ערווה בקול שלי, ושילך לטיפול פסיכיאטרי אם הוא רואה ערווה כשאני מדברת. מבחינתי א-לוהים ברא בעולם את אדם וחווה, הוא לא החליט להחביא את חווה אלו גברים אשר החביאו אותם.

חן: איך היית מחזקת נשים שהן עדיין מוחלשות?

גב' שחר: אילו הייתי מכירה אישה כזאת הייתי מדברת איתה. אני מלמדת בבית ספר, ואני אומרת לתלמידות שלי: "אוי ואבוי אם החבר שלכן מדבר אליכן לא יפה או מרים עליכן יד, אם דבר כזה קורה כדאי שתקומו ותעזבו אותו כי זה לא יפסק שם זו רק ההתחלה". את הבת שלי גידלתי כפמיניסטית ולה זה מובן מאליו שהיא שווה, ולכן שלי ברור שנשים שוות לו. אבל את יודעת, את הפמיניסטיות הראשונות בבריטניה, הסופרג'יסטיות, שמו בכלא חשבו שהן משוגעות; כך אם תאמרי לאדם דתי, ואני באתי מבית דתי, שזה מפריע לך שמרחיקים אותך מהתפילה ושמים אותך בעליית הגג, עליית הגג אני קוראת לעזרת נשים, עזרה! אני לא צריכה את העזרה הזאת. אני לא מקבלת את זה, זה לא חייב להיות כך גם לדת יש אבולוציה גם לדת צריכה להיות התפתחות. זה הקטע שלהם פחד מנשים, ואחר כך הם מיפים את זה ומבססים את זה על כך שזה כאילו כבודה של בת מלך. אז אני אומרת כבודו של בן מלך שיבשל ויגדל ילדים, אם זה הכבוד של בת מלך שמחביאים אותה אז בוא נחביא גם את הבן מלך.

חן: באיזה אופן את חושבת שניתן יהיה להעלות את שכן של הנשים?

גב' שחר: לצערי זה רק בלדבר ולהיאבק ואני הולכת להפגנות. יש גם דתיות פמיניסטית, בציבור של הכיפות הסרוגות יש המון מודעות לנושא, והן מוליכות מהפכה בעודנו מדברות. ביחד אנחנו נוביל מהפכה מדור לדור. תראי מה קרה בהוליווד, וזה עכשיו עבר גם לישראל. ברגע שמישהי פתחה את הפה על הארווי וינשטיין עוד אחת דיברה ועוד אחת דיברה, גם על ביל קוסבי, שקודם התלונות היה נחשב כמעט אלוהים, התלוננו. צריך אומץ לדבר, אנחנו בעצם מובילות מהפכה.

חן: יש שיר מסוים על אמא שלך?

גב' שחר: כן, יש לי שיר על אמא שלי. השיר נכתב בתקופה שהיא הייתה בבית החולים. תוכלי למצוא אותו באינטרנט קוראים לו "אמא", הוא מתחיל "את היית הכי קטנה כשהכרתי אותך". אבי נפטר לפני שנים, הנוכחות שלו כבר לא נמצאת אצלי ולכן יש לי ראייה נכונה יותר של המקרים וכתבתי עליו כמה שירים. אמי עדיין חיה, היא בת 93 והיא סנילית לחלוטין. בכדי שאני אצליח לכתוב עליה בפרספקטיבה אצטרך לחכות כמה שנים, משורר כותב כשמשוה בשל בתוכו, כשיש לו פרספקטיבה.

חן: איך אמא שלך השפיעה עלייך להיות פמיניסטית?

גב' שחר: בזה שהיא לא השפיעה עלי. את יודעת בגיל 17 הסתלקתי מהבית, בצבא הייתי חיילת בודדת.

חן: מה מניע אותך לכתוב שירה?

גב' שחר: התובנה שיש איזשהו חוסר צדק ואחר כך כשאת מתבגרת ופוקחת עיניים ורואה את כל העוולות האלה, כפי שסיפרתי לך על המנקות בדיזינגוף סנטר.

חן: מה נותן לך את האומץ והכוח לכתוב שירים?

גב' שחר: לכתוב שיר זה דרייב פנימי, לא סתם יצירה באה מיצר. זה בא לי עוד מהילדות הצורך לכתוב את מה שבווער בי מבפנים. וזה אומנות נטו. שאלה לי אלייך חן, את לומדת בבית ספר דתי, והתשובות שנתתי לך הן מאד חילוניות ונוקבות, אם תכתבי את התשובות הללו האם מורות בבית הספר יכעסו עלייך אם הן יראו את התשובות הללו או שהן יירתעו מכן?

חן: זו המציאות ועם המציאות אי אפשר להתווכח.

ראיון עם פרופ' הנרייט דהאן – כלב¹⁶³

פרופ' דהאן-כלב: האם קראת את מה ששלחתי לך?

חן: כן. את שני המאמרים. קודם לכן חשבתי שוויקי שירן הייתה מהמקימות הן ב"אחותי" והן ב"קשת המזרחית", ועתה אני יודעת ש"לאחותי" היא הצטרפה מאוחר יותר.

פרופ' דהאן-כלב: ל"אחותי" היא התנגדה בהתחלה, מפני שהיא אמרה שכל הנשים אשכנזיות ולא אשכנזיות צריכות להיות ביחד, וכשאנחנו פרשנו מהכנס הפמיניסטי שקדם להקמת "אחותי" והקמנו את "אחותי" היא לא פרשה. אולם, לאחר מכן כשהיא ראתה את המטרות שהצבנו ושאלה התקדמנו, ושעשינו כנס ויצרנו פעילות היא החליטה להצטרף. זה היה לאחר כשנה מהקמתה של "אחותי".

חן: מה הניע אותך לפתוח ארגון, עם כל הקשיים הכרוכים בכך?

פרופ' דהאן-כלב: קצת על עצמי, במשך כל חיי הייתי רגל אחת באקדמיה ורגל אחת בעשייה ציבורית, שהמטרה שלה הייתה צדק חברתי. הנחת היסוד שלי היא שאין חברה שאין בה עוולות אבל אין זה פוטר אותנו מלפעול לצדק. כמו שאומרים "אין אתה בן חורין להיבטל ממנה"¹⁶⁴. ביהדות זה נקרא 'תיקון', יש חובה על האדם לקדם את 'תיקון העולם'. אני פחות דתיה אבל אני מכירה בחובה הזאת בהקשר של תיקון עוולות חברתיות. במקומות בהם ראיתי שינסו עוולות חברתיות, יזמתי הקמה של גוף כמו באחותי למשל, לא יזמתי לבד היינו תשע נשים; או שהצטרפתי בעצמי לגופים קיימים. כך שהראש שלי היה חצי באקדמיה, כתבתי מאמרים וחקרתי, וחצי בפעילות למען צדק חברתי. זה התחיל עוד לפני שהתגייסתי לצבא, עוד כשהייתי בתנועת הנוער. לאחר מכן כבר הכירו אותי ולכן תמיד פנו אלי ואמרו לי 'בואי ניזום ונעשה'. אני חושבת שזה ההסבר. לא יכולתי לחיות חיים מלאים אילו הייתי רק באוניברסיטה.

חן: באילו קשיים מתמודדות נשות רוח מזרחיות בארץ?

פרופ' דהאן-כלב: צריך להתחיל ברקע היסטורי קצר. אף פעם לא הייתה הכרה בכך שאנשי רוח מזרחיים הם אנשי רוח. אף אחד לא הכיר בידע שלהם ובמטען הרוחני והתרבותי שלהם, עמו הם הגיעו מארצות ערב, הניכור הזה כלל גם נשים. כתוצאה מכך בישראל היה מיעוט אפסי בלתי מורגש של אנשי רוח מזרחיים בעיקר מהתחום ההלכתי-רבני, ברם סופרים גדולים או אמנים גדולים לא זכו כלל להכרה. זאת מאחר והם הגיעו מארצות המזרח, וזה נבע מהדעות הקדומות שארצות ערב נחשבו לארצות מפגרות במגוון תחומים. כתוצאה מדברים אלו עלינו לחלק את ההתייחסות לאנשי רוח מזרחיים לשתי תקופות, עד לתקופה שהכירו בהם ומהתקופה שהכירו בהם.

אני יכולה לומר שהניסיון שלי כיוון שאני מזרחית ואני ילידת מרוקו הייתי בקהילה מזרחית וכל האנשים שסבבו את ההורים שלי היו מזרחיים, והם היו אנשים איכותיים למרות שבעיני החברה הכללית הם לא נחשבו ככאלה מאחר והם הסכימו לקבל עבודות דחק ומצבם הכלכלי היה מאד נמוך. אני יכולה לתת לך דוגמה, אח של דוד שלי הבעל של אחות של אמא שלי, היה עסקן במרוקו. הוא עזר ליהודים לקבל סרטיפיקטים בכדי לעלות לארץ, בין השאר הוא עזר גם להוריי. הוא היה במקצועו פוליטורצייק. פוליטורה זה מקצוע שכבר לא קיים, בעבר לפני שהיה פורמייקה היו לוקחים את העץ ומשמנים אותו ומנקים אותו ומבריקים אותו כדי שהוא ישמר היטב. כשדוד שלי עלה לארץ לא היה כמעט שימוש במקצוע הזה, לכן הוא עבד כבלן. הוא היה תלמיד חכם במרוקו, הוא ידע לכתוב בכתב רש"י והוא ידע לדבר עברית. כשהוא עשה עסקים עם אנשים מארץ ישראל הוא כתב להם בכתב רש"י. כשהוא הגיע לארץ ישראל שאלו אותו בשער העלייה האם הוא

¹⁶³ הראיון נערך בתאריך 9.10.2017 י"ט בתשרי ה'תשע"ח.

¹⁶⁴ משנה אבות ב' ט"ז

יודע קרוא וכתוב והוא אמר להם שהוא יודע כתב רש"י, אז ברובריקה של קרוא וכתוב הפקידים רשמו אפס. כי רש"י זו לא שפה שכותבים בה.

המטען הרוחני והמטען התרבותי שבא מבית אבא, ממרוקו, לא נחשב פה בארץ ולכן לא הכירו בהם. לכן צריך לחלק בין התקופות, בין הזמן בו לא הכירו בהם כלל, כיוון שהחברה הייתה חברה חילונית ברובה ולא רצו להכיל את אוצרות הרוח של המסורת היהודית של הרבנים ואנשי ההלכה שהגיעו ממרוקו; לבין הזמן בו כבר הכירו באנשי הרוח המזרחים כאנשי רוח. הצרה היא שההכרה באנשי הרוח המזרחים באה רק לאחר מאבק. הם לא זכו בכך שהמערכות במדינה יבחינו בהם ויכירו בהם. הם נאלצו להיאבק ולצעוק בכדי שיבינו שהם ראויים להערכה, ורק לאחר מאבק הבינו שלא ניתן להשתיק אותם והכירו בהם במידת מה. הצד השני של המאבק, מונה את אותם שלא רצו לצאת לרחובות ולצעוק הם לא רצו להיות ה"ילד הרע" ולהיאבק על השמעת קולם, הם חיפשו דרכים אחרות: יצרו ארגונים, אצרו אוספים של יצירות, חפצים ואוצרות רוח. אמנם הם השמיעו את קולם בכך שהם ביטאו ולו במעט, טעימה מעולמם ומתרבותם, ברם ההיסטוריה שלהם לא עניינה את החברה הוותיקה בארץ. הם אמנם דיברו עכשיו אך לא היה מי שישמע.

בעקבות הדברים הנ"ל יש להבין, שאם אנשי הרוח הגברים לא נחשבו- קל וחומר שנשות הרוח לא נחשבו אף הן. היו נשים רבניות, או נשים שאביהן לימד אותן והן היו נשים בעלות ידע רב שהייתה להן תודעה חברתית קהילתית וזה לא זכה להכרה.

באזור שנות ה-80 וה-90 החלה להיווצר הכרה בנשות רוח מזרחיות, זאת כתוצאה מכך שהן לא פסקו מליצור ולפרסם. עד היום אין הרבה. נשים כמוני יש בבן גוריון אולי עוד אחת, בתל-אביב אני לא מכירה, בחיפה אני לא מכירה, בבר אילן יש אחת פרופ' רחל דניאלי, זה יכול להעיד בפניך שנשים מזרחיות אשר משמשות כפרופ' ברמה שלי יש מעט. כלומר המטען הרוחני של נשים מזרחיות, שיכולות להתחרות בנשים לא מזרחיות לא הביא אותן להכרה שיתנו להן הזדמנויות לפרוץ את הדרך.

חן: בעצם, קראתי על כל מיני סוגים של פמיניזם, ואני מתמקדת בייחודיות של הפמיניזם המזרחי, תוכלי בבקשה להרחיב אודותיו?

פרופ' דהאן-כלב: בשנות ה-60 הגיעו לארץ עולות מארה"ב, הן הביאו בעצם את הפמיניזם לארץ הבעיה הייתה שהן המשיכו לדבר אנגלית ובכך המשיכו בעצם את התרבות האמריקאית, את אותן פמיניזם, גם בארץ ישראל. כתוצאה מכך, הפמיניזם שלהן לא דיבר לאותן נשים אשר לא ידעו אנגלית. המנטליות השונה שלהן חסמה את הפמיניזם עבור נשים מתרבות שונה, לאו דווקא מזרחיות.

הייתה משוררת בשם ברכה סרי, אשר חייתה תקופה בארצות הברית היא ידעה אנגלית. אולם, היא לא יכלה להשתתף בפעולותיהן של הפמיניסטיות בארץ. הפמיניסטיות של אותה תקופה היו בעיקרן "נשים בשחור" הן היו נפגשות בכיכר צרפת בימי שישי בצהריים ומפגינות נגד מלחמת לבנון. ברכה סרי, ביטאה בפניהן את הצורך שיש לנשים שומרות מסורת לחבור לפעולותיהן, ברם הדבר נבצר מהן עקב קיום הפעילות ביום שישי בשעה שהיא ונשים כמותה עסוקות בהכנת הבית לשבת. היא הראתה בכך שהסיסמה "אחוות נשים" בעצם לא ניתנת למימוש, ושכל מי שמתמשת בסיסמה הזאת בעצם לא עומדת מאחוריה בצורה רצינית.

בקונגרס בשנת 1995 קרה הפיצול. הנשים המזרחיות טענו, ובצדק, שהן אינן מקבלות ייצוג הולם בתנועה הפמיניסטית, אשר אינה מתייחסת לטענותיהן. בין שנת 1995 לשנת 1996 נפגשו שש נשים מזרחיות, אשר היו מהפורשות-ואני בתוכן- ושאלו את עצמן מה עומד על סדר היום שלהן? מה מבדיל בינינו לבין התנועה הפמיניסטית אשר ממנה פרשנו? הלא גם אנו חפצות בשוויון בשכר ובדברים בכגון אלו.

העלנו מה ייחודי לנשים בתרבות המזרחית שלא קיים בתרבות הכללית. דבר אחד היה ברור גם המזרחיות היו ביניהן הרבה מסורתיות וחילוניות אבל לא חרדיות. הן טענו שצריך לדבר על מורשת של נשים שבאו מארצות ערב והאסלאם, שצריך לדבר על הנהגה נשית, על יצירה של נשים

מזרחיות, על רפואה טבעית מה שנקרא תרופות סבתא, על סיפורי עליה של נשים ועל התמודדויות שונות של נשים מזרחיות- ואז הסתבר שנשים חוו חוויה אחרת מהחוויה של הגברים שעלו. כתוצאה מכך הן כתבו סדר יום שיעסוק בדברים הללו והקימו בהמשך לכך את "אחותי".

חן: מעניין לעניין באותו עניין, מה את חושבת על ועדת ביטון?

פרופ' דהאן-כלב: ועדת ביטון היא יריית הפתיחה במציאות שיש בה הרבה סכסוכים, לא רק בין אשכנזים למזרחים. בסופו של דבר נשים מזרחיות התחילו לתת ביטוי להישגים שלהן.

חן: האם את מתמודדת עם קשיים כלשהם באקדמיה בעקבות מגדרך או מוצאך?

פרופ' דהאן-כלב: תראי, בעוד שבתקופה הנאצית האפליה הייתה ברורה, מי שיהודי נאלץ לשאת טלאי צהוב ונחקקו כנגדו חוקים ברורים המקשים עליו, פוגעים בו ומפלים אותו הכל מאד ברור, במדינות דמוקרטיות כמו ארה"ב שיש גזענות או במדינות שיש בהן אפליה דתית כמו באירופה האפליה לא נעשית בגלוי. אז איך זה נעשה? למשל כשאת באה לבקש עבודה ומתמודד מולך גבר אשכנזי על אותה משרה, ככל הנראה הוא יקבל את העבודה הזאת. לקח לי זמן להבין שלא יקבלו אותי בגלל המוצא שלי, או שלא יתנו לי הזדמנויות או שפשוט לא יאמינו שאני מסוגלת כי 'כל המזרחים לא מסוגלים', כיוון שישנה דעה קדומה הטוענת 'שכל המזרחים אינם מסוגלים'.

הגעתי לארץ ממרוקו בגיל שנתיים וחצי, כך שאת כל שנות בית-הספר עשיתי בבתי-ספר בארץ. המורים בבית הספר לא הצניעו את ההתייחסות למזרחים כאנשים שמסוגלים פחות. בעצם כל הזמן אמרו לאמא שלי 'היא יכולה יותר' ומצד שני במובלע אמרו 'היא מזרחית אז היא לא יכולה'. אני מאמינה שהרבה מזרחים הפנימו את המסר הזה, הטוען בבוטות שהם אינם יכולים. במקרה שלי אני טוענת, שהייתי תלמידה כל כך גרועה עד כדי כך שאפילו את המסר שאני לא מסוגלת לא הפנמתי. מנגד, גדלתי בבית עם הורים מאד משכילים, אמא שלי, למדה באליאנס והייתה תלמידה מצטיינת עטורת פרסים, ואבי שהיה מנהל חשבונות כבר בקזבלנקה. גם אם לא הייתי מודעת הבנתי שעלי להצטיין ולהגיע רחוק, אבא שלי יכול-אז גם אני יכולה אמא שלי יכולה- אז גם אני יכולה. אמא שלי ידעה בעל-פה את ההיסטוריה של המהפכה הצרפתית, היא ידעה בעל פה את השירים של המשוררים הצרפתים המוכרים, היא ידעה המון על התרבות היהודית ועל ההיסטוריה של משפחתה, היא הייתה צאצאית של מקובל. דהיינו, האווירה בבית הייתה חזקה מהמסר שבית הספר ניסה להעביר. בית הספר יכול היה לומר לי עד מחרתיים שאני מפגרת וזה לא היה עוזר. יחד עם זאת, אני לא הייתי התאמת לבית הספר, לא התאמתי למסלול. לכן, לא סיימתי תיכון ואת הלימודים השלמתי לאחר מכן כשהתאפשר לי ובסופו של דבר הצלחתי להיות אשת אקדמיה. מה שאני מנסה לומר, הוא שהחסימות שעמדו בפני ילד ממוצא מזרחי עמדו בפניו עוד מתקופת בית הספר היסודי. זה לא שאמרו 'אתה לא תתקבל ואתה כן', אבל נתנו לילדים לחשוב שהם לא מסוגלים. המסר היה כזה ש'איך לך סיכוי מראש. כתוצאה מכך יש פחות נשים בעלות קריירה ומובילות דעה מזרחיות מאחר ואמרו להן 'נו טוב, לא נורא שלא הצלחת בבית הספר התפקיד שלך הוא להתחתן ולהביא ילדים' ואז לנשים מזרחיות לא הייתה האפשרות להשלים את חוק לימודיהן מהתיכון ולהגיע לאקדמיה.

חן: איך את רואה את השירה כמניע לשינוי חברתי?

פרופ' דהאן-כלב: כדי ששירה תהיה מניע לשינוי חברתי עליה להיות באמת מהפכנית. ויקי שירן הייתה יותר מהפכנית מאשר משוררת היא הייתה ד"ר לקרימינולוגיה והיא הייתה פעילה חברתית ועשתה המון. ספר למגירה לא יכול להיות מהפכני אפילו אם יש בו מילים מהפכניות. אני חושבת שהספר "שוברת קיר" הוא ספר מאד עמוק שראוי להילמד בבתי הספר- אבל אין הרבה ספרים כאלה, ספרים שקוראים ומניעים לשינוי. את ודאי מכירה בתור אחת שלומדת ספרות עברית; יש את דוד אבידן, יונה וולך, חנוך לוין המחזאי יש מעט מאד שירים מהפכניים שמצליחים להניע מהפכה רוב השירים לא מניעים מהפכה אלא נכתבים על כאב אישי ועל נוסטלגיה למשל רוני סומק שכותב על העלייה ומנסה לגאול את התרבות הערבית- עיראקית לכתוב על בית אבא ועל הכאב שבה יש את דורית רביניאן, הם משוררים מהפכניים אבל לא מצליחים להניע מהפכה. אז למה הם לא מצליחים להניע מהפכה? בין השאר כי קריאה למהפכה

תרבותית על התרבות האשכנזית נראית בעיני רבים כקריאת תיגר על היהודיות, דבר שבעצם יפגע בהשתלבותם מאחר והוא יתפרש כיציאה נגד. כמו כן, בעצם הייתה להם תשוקה להיות חלק מהציבור היהודי ולא להיחשב לערבים, הם לא רצו שיחשבו שהם ערבים.

זה לא נאמר בגלוי, ברם אחת המטרות של האבות המייסדים של מדינת ישראל היה להפוך את העולים לישראלים לא רק במובן הפשוט שהם יקלטו טוב בארץ אלא גם במידה מסוימת למחוק מהם כל סממן של התרבות הקודמת שממנה הם הגיעו בכדי שהם לא יוכלו לכרות איזה ברית עם הערבים המקומיים, כי את יודעת הערבים בקום המדינה היו אויבים. דווקא בגלל זה כוחה של השירה נחלשת בעיני. ערספואטיקה, שהם דור שלישי בארץ לא כותבים על חווית העלייה ולא על התרבות והמורשת המזרחית אלא על חווית ההשפלה ואפליה. והדבר מובן, שכן הם לא חוו את חווית העלייה בעצמם אלא לכל היותר שמעו עליה מסבא וסבתא. ניתן לומר ובכאב לב שהאבות המייסדים של המדינה אכן הצליחו למחוק נתחים שלמים מהמורשת והתרבות המזרחית. ילד מזרחי נאלץ ללמוד על עיירות נידחות בלטביה במקום על קהילות יהודיות בקהיר. עכשיו אנחנו בקושי מוצאים חומרים זה נשכח זה נעלם. ספרונים, ביוגרפיות ומכתבים שההורים שלנו כתבו זה נעלם כיוון שאמרו לנו שזה חסר ערך ולא ידענו לתעד ולשמור את זה. היו דווקא מעט היסטוריונים שידעו את הערך של המסמכים אבל לקחו אותם לצרכים שלהם כמו למשל מכון בן צבי. המורשת של מכון בן-צבי היא הרבה יותר על הציונות ופחות על מורשת העדות אף על פי שהנשיא בן צבי רצה לחקור את מורשת העדות. כוחם של משמרי המורשת האשכנזית גדול ממספר החוקרות והחוקרים שמצליחים לדלות ולהושיע ידע בתחום התרבות המזרחית. גם מדברים על זה כאילו זה חלק ממורשת ישראל ולא חלק ממורשת המזרח התיכון. הרי אנחנו יודעים שבכל ארצות ערב, היהודים שם שימשו במשרות הבכירות ביותר. הציונות לא ראתה ערך בהצלת מסמכים מארצות האסלאם. היה ניסיון לגאול את הגנוז היהודי במרוקו, יש על כך משא ומתן שמתחדש מדי פעם. כחוקרת כל מסמך כזה הוא מבחינתי אוצר בלום אבל יש קושי להגיע למסמכים בעיקר בעיראק ובסוריה שם אין בדיוק שלטון. והמסמכים רק הולכים ומתכלים.

חן: מה הניע אותך לחקור על המזרחים?

פרופ' דהאן-כלב: אני כל החיים שלי עברתי תהליכים. בהתחלה לא ידעתי שאני מזרחית, ידעתי שההורים שלי עלו ממרוקו. אחר כך כהגעתי לבית הספר קראו לי מזרחית, אבל תמיד אמרו לי לא רואים עליך שאת מזרחית. הייתה תקופה שחשבתי שלהיות מזרחית זה לא טוב אז אמרי שאני מצרפת, זה היה כשהייתי ילדה. אבל עברתי תהליך מאד גדול שבו למדתי לא להתבייש במסורת שלי ואז כשהתחלתי לחקור את המורשת שלי גיליתי את מה שאמרתי לך: שלא מלמדים, שבכלל אומרים שהיו שם מפגרים ושם את רוצה לחקור על זה אז יהיה קשה מאד למצוא מסמכים. התחלתי במדעי הטבע אבל החלטתי בשלב מסוים שאני רוצה לבדוק את זה. בבית הספר אמרו לי שמזרחים הם פרימיטיביים ושהם מסוגלים לפחות, אמרו שהם חסרי השכלה ונחשלים אבל לעומת זאת, באתי מבית משכיל וחשבתי שאני מסוגלת אז רציתי לבדוק את הדיסוננס הזה. רציתי לבדוק את זה בעצמי ולא דרך אבא שלי. כך זה הפך לפלטפורמה שלי למצע האישי שלי מתוך הסיפור האישי שלי. הפער בין מי שהבנתי שאני לבין מי שאמרו לי היה גדול מאד ורציתי לבדוק את זה כי חשבתי שבאקדמיה עוסקים בחקר האמת, לימים הסתבר לי שזה לא בדיוק ככה, אבל אני אימצתי לעצמי צורת חשיבה ודרך מחקר. היום אני יכולה לומר שהמטרה לא הייתה נכונה לא מטרה של אמת אלא מטרה פוליטית למחוק היסטוריות של תרבויות שלמות, מה שנקרא כור היתוך. זו הטרגדיה של המחקר שלי היא שאני לא יכולה לכתוב עמוד ממנו מבלי להזכיר את המחיקה שעשו לתרבות המזרחית ואת מיעוט החומרים הנמצא בידנו. טרגדיה של החלום שנשבר, היה חלום ורצו שהוא יהיה אידאלי אבל בסופו של דבר האמת של האידאל הזה היא שקר שלא מפסיקים לשקר.

הייתי יועצת מדעית של אגף למורשת נשים בבית התפוצות, הם נתנו לי רשימה של נשים שכולן אשכנזיות. נתתי להן רשימה של לפחות עשרים נשים מזרחיות יש מהן, משוררות, רבניות, רוקחות ורופאות ואפילו עורכת דין אחת. אם האגף הזה כבר נפתח תוכלי ללכת לשם ולראות הרבה חומר, אני מקווה שהוא כבר נפתח.

אני רוצה להעיר לציין לגבי נשים, לנשים היה הרבה ידע, הן בניהול הבית והן בחינוך הילדים. אמנם הוא לא היה ידע כתוב ולא שנתנו להן תואר בזה אבל זה ידע עצום אוצר בלום. ההבדל היחיד הוא בכבוד ובהכרה שנותנים לידע הזה- או במקרה הזה שלא נותנים.

חן: אילו שינויים חברתיים אפשרו את פריצתן של המשוררות המזרחיות?

ד"ר בהר: תלוי בתקופה, תלוי בפרספקטיבה של הזמן. בעבר, עד לסוף המאה ה-19 רוב בני האדם לא זכו לחינוך פורמלי בדוגמת בתי ספר וכדומה, אם לא היו גברים רבים שידעו קרוא וכתוב כל שכן שהיו מעט נשים שידעו קרוא וכתוב. בדרך כלל אלו היו בנות לרבנים שלא היו להם בנים והם למדו אותם את אשר הם ידעו, יש גם כמה משוררים שלימדו את בנותיהן קרוא וכתוב. אפשר למצוא נשים שכתבו לפני המאה ה-19, אולם בדרך כלל אלו היו בנות לרבנים שלא היו להם בנים והם למדו אותם את אשר הם ידעו, יש גם כמה משוררים שלימדו את בנותיהן קרוא וכתוב. בשונה מהבנים שלמדו בכותאב, בחיידר או בבית המדרש לבנות לא הייתה מסגרת לימודית אשר הנגישה להם השכלה, למעט החינוך בבית. לכן, דרך אגב, על פי רוב היצירה הנשית מאופיינת בסגנון מדובר ולא ספרותי.

היו נשים שכתבו פיוטים מעטים מאוד כמו בתו של ריה"ל, בתו של רבי שלום שבזי. הייתה את הרבנית ברזאני שהיא דמות יוצאת דופן אשר אביה לימדה את כל אשר ידע, היא שימשה כראשת ישיבה יחד עם בעלה ולאחר פטירתו הובילה את הישיבה לבדה. ישנה גם את פרחת בת רבי אברהם, הידועה גם בכינויה פרחת בת יוסף. היא הייתה משוררת יהודייה אשר גרה בצפון אפריקה באזור המאה ה-18, היא מהבודדות שידוע לנו שעסקו בכך.

בתחילת המאה ה-20, יש את אסתר מויאל שנולדה בלבנון וגדלה במצריים, היא שימשה כמתרגמת מצרפתית לערבית ספרותית ומדוברת וכן הפוך. היא הקימה במצריים את עיתון הנשים הראשון. ישנה גם ז'קלין כהנוב ששלטה בצרפתית, באנגלית ובערבית ספרותית ומדוברת. כמו כן, במחצית הראשונה של המאה ה-20 יש שושנה שבאבו שפרסמה כמה סיפורים קצרים וגם רומן אחד.

במאה ה-20, השנים בארצות המזרח השתמשו בעיקר בצרפתית ובאנגלית, מקרה מיוחד של שימוש בעברית אנחנו מוצאים בספר "שירת מרים" ספר פיוטים שחובר בתוניס. המחבר מספר בפתיחה לספרו שהספר נכתב בשיתוף ובסיוע בתו, מדובר בספר בעברית שמספר את פרשות השבוע בצורת פיוט.

במחצית השנייה של המאה ה-20 כבר מתחילה להיווצר מערכת חינוך בעברית. העלייה מתימן והעליה מעיראק מתקיימות בעיקר בשנים '49-'52, ואז נשים נכנסות בהדרגה למערכת החינוך.

בשנות ה-70 וה-80 ישנו גל של כמה כותבות ממוצא מזרחי, למשל אמירה הס וברכה סרי. גם ויקי שירן, עליה את כותבת את עבודתך, התחילה לכתוב בעיקר יותר מאוחר, וספרה יצא לאחר מותה. גם שלי אלקיים גם כתבה בתקופה הזאת של שנות ה-80. בשנות ה-90 גם אסתר שקלים מתחילה לפרסם את שיריה ובשנות האלפיים יש את יודית שחר ומאוחר יותר גם עדי קיסר. הבחירה שלך מתבצעת על רצף דורי, ופה גם נכנס העניין של השאלה היא לא רק הכתיבה במונח הטכני, דהיינו שתהיה נגישות לכתיבה, לימודים השכלה ורצון, ומתעצמת השאלה לשאלה גדולה יותר כלומר האם זה לגיטימי לכתוב שירה על נושאים מזרחיים. ארז ביטון שהחל לכתוב בשנות ה-70, לא כתב על נושאים שקשורים במזרחיות אלא על אהבה או על הסתיו או על דברים כלליים לא על נושאים פרטיקולריים, לא על שירים שמאפיינים קבוצה אחת לבדה. את יכולה להבין מכך שהמזרחים חשו שהמזרחיות שלהם, השירה אודות חוויות העלייה, היחס לדור ההורים, היחס לשפה הערבית וההתאקלמות הם לא נושא מספיק לגיטימי לשירה הם חשבו שזה לא יעניין אף אחד אם הם יכתבו את החוויה שלהם. השאלה מי זה ה"אף אחד" הזה שהם רוצים שיחזה בשירה שלהם. באותה תקופה אחד המשוררים הכי בולטים היה נתן זך, שהשאיפה שלו בשיריו

¹⁶⁵ הריאיון עם ד"ר אלמוג בהר נערך בתאריך 15.11.17 כ"ו במרחשוון ה'תשע"ח.

היא להיות אזרח של העולם. האוניברסליות המובעת בשיריו שמשכה אחריה רבים, גרמה במידה מסוימת למזרחים שרצו אף הם להישמע ולהיקרא להימנע מתיאורים ייחודיים של חוויותיהם ולהידמות לתרבות האוניברסאלית אירופית, היום האוניברסאליזם מאפיין יותר את התרבות האמריקאית. שאר העולם, הפרטיקולרי נחשב כשולי, כלא-חשוב. התוצאה של התקופה הפוסט קולוניאליזם של המדינות האירופיות גרמה לאנשים לחשוב שסדר היום האירופי הוא החשוב וכל מה שלא נמצא בו הוא שולי ואינו ראוי לדיון. דבר דומה קרה גם בנושא המגדרי, הגברים הבליטו את כך שכל מה שלא נמצא בסדר היום שלהם הוא שולי ולא מעניין, כך יצא שחקרו הרבה חוויות של גברים כגון צבא ויציאה למלחמה, ולא דנו בחוויותיהן של הנשים כגון הריון ולידה – זאת על אף שחצי מהאנושות חוותה הריון ולידה, וכל האנושות נולדה, ואילו למלחמה לא יצאו רבים – וכל שכן במה שהן כתבו, במידה רבה השלטון הגברי הביע אמירה שהסיפור הנשי מעניין רק נשים עם בכלל, ולכן לא ראוי, לדידם, לתת עליו את הדעת. כתוצאה מכך, הסיפור הנשי לא הובע.

בהקשר של השירה האשכנזית בארץ הרגע המקביל הוא אבות ישורון, והמקביל לכך בתרבות הנשית זה אמירה הס וברכה סרי.

המשוררים האלה כותבים הרבה על הבושה ולא על הגאווה. זה המשותף לארז ביטון, אמירה הס וברכה סרי. וגם אצל אבות ישורון. זה לא שהמשורר מדבר על גאוות יחידה מסוימת, על אף שכך זה נתפס, אלא על בושה וכאב.

הרגע של הפריצה של השירה הזאת, הוא הרגע בו הם מבינים את כישלון ההשתכנות שלהם וברגע הזה הם חוזרים לדבר אודות התרבות המקורית שלהם. בשלב מסוים יש אצל השחורים בארה"ב יש סיסמא של "שחור זה יפה" או "שחור זה טוב", אבל הגאווה זאת לא מגיעה ישירות היא מגיעה לאחר שנים של הגחכה וריחוק. בימינו יכול להיות מצב של אדם שנולד ולא צריך לחוות את המסע של הריחוק, ההדחקה והבושה בכדי לחוש בגאווה בתרבות המזרחית. ברם, מה שעדיין חוזר בחוויה הוא שההיכרות עם התרבות המזרחית לא נהיית קלה יותר מצד אחד מלמדים מעט על התרבות המזרחית ומצד שני מה שלומדים הוא הסיפור הלאומי שהמדינה רוצה לספר ובתוך הסיפור הזה יש חלקים מחוקים אותם המדינה לא רוצה לספר ובמובן הזה ההיסטוריה של היהודים ממדינות ערב והאסלאם לא נכללת בסיפור שהמדינה רצתה לספר. השירה של ביטון נכנסה בכדי להשתיק את הזעם. יכול להיות שמה שהשתנה הוא הזהות, היום יותר לגיטימי להציג את עצמך כמזרחי. גם אם ישנו את התוכנית, אנחנו כבר אחרי שני דורות של מורים שלא למדו את זה, שלהם יש ריחוק ולעיתים קושי מאחר ואין להם עניין אישי, הם לא נוגעים בדבר, ומצד שני הם לא מכירים את הסיפור הזה ולכן הם לא ילמדו את זה הם ילמדו את מה שהם למדו, את מה שיש לו כבר סיכומים מוכנים. הבורות משכפלת את עצמה. מצד שני, ככל שאנחנו מתקדמים יש פחות אנשים שמכירים את השפות של הקהילות היהודיות ויכולים לדבר את השפות ולחקור וכך אנחנו בעצם הולכים לאחור ומאבדים עולמות שלמים של תרבות יהודית מארצות ערב ומארצות האסלאם.

תן: איך הגעת לחקור על משוררות מזרחיות?

ד"ר בהר: כשהייתי בן 17 סבתי, ילידת בגדאד, חלתה בדמנציה ובחצי השנה האחרונה של חייה היא שכחה את העברית ודיברה רק ערבית. בתוך המשפחה היו לה שבעה ילדים, אמי השלישית. במשפחתי לא שימרו את השפה הערבית. כשאמא שלי הייתה בכיתה ד' המחנך הגיעה אליהם לבית וביקש מההורים שלה שלא לדבר עמה בערבית יותר. אז אמא שלי הפסיקה לדבר איתם בערבית, וגם כשדיברו אתה ערבית היא ענתה בערבית. כך שאני גדלתי לתוך בית דובר עברית ולא ערבית. לכן בחרתי ללמוד ערבית.

פתאום את מבינה שמהתנ"ך קפצו לאלי עמיר ולתרנגול כפרות ופתאום שכחו ללמוד 2000 שנות תרבות. בגיל 22 הלכתי ללמוד ספרדית, וספניולית יהודית. כשהלכתי ללמוד פילוסופיה ראיתי שיש איזו מחיקה כלל עולמית של התרבות היהודית מזרחית וששמים במרכז את התרבות האירופית בלבד.

לאחר שלמדתי ספרות ערבית חשבתי לשלב בין הדיכוטומיות האלה של עברית וערבית, בין קודש לחול, דיכוטומיות שבפער ביניהן הן מוחקות הרבה. אהבתי את שירתה של אמירה הס ובחרתי לחקור אודות שירתה. אמירה הס, היא צאצאית של הרבנית ברזאני שעמדה בראש ישיבה והסמיכה רבנים. הגבולות שבין קודש לחול הפכו את הפיוט ללא ספרות, מאחר והוא לא שייך לספרות המודרנית.

חן: מבין המשוררות שחקרתי מצאתי מוטיבים דומים הקשורים בדו-שורשיות ובקשר להורים, מוטיבים המספרים על דרך. כך בעצם חיברתי בין המשוררות בין הייחודיות של כל אחת מהן. החוויה של מזרחית בהגמוניה אשכנזית היא חוויה של שוליות מרובה.

ד"ר בהר: כן, נשים מזרחיות נמצאות בתווך בין סיטואציות מורכבות. בין הציפיות שלך האם תוכלי לכתוב ספרות? האם תזכי להכרה? ואותו קושי קיים גם בהיקשר המגדרי מהו הסיכוי שלך לפרסם? ואם מי תהיי בדיאלוג לכשתפרסמי שירה. לעיתים אלו סדרות כפולות כל צד תובע ממך לוותר על משהו. הסיפור הראשון שכתבה ברכה סרי נקרא "הקריעה" היו כאלה שמחו נגדה על כך שהיא מציגה בצורה שלילית את הפטריארכליות השלטת בחלק מהקהילות התימניות דאז. הסיפור מציג בצורה קשה גברים, אז הגברים חשו שהיא כביכול תוקפת אותם. יוצרים מזרחים יש עליהם מן נטל ייצוג הקהילה תופסת את השירה שלהם כאילו הם מייצגים את כל הקהילה, ולכן כשאישה כותבת על הכאב שהיא חשה כתוצאה מהממסד הפטריארכלי במשפחה היא לא יכלה לכתוב על כך. זה יוצר קושי כפול לחלק מהיוצרות. ויקי שירן כתבה אודות הכפילות הזאת, היא כתבה שהיא לא מוכנה להיות רק בסולידריות עם קהילת הנשים כנגד קהילת הגברים, וכן לא להיות רק עם קהילת המזרחים ולהתעלם מהקושי של נשים מזרחיות. היא תבעה ייצוג הולם למזרחים, וייצוג הולם לנשים בכלל ולנשים מזרחיות בפרט. מדובר במאבק לא פשוט שהוא רחוק מאד משינוי מלא על אף שבזכותה של ויקי שירן חלו מספר שינויים חיוביים.

ואת כל התורה לי אמי גילתה לי ב'ליל צי' סמתמי' והתורה לי

כילדה היא התביישה במרחקות שלה. כשהתקשה ללמוד באוניברסיטה והעזה להתגרש, וחשבה למרצת נבולות. אסתר שמל"ם חוקרת זהירות וטובלת. מחברת עם הוצאת

